Károli
Könyvek

Tanulmánykötet

FIATAL KUTATÓINK

ÚNKP a Károlin 2022/2023

Bokor Anna
Csanádi Viktor Holló
Csík Ádám Lajos
Dér Csilla Ilona
Doma Petra
Farkas Péter
Hosszú Eszter
Marsal Márk
Puskásné Imre Boglárka
Rideg Gergely
Schlachta Boglárka Lilla
Tikász Ábel
Varga Dóra Anna

Szerkesztette: Furkó Péter, Pénzes Martin

KRE | KÁROLI GÁSPÁR REFORMÁTUS EGYETEM

L'Harmattan

Fiatal kutatóink. ÚNKP a Károlin 2022/2023

Our Young Researchers. The New National Excellence Programme at Károli 2022/2023

Szerkesztette Furkó Péter és Pénzes Martin

https://orcid.org/0000-0002-9650-4785

Történettudomány / History (12970), Teológia / Theology (13036), Jogtudomány / Law (12870)

hermeneutika, ainu nyelv, homiletika, exorcizmus, spanyolnátha

hermeneutics, Ainu language, homiletics, exorcism, Spanish flu

DOI: https://doi.org/10.56037/978-963-646-042-6

FIATAL KUTATÓINK

ÚNKP a Károlin 2022/2023

Károli Könyvek

tanulmánykötet

FIATAL KUTATÓINK

ÚNKP a Károlin 2022/2023

Szerkesztette:
Furkó Péter, Pénzes Martin

Károli Gáspár Református Egyetem • L'Harmattan Kiadó
Budapest, 2023

Új Nemzeti Kiválóság Program
Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal
AZ NKFI ALAPBÓL MEGVALÓSULÓ PROJEKT
Kulturális és Innovációs Minisztérium

A kötet a Kulturális és Innovációs Minisztérium Nemzeti Kutatási Fejlesztési
és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, az ÚNKP-22 kódszámú
Új Nemzeti Kiválóság Program finanszírozásában valósult meg.

Felelős kiadó:
Gyenes Ádám, a L'Harmattan Kiadó igazgatója és Trócsányi László, a KRE rektora
Károli Gáspár Református Egyetem
1091 Budapest, Kálvin tér 9.
Telefon: 455-9060

Szakmai lektorok:
Bertalan Péter Tamás, Boóc Ádám, Boros Gábor, Csontos Nóra, Farkas Mária Ildikó,
Furkó Péter, Gergely Miklós Attila, Gyarmati György, Hidvégi Zsófia, Horváth Miklós,
Koppándi Botond Péter, Literáty Zoltán, Mészáros Kálmán, Nagy Péter, Pataki Viktor,
Rácz Lajos, Rigó Róbert, Stipta István, Szabó Balázs, Szabóné László Lilla,
Szávai Ferenc, Tóth András, Varrók Ilona, Zentai Judit

A borítón az Imagine AI Art Generatorral készített kép szerepel.

ISBN 978-963-646-042-6
ISSN 2062-9850
DOI: https://doi.org/10.56037/978-963-646-042-6

A kiadó kötetei megrendelhetők, illetve kedvezménnyel megvásárolhatók:

L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Tel.: +36-1-267-5979
harmattan@harmattan.hu
www.harmattan.hu

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ

Második alkalommal van szerencsém közreműködni a Károli Gáspár Református Egyetemen belül lebonyolított Új Nemzeti Kiválóság Program tanulmánykötete szerkesztésében. Örömömre szolgál, hogy a program több ösztöndíjasa döntött úgy, hogy kutatása eredményét jelen tanulmánykötetben publikálja.

Az előző évhez hasonlóan idén is változatos tematikájú kötet jelenhet meg, talán változatosabb is, mint tavaly: ez tükrözi az ÚNKP sokszínűségét, és lefedi a Károlin kutatható tudományterületek jelentős részét. A publikálók a kutatói pálya különböző életszakaszairól érkeztek; a kötetben képviselteti magát a Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, az Állam- és Jogtudományi Kar, valamint a Hittudományi Kar.

Az elmúlt programév tanulmánykötetét és az ÚNKP zárókonferenciákat egyaránt annak szellemében szerveztük és szervezzük, hogy az egyetemre, sok egyéb funkciója mellett, tudományos közösségként tekintsünk. Ezt szem előtt tartva a 2023. május 16-ai zárókonferencia mottójául egy Kodály-idézetet választottam.

„Ezt a közösséget tervszerű munkával megteremteni: első és fő kötelessége mindenkinek, aki a magyar kultúra és vele a magyarság fennmaradását akarja."

Kívánom, hogy jelen kötetet is ennek fényében forgassa az olvasó, valamint hogy az elkövetkező évek Új Nemzeti Kiválóság Programjai is ezen közösség megszervezésének az igényével történjenek.

Budapest, 2023 júliusán

Pénzes Martin

A REGÉNY ÉS A TÁRSADALOM KAPCSOLATA: NACUME SZÓSZEKI

Marsal Márk

Az alábbi tanulmány[1] egy nagyobb kutatás kontextusából kiragadott irodalomelméleti megalapozás, melynek célja a regény mint forrás felhasználása az irodalomelmélet, a társadalom- és történettudomány határterületeinek találkozásában. A kutatás fő célja a Nacume Szószeki (1867–1916) regényeiből megismerhető társadalomábrázolás feltárása volt, majd ebből két részhalmazra, a materiális és a szellemi kultúra területére osztva a regény tartalmának elemzése. A materiális kultúrához tartozik az étkezés, a ruházkodás, az élettér, a pénzügyek. A szellemi kultúra végnélküliségének problematikáját az író és korszakának legfontosabb tematikájából önkényes szelekcióval voltam kénytelen megoldani: ezek az individualizmus, illetve a japánokra és Japánra tett allúziók voltak. Mindezek mellett a két tér közé helyezhető a családi és emberi kapcsolatok világa, amelyet az egyszerűség kedvéért a regények materiális világába soroltam. Végeredményében a munkában túlsúlyba került a materiális világ feltárása és ellenőrzése, helyszűke miatt a másik részt háttérbe kellett szorítani, de sajnos még ennek ellenére sem mondható teljesnek és lezártnak a kutatás.

Tanulmányom lényege az volt, hogy a regényekből kinyert tények, adatok (különösen a materiális kultúránál) a korszakról szóló történeti munkák alapján ellenőrzésre kerüljenek, emellett kontextusba emelve még jobban érthetővé váljanak. Például a ruházkodás vagy a táplálkozás esetén a korszak szokásainak változása hogyan alakult, és ezek a regényben hogyan és mennyire csapódnak le. E dolgozat alapján azt lehet mondani, hogy Szószeki regényein keresztül jól meg lehet ismerni a korszellemet, de az emberek hétköznapi életébe is betekintést nyer az olvasó. Felmerülhet a kérdés, hogy ez nem evidens-e, különösen egy, a realista regényre erősen alapozó írónál. A nyilvánvalóság érzetén túl azonban szükség van az ellenőrzésre, valamint a korszakhoz nyújtott kontextus sem másodlagos.

[1] A tanulmány a 36. OTDK-ra írt *A Meidzsi-társadalom Nacume Szószeki regényeiben* című dolgozat irodalomelméleti bevezetésének bővített változata. A témavezető Dr. Farkas Mária Ildikó volt, akinek segítségét ezúton is köszönöm szépen.

Marsal Márk

Az irodalom és társadalom kapcsolata

Irodalom és társadalom kapcsolatát több irányból is meg lehet közelíteni.[2] Vizsgálhatjuk az egyik oldal hatását a másikra: az irodalom hogyan befolyásolja a társadalmat, illetve a társadalom az irodalmat. Meg lehet nézni azt is, hogyan jelenik meg a társadalom az irodalomban, és vice versa. Persze ha jobban belegondolunk, érezhető, hogy a két viszonyulás annyira nem is áll távol egymástól, ugyanis ha a társadalom tagjai (főleg kritikusok, irodalmárok) írnak az irodalomról, ennek értelemszerűen lehet valamilyen hatása az irodalom fejlődésére. Ugyanez a logika érvényes fordított esetben is: ha az irodalom leír bizonyos dolgokat a társadalomról, akkor annak minden bizonnyal valamilyen reakciót kell kiváltania a társadalomból. Ez a duális megközelítés egyáltalán nem újszerű gondolat, kérdés azonban, hogy lehet-e más szemléletet is használni. És ha igen, az mennyire fog különbözni ettől a dichotomikus felfogástól, vagy ha nem, akkor csupán egy variációja lesz ezeknek?

Az irodalom felhasználása mint társadalomábrázoló leírás értelemszerűen a realista regénnyel tudott kialakulni – vagy ha nem is teljesen kialakulni, de egész biztosan kicsúcsosodni – a 19. századi angol és francia irodalomban (például Jane Austen, Charles Dickens, Honoré de Balzac vagy Gustave Flaubert munkáiban), de említhetnénk az orosz realizmust is akár Gogollal. Ez a fajta alkalmazás elsősorban az irodalom alkotóitól ered, és hogy aztán ezt mire használja az olvasóközönség, az már rá van bízva. Viszont a befogadók is felhasználhatják az irodalmat arra, hogy megpróbálják rekonstruálni a regényben szereplő társadalom életét. Az itt megjelenő korlátok adottak: kikről szól a regény? Mikor játszódik a regény? Mi is tulajdonképpen az író célja? Jelen esetben e három kérdés áll vizsgálódásom fókuszában, még ha mást is be lehetne emelni a képbe.

Az első kérdés – kikről szól a regény – talán a legmeghatározóbb kikötése annak, hogy milyen információk nyerhetők ki a történetből. A legfontosabb a társadalmi osztály tükröződése a regény szereplőin keresztül: hogyan viselkednek, hogyan öltözködnek, hol élnek, mit esznek stb. Ezt valamelyest limitálja magának az írónak a társadalmi háttere, ugyanis feltételezhető, hogy amibe konkrét belelátása van az alkotónak, arról könnyebben fog tudni írni, hiszen első kézből születtek tapasztalatai. Mindez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy a művész ne tudná más társadalmi csoportok problémáit vagy életkörülményeit megjeleníteni.

[2] Többek között lásd például: Richard Hoggart: Literature and Society, *The American Scholar*, vol. 35, 1966/2, 277–289; Herbert Grabes: Literature in Society/Society and Its Literature, in Regina Rudaitytė (ed.): *Literature in Society*, Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing, 2012, 1–17; Charles I. Glicksberg: *Literature and Society*, The Hague, Martinuss Nijhoff, 1972.

A második vizsgálandó kérdés az ábrázolt korszak behatárolása. Néha ez igen egyszerű a regényben szereplő adatokból, néha kissé bonyolultabb, de lényeges elem, ugyanis szükséges (különösen az irodalmárnak vagy a szociológusnak), ha a leírtak helyességét ellenőrizni akarja, illetve megfelelő kontextusba kívánja helyezni azokat.

A harmadik kérdés az író célja, amely némileg problémás területre vezet. Egyrészt ez fontos is lehetne, ha a regény társadalomra gyakorolt hatásának kérdése központi lenne, ahogy az a tudatos politikai szándékkal született vagy egyenesen propagandatermékek esetében fennáll, azonban a legtöbb „nagy regényre" ez a szándék nem jellemző. Mindenesetre talán nem túlzó azt állítani, hogy az alkotófolyamat során megszületett termékkel volt valamilyen célja a szerzőnek – akár implicit, akár explicit, akár szándékos, akár szándék nélküli. Ennél a pontnál ütközhetünk a hermeneutikai kör problematikájába,[3] de akár említhetnénk Roland Barthes *A szerző halála* című esszéjét is.

Barthes a szerzőt eleve modern karakternek tartja, egy olyan autoriter figurának, aki egybeolvad alkotásával. Ezt úgy kell érteni, hogy mikor a művet tárgyaljuk, képtelenek vagyunk elszakadni a szerzőtől mint embertől. „[A] jelenlegi kultúra irodalomképe zsarnokian a szerző köré épül, személye, története, ízlése, szenvedélyei köré[.]"[4] Barthes el akarja szakítani a művet a szerző zsarnokságától, tehát egyfajta formalista-strukturalista megközelítésből billen át a posztstrukturalizmus irányába, ahol csak a szövegből kell kinyernünk annak értelmét.

Az író halála és az olvasó megszületése[5] talán a hermeneutikai kör kezdete és vége is egyben, hiszen az író feláldozásával felszabadul mind a szöveg, mind az olvasó, és a zárt értelmezés horizontja is kitágul, tehát ahány értelmező, annyiféle hermeneutikai kör fog keletkezni sajátos megfejtésekkel. Lényegében a befogadó kerül a középpontba, viszont a határok feltöredezésével elérkezhetünk oda, hogy a szöveg saját életet él, amivel alapvetően nem lehet probléma, hiszen az olvasás élményének egyediségét adja. Viszont az irodalmár nem elégedhet meg csupán a szöveg élvezetével, számára a feladat ezen túl kell mutasson, de természetesen itt is a céljától függően fog változni az, ahogy az íráshoz viszonyul

[3] „A megértési viszony […] egy körkörös magyarázathoz vezet, hiszen magán a megértésen kívül más támpontot […] nem találhat. A részeket az egészből, az egészet a részekből kell megmagyaráznia. A kijelentés a szöveg kontextusából érthető meg, de ezt a kontextust éppen az a szöveg jelöli ki, az lesz kontextussá, amelyet körülvesz." Bókay Antal: *Irodalomtudomány a modern és a posztmodern korban*, Budapest, Osiris, 1997, 78. Ez egy lehetséges magyarázata a hermeneutikai körnek. A rész, az egész és a kettő közötti kapcsolat különböző meghatározásaiból különböző magyarázatok születtek.

[4] Roland Barthes: A szerző halála, in *A szöveg öröme: Irodalomelméleti írások*, ford. Babarczy Eszter, Budapest, Osiris, 1996, 51.

[5] „[A]z olvasó születésének ára a Szerző halála." Uo., 55.

– de ha például szociológus vagy történész veszi kezébe a szöveget, megint más lesz a felhasználás célja. Tehát a kitűzött feladat is meghatározóként lép fel, amely befolyásolni fogja az íróhoz vagy korához való hozzáállást.

A fikció és valóság kérdése

A fikció feletti vita mind ontológiai, mind episztemológiai értelemben túlmutat jelen téma tárgyán, különösen a lételmélet szempontjából, hiszen a regényben megjelenített „dolgok" (tárgyak, személyek, helyek) nem lesznek valósak, nem léteznek, de mégis meg kell említeni. Az ismeretelmélet oldaláról azonban már megfoghatóbbnak érződnek, ugyanis a szöveg feltételez *a priori* ismeretet (a szöveg szempontjából *a priori*), amely ismeret szükséges a fikció teljes körű feltárásához. Itt szóba hozható Hans-Georg Gadamer, illetve E. D. Hirsch hermeneutikai felfogása, habár a kettő alapvetően ellentmond egymásnak. Gadamer szerint a szöveg (vagy az író) és az olvasó „horizontjából" fog kialakulni az értelmezés, tehát implikálja azt, hogy az olvasó lényegében sosem fogja az író teljes intencióját megérteni (legalábbis csak a szöveg alapján nem).[6] Ezzel szemben Hirsch szerint a szöveg el tudja juttatni az olvasót a „valós" megértéshez, ugyanis a kritikai olvasó nem elégedhet meg csupán az „interpretációval",[7] hiszen a szöveg „jelentése" változatlan marad (az író szándéka szerinti jelentés), csak a „jelentősége" változik (kortól és olvasótól függően).[8]

Tehát ha olvasunk egy szöveget, akkor Hirsch historizáló megközelítése szerint egész jól megismerhetjük adott esetben a történet korszakát, míg Gadamer azt mondja, hogy csak egyfajta író és olvasó közötti keresztmetszet fog megszületni (interpretációs szempontból). Úgy tűnik, mindkét elmélet alapján feltételezhető, hogy minél mélyebb ismeretekkel rendelkezik az olvasó az íróról és koráról (vagy arról a korról, amelyről ír), annál alaposabb lesz a megértés is, de a különbség ennek módszerében és e tudás véglegességében rejlik. Jelen tanulmány aspektusából az a lényeges, hogy Gadamer nem hitt az „objektív" tudás megszerzésében, ezért ellenezte is a humán tudományok „eltermészettudományosodását", Hirsch viszont nagyon is hitt az „objektív" tudás megszerezhetőségében.

Az objektív tudás kapcsán fel is merül az a kérdés, hogy létezik-e egyáltalán. Mit tudhatunk meg? Amit megtudunk, az valóban igaz-e? Voltaképpen ilyen és ehhez hasonló kérdések magának az episztemológiának a tárgyai, de feltehetjük

[6] Hans-Georg Gadamer: *Igazság és módszer*, ford. Bonyhai Gábor, Budapest, Gondolat, 1984, 214–217.

[7] E. D. Hirsch: Objective Interpretation, *PMLA*, vol. 75, 1960/4, 463–464.

[8] E. D. Hirsch: *Vailidity in Interpretation*, New Haven, London, Yale University Press, 1967, 8.

az irodalommal, vagyis a fikcióval kapcsolatban is. Többek között ezzel a kérdéssel foglalkozik Peter Lamarque és Stein Haugom Olsen is könyvükben, a *Truth, Fiction, and Literature*-ben, amelyben a fikció igazságtartalmát tárgyalják két fő teória, a „pro-truth" és a „no-truth" tekintetében.[9] Ők az utóbbi mellett teszik le voksukat, főleg azért, mert szerintük az irodalomkritikában az igazság kérdése nem olyan lényeges, továbbá Arisztotelész igazságfelfogására alapozva a következőt állítják: „A fiktív eseményeknek a tényekhez való *hasonlóságának* megállapítása, vagy annak megállapítása, hogy bizonyos fiktív elképzelések a világ dolgairól *szólnak*, messze elmarad az igazság megállapításától."[10] De ettől még nem lehet azt mondani, hogy a való világ megismerése lehetetlen lenne regényekből, még ha bizonyos kikötések szükségesek is ehhez az „igazsághoz".

Mégis egy komoly episztemológiai kérdést is felvetnek a szerzők, mégpedig a tulajdonnevek kapcsán, és esetünkben külön figyelmet érdemelnek a helynevek. Londont hozzák fel példának egy Sherlock Holmes-történetből: „[N]em London szerepel önmagában a Holmes-elbeszélésben, hanem csak London *bizonyos aspektusai*; az elbeszélés által engedélyezett aspektusok."[11] Értelemszerűen az olvasó előtt megjelent városkép (vagy akár tárgyak) nem olyan lesz pontosan, mint az író által ismert vagy elképzelt város, de az író képességeitől függően minél jobban elképzelhető valóságkép tárulhat az olvasó elé. Valóban a fikció és a valóság között tátongó szakadék észrevehető – már amennyiben a fikció a valósághűség keretein belül akar maradni (tehát nem fantasy, sci-fi vagy más hasonló műfajú szöveg).

Howard S. Becker azt írja, hogy a művész a szituáció elemeivel *(elements)* vagy a leírt tények önkényes elrendezésével alakítja ki a narratívát.[12] Ez ugyanaz, amit Wolfgang Iser kombinációnak hív a fikcióképző elemeknél. Iser másik két fikcióképző alkotórésze a kiválasztás és az önfeltárás. Ugyanilyen értelemben Becker is beszél kiválasztásról: az író vagy alkotó választja ki, mit és hogyan emel be a valóságból a történetébe, fikciójába. Itt Iser magyarázata talán kissé bonyolultabb, de annyival nagyratörőbb is. Iser azt mondja a kiválasztó folyamat jelentőségével kapcsolatban, hogy a történetben szereplő elemek azáltal fogják elnyerni igazán

9 Lényegében a kritikai hozzáállás közötti ellenállás, amely szerint szükség van az igazság ismeretére vagy sem, valamint hogy az irodalomnak célja és feladata-e egyáltalán az *általános* igazságra való törekvés.

10 „To establish the *likeness* of fictive events to facts or to establish that certain fictive descriptions are *about* items in the world falls well short of establishing truth." Peter Lamarque – Stein Haugom Olsen: *Truth, Fiction, and Literature: A Philosophical Perspective*, Oxford, Oxford University Press, 1994, 11.

11 „[I]t is not London *per se* that figures in the Holmes narrative but only London *under certain aspects*, those aspects licensed by the narrative." Uo., 81.

12 Howard S. Becker: *Telling About Society*, Chicago–London, University of Chicago Press, 2007, 24.

lényegüket, ha az olvasó tudja, mi lett kihagyva, tehát ezzel kontrasztot adva a világépítésben vagy fikcióteremtésben olyan értelemben, hogy ami kimaradt, az legalább annyira fontos, mint ami szerepel az elbeszélésben.[13]

Iser érdekes teóriájához könnyű kapcsolódási pontot nyújt Hayden White történetfilozófus történetírásról szóló munkája, aki a történelmi szöveget, a történetírást feloldozza társadalomtudományi pontosságú valóságábrázolásából azzal, hogy az irodalomi műalkotáshoz hasonlítja. Véleménye szerint a történész az irodalmi és kulturális hagyományokból átvett elemekből épít narratívát, tehát alapvetően értéksemleges eseményeket ruház fel értékekkel (ugyanis egy történetnek önmagában nem lehet értéke, csak az emberi morál szerint kategorizálhatók), irodalmi párhuzamot használva: tragikus, komikus, romantikus vagy ironikus történetként elmesélve. Csupán már ez érdekes felfogás, azonban ami a mi szempontunkból értékessé is teszi, hogy White is ugyanazt mondja, amit Iser a fikcióteremtésnél, legalábbis ami a kiválasztást illeti. „Tehát a történelmi szerkezetekről és folyamatokról készített *magyarázatainkat* sokkal inkább az határozza meg, hogy mit hagyunk ki a reprezentációnkból, és nem az, hogy mit veszünk be."[14] „Az eseményeket történetté *alakítják*, mégpedig úgy, hogy egy részüket háttérbe szorítják vagy alárendelik, más részüket kiemelik, karaktert adnak nekik, motívumokat ismételnek, válogatják a hangszínt és a szempontokat, eltérő leíró stratégiákat alkalmaznak, vagyis használják mindazokat a technikákat, amelyeket egy regény vagy színdarab cselekményesítésekor megszoktunk."[15] Látható az is, hogy ebben az idézetben több van, mint pusztán a kiemelés és elhagyás funkciója.

Még egy frappáns meglátása Haydennek, hogy a „történelmi narratívát kiterjesztett metaforaként kezeljük".[16] Itt a metafora irodalomból megszokott rendeltetéséről beszél, valamint felsorakoztatja az irodalmi eszközök használatát a történetírásnál: metafora, metonímia, szinekdoché és irónia.[17] Viszont az irodalom és történetírás szembenállásának arisztotelészi megközelítését sem utasítja el teljesen, mivel „sokkal inkább foglalkoztatja a »tényleges«, mint a »lehetséges«, ami az »irodalmi« művekre jellemző reprezentáció tárgya volna".[18] Arisztotelész is ugyanezt írja *Poétiká*jában: „nem az a költő feladata, hogy valóban megtörtént eseményeket mondjon el, hanem olyan, amelyek megtörténhetnek és lehetsége-

[13] Wolfgang Iser: *A fiktív és imaginárius: Az irodalmi antropológia ösvényein*, ford. Molnár Gábor Tamás, Budapest, Osiris, 2001, 25–26.

[14] Hayden White: A történeti szöveg mint irodalmi alkotás, in *A történelem terhe*, ford. Heil Tamás, Budapest, Osiris, 1997, 86.

[15] Uo., 74.

[16] Uo., 86.

[17] Uo., 94

[18] Uo., 83.

sek […] A történetírót és költőt [az különbözteti meg], hogy az egyik megtörtént eseményeket mond el, a másik pedig olyanokat, amelyek megtörténhetnének."[19]

Szószeki és regényei

Ha Nacume Szószeki regényeit vesszük alapul, akkor a társadalom szempontjából a két leglogikusabbnak tűnő megközelítése az irodalmi alkotásoknak, ahogyan Inglis nevezi, a „visszatükröző elmélet" *(reflection theory)* és a „társadalmi kontroll elmélete" *(social control theory).* Az első az irodalom társadalomábrázoló szerepét, míg a második annak társadalomformáló szerepét nyomatékosítja.[20] Jelen esetben azért is tekinthetőek ezek a legkézenfekvőbbnek, mert a Szószeki korában uralkodó realista-naturalista szemlélethez talán pont ezek állnak a legközelebb. Ruth A. Inglis tanulmányában arra próbál választ keresni, hogy bizonyos vizsgált korpusz alapján a 20. század elején a hősnők lekövették a társadalmat, vagy előíró szerepben léptek elé. Kutatása lényegében nem jutott meggyőző eredményre, viszont mindkét elméletet azonos mértékben elfogadhatónak tartotta, hiszen pár példán túlmenően nehéz bebizonyítani azt, hogy a regény előíró vagy leíró funkcióval bír.

Japán történelmi környezetéből adódóan a kontrollelmélet helytállóbbnak feltételezhető, mivel a Meidzsi-vezetésnek[21] a szófogadó állampolgárok bizonyultak hasznosnak. A hagyományos japán álláspont szerint a regény nem minősült művészetnek, mivel a konfuciánus felfogásba nem fért bele a fikció „hazugsága".[22] Kezdetben a politikai vezetés nem foglalkozott az irodalom kérdésével, viszont voltak ellenzői a regény terjedésének, mint például Nakamura Keiu (1832–91), aki a regényolvasó személyeket nem tartotta rendes állampolgárnak, és általában a regény negatív hatásait hirdette.[23] A központi hatalom azonban hamar felismerte az irodalom „tanító" erejét, ezért 1872-ben irányadásban kommunikálták, hogy mi az irodalom feladata: „1. Az istenek tisztelete és a haza szeretetének megjelenítése; 2. Az Ég, a Föld és az Ember szerepének tisztázása; 3. A Császárnak és Akaratának való engedelmesség fontosságának kiemelése."[24] A kormányzat a következő évben témák

[19] Arisztotelész: *Poétika*, ford. Sarkady János, Budapest, Kossuth, 1994, 18.

[20] Ruth A. Inglis: An Objective Approach to the Relationship Between Fiction and Society, *American Sociological Review*, vol. 3, 1938/4, 526.

[21] Meidzsi-kor (1868–1912): Japán nagyszabású modernizációs időszaka.

[22] Vö. Platón *Állam*ának 10. könyvével, amellyel ez a gondolat jól összeegyeztethető.

[23] Donald Keene: *Dawn to the West: Japanese Literature of the Modern Era, Vol. 1.: Fiction,* New York, Henry Holt and Company, 1987, 17.

[24] „1. Respect for the gods and love of country should be embodied. 2. The ways of Heaven, Earth, and Man are to be elucidated. 3. Obedience to the Emperor and his Will should be inculcated." Uo., 21.

megjelölésével is segítette az írók munkáját, amelyek többek között a patriotizmust, az uralkodó és alattvaló viszonyát vagy a lélek halhatatlanságát jelenítik meg.

Az első modern japán regénynek Futabatei Simei (1864–1909) *Ukigumó*ját (*Sodródó felhő,* 1887–89) tartják, amelyre nagy hatással volt az irodalomkritikus Cuboucsi Sójó (1859–1935), aki egyúttal Futabatei mestere is volt. Cuboucsi elutasította a régi japán regényírás didaktikus jellegét, és próbálta a japán esztétikát a nyugati, modern regénnyel összeegyeztetni *Sószecu sinzui*jában (*A regény esszenciája*, 1885). Cuboucsi szerint: „A regény fő célja az emberi természet. A társadalom és szokások csak utána jönnek."[25] Az író feladata tehát a valós emberek mintájára ábrázolni karaktereit, valódi érzésekkel, ellenben nem fogja tudni hihetőnek beállítani szereplőit.[26] Ez a felfogás a visszatükröző elméletnek feleltethető meg, így már érzékelhető, hogy a japán irodalom milyen irányban indult el modernitása kezdetén. Szószeki ugyan nem követett tiszta irodalmi irányzatot, mint a romantika vagy a realizmus, az ő stílusa inkább mindennek egyfajta keveréke volt,[27] azonban mégis azt lehet mondani, hogy az angol realista regény volt rá legnagyobb hatással. Ezenfelül kétséget kizáróan felfedezhető Cuboucsi *Sószecu sinzui*jának regényesztétikája is munkásságában.

A visszatükröző elméletnek viszont van egyfajta konzerváló hatása, de ez kifejezetten csak akkor állítható, ha a jelenlegi társadalmat jó fényben jeleníti meg,[28] ami Szószekire kevésbé mondható el. Szószekinek esze ágában sem volt az 1870-es évek útmutatása szerint alkotni, persze akkorra már a kormányzat sem foglalkozott annyira az irodalomnak az állampolgárt formáló funkciójával. Szószeki autoritással szembeni fellépésének jele volt az is – regényein túl –, mikor nem fogadta el az Oktatásügyi Minisztérium kitüntetését, és ami az autoritás felől érkező gesztusnál jobban idegesítette, az az volt, hogy meg sem kérdezték, igényt tart-e ilyen kitüntetésre.[29]

A visszatükröző elméletről az is elmondható, hogy ha a valóságot próbálja ábrázolni, akkor „igazolja és erősíti a társadalmi normákat, magaviseletet és eszméket".[30] Lényegében ez azt jelenti, hogy az író szándékán kívül szolgálhatja a társadalom, a

[25] „The principal aim of the novel is human emotions. Society and customs follow next." Uo., 103. idézi Sójót.

[26] Uo.

[27] Donald Keene: *Dawn to the West: Japanese Literature of the Modern Era, Vol. 2.: Poetry, Drama, Criticism*, New York, Henry Holt and Company, 1987, 547.

[28] Milton C. Albrecht: The Relationship of Literature and Society, *American Journal of Sociology*, vol. 59, 1954/5, 425.

[29] Edwin McClellan: An Itroduction to Sōseki, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, vol. 22, 1959, 165–166.

[30] „[…] confirms and strenghtens cultural norms, attutides, and beliefes." Albrecht: *The Relationship*, 431.

kultúra konzerválódását, és ez pontosan azt mutatja, amire Inglis is jutott tanulmányában, miszerint nem tudta kimutatni, hogy a vizsgált művek pontosan mit is szolgálnak, a társadalomábrázoló vagy a társadalomformáló szerepkört.

A leírás *(description)* maga is igazodik a korszak szabályaihoz, és a létező normák segítségével tud az olvasó értelmet adni a szövegben szereplő fikciónak[31] – ahogy ez Szószekinél is látható. Mikor Iser erről ír tanulmányában, erősen hagyatkozik a beszédaktus teóriára, amelyet tulajdonképpen Barthes is említ a *The Reality Effect* című tanulmányában. A regényben szereplő személyek, helyszínek, tárgyak tulajdonképpen az olvasó ismereteire hagyatkozva tudnak megelevenedni. „A »jelentése« létezik, de nem a modellhez való megfeleléstől függ, hanem az ábrázolás kulturális szabályaitól."[32]

Ha Szószeki nem is az angol realista irodalmon nőtt fel, de angol irodalomra specializálódva egyetemi tanulmányai során a 19. angol realista irodalom tisztelője és mohó olvasója volt: Jane Austen, Henry James, Thomas Hardy, csak hogy pár név említésre kerüljön. Ezért nem meglepő, hogy írását igazította azokhoz a trendekhez, amelyeket az általa tisztelt nagy angol írók alkalmaztak. Persze pontosan nem tudhatni, hogy még milyen olvasmányélményei voltak Szószekinek, és hogy konkrétan mely japán és kínai művek befolyásolták írói módszereit, de a realista ábrázolás kétségtelenül mély nyomot hagyott benne. Ahogy Charles Dickens regényeiből megismerhetők korának intézményeiből (társadalmi, szervezeti) fakadó „betegségei",[33] úgy Jane Austen *Büszkeség és balítélet*ét is fel lehet fogni egy „a párválasztás és házasság helyi etnográfiája"-ként[34], vagy ahogy szociológusok alapul vesznek bizonyos társadalmi trendeket, változásokat, ábrázolásokat regények segítségével. De ezekhez a társadalmi trendek beazonosításához és felhasználásához szükség van a kutató kultúrspecifikus ismereteire,[35] máskülönben nem feltétlenül fognak felszínre kerülni. „A regények tehát a szociológiai leírás »helyettesítői«. A regény használható korszakok és helyszínek glosszájaként."[36]

[31] Wolfgang Iser: The Reality of Fiction: A Funcionalist Approach to Literature, *New Literary History*, vol. 7, 1975/1, 23–24.

[32] „[I]ts »meaning« exists, it depends on conformity not to the model but to the cultural rules of representation." Roland Barthes: The Reality Effect, in *The Rustle of Language*, ford. Richard Howard, Berkley, Los Angeles, University of Californai Press, 1989, 144.

[33] Becker: *Telling About*, 8.

[34] „[…] an ethnography of the local situation of mating and marriage[.]" Uo., 246.

[35] Andrew P. Carlin: The Corpus Status of Literature in Teaching Sociology: Novels as „Sociological Reconstruction", *The American Sociologist*, vol. 41, 2010/3, 220.

[36] „Novels thus stands as »proxies« for sociological description. The novel is used as a gloss for periods and places." Uo., 221.

Irodalomjegyzék

Albrecht, Milton C.: The Relationship of Literature and Society, *American Journal of Sociology*, vol. 59, 1954/5, 526–533.

Arisztotelész: *Poétika*, ford. Sarkady János, Budapest, Kossuth, 1994.

Barthes, Roland: A szerző halála, in *A szöveg öröme: Irodalomelméleti írások*, ford. Babarczy Eszter, Budapest, Osiris, 1996, 50–55.

Barthes, Roland: The Reality Effect, in *The Rustle of Language*, ford. Richard Howard, Berkley, Los Angeles, University of Californai Press, 1989, 141–148.

Becker, Howard S.: *Telling About Society*, Chicago–London, University of Chicago Press, 2007.

Bókay Antal: *Irodalomtudomány a modern és a posztmodern korban*, Budapest, Osiris, 1997.

Carlin, Andrew P.: The Corpus Status of Literature in Teaching Sociology: Novels as „Sociological Reconstruction", *The American Sociologist*, vol. 41, 2010/3, 211–231. https://doi.org/10.1007/s12108-010-9096-8

Gadamer, Hans-Georg: *Igazság és módszer*, ford. Bonyhai Gábor, Budapest, Gondolat, 1984.

Hirsch, E. D.: *Vailidity in Interpretation*, New Haven, London, Yale University Press, 1967.

Hirsch, E. D.: Objective Interpretation, *PMLA*, vol. 75, 1960/4, 463–479. https://doi.org/10.2307/460609

Inglis, Ruth A.: An Objective Approach to the Relationship Between Fiction and Society, *American Sociological Review*, vol. 3, 1938/4, 526–533. https://doi.org/10.2307/2083900

Iser, Wolfgang: *A fiktív és imaginárius: Az irodalmi antropológia ösvényein*, ford. Molnár Gábor Tamás, Budapest, Osiris, 2001.

Iser, Wolfgang: The Reality of Fiction: A Funcionalist Approach to Literature, *New Literary History*, vol. 7, 1975/1, 7–38. https://doi.org/10.2307/468276

Keene, Donald: *Dawn to the West: Japanese Literature of the Modern Era, Vol. 1.: Fiction*. New York, Henry Holt and Company, 1987.

Keene, Donald: *Dawn to the West: Japanese Literature of the Modern Era, Vol. 2.: Poetry, Drama, Criticism*, New York, Henry Holt and Company, 1987.

Lamarque, Peter – Olsen, Stein Haugom: *Truth, Fiction, and Literature: A Philosophical Perspective*, Oxford, Oxford University Press, 1994.

McClellan, Edwin: An Itroduction to Sōseki, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, vol. 22, 1959, 150–208. https://doi.org/10.2307/2718542

White, Hayden: A történeti szöveg mint irodalmi alkotás, in *A történelem terhe*, ford. Heil Tamás, Budapest, Osiris, 1997.

AZ AINU SZAVAK LEJEGYZÉSÉNEK FONETIKAI SZEMPONTÚ VIZSGÁLATA BARÁTHOSI BALOGH BENEDEK *AINU* SZÓTÁR CÍMŰ KÉZIRATÁBAN

Varga D. Anna

Baráthosi Balogh Benedek (1870–1945) székely származású polgári iskolai tanító, utazó, néprajzgyűjtő és író, a magyarok rokon népeinek elhivatott kutatója.[1] Számos távol-keleti és észak-európai népcsoporthoz utazott el, és gyűjtött tőlük jelentős néprajzi anyagot, amely ma magyar és más európai múzeumok gyűjteményeit gazdagítja. A magyarországi ainu gyűjtemény számára végzett munkája úttörőnek tekinthető, napjainkban is elválaszthatatlanul kapcsolódik a hazai ainukutatáshoz. Mind tárgyi, mind nyelvi vonatkozásban kiterjedt gyűjtéseket végzett. Ainu nyelvi feljegyzései, köztük ainu–magyar szótáranyaga, amelyet a Néprajzi Múzeumban őriznek, kéziratos formában maradtak fenn. Ezek kiemelkedő elsődleges forrásértékkel bírnak napjaink ainu nyelvi kutatásai számára.

Az ainuk önálló nyelvet beszélő és különálló kultúrával rendelkező népként éltek évszázadokon át Japán északi részén és a környező szigeteken. Hagyományosan három főbb csoportra szokás osztani őket: a hokkaidói, a szahalini és a kuril-szigeteki ainukra. Ez a három csoport nem csak terület szerint különül el, az általuk beszélt nyelvben is eltérések mutatkoznak, amelyek alapján megkülönböztetnek hokkaidói, szahalini és kuril-szigeteki területi nyelvváltozatot. A szahalini és kuril-szigeteki változatnak azonban nem maradtak anyanyelvi beszélői, mivel az ottani ainuk a 20. század során beolvadtak a többségi társadalomba. A hokkaidói ainuk esetében is hasonló folyamat zajlott le. A Hokkaidón egyre erősödő japán befolyás, majd a sziget teljes Japánhoz csatolása egyre kevesebb teret adott az ainu népcsoport hagyományos életvitelének és kultúrájának fennmaradására, így a hokkaidói ainuk a 19-20. században nagyrészt asszimilálódtak a japán társadalomba. Ennek a nyelvváltozatnak napjainkban is vannak

[1] Hoppál Mihály: *Egy elfeledett magyar sámánkutató: Baráthosi Balogh Benedek élete és munkássága*, Budapest, Kőrösi Csoma Társaság, 2002, 171–172.

beszélői, azonban az ainu nyelv anyanyelvként nem kerül átadásra a különböző generációk között, így egyes kutatók kihalt nyelvnek tekintik.[2]

Az ainu nyelv természetes használatának kritikus visszaszorulása miatt a fennmaradt nyelvi források kiemelt jelentőséggel bírnak a nyelv kutatása szempontjából. Ezek közül is kiemelkednek azok, amelyek az ainu nyelvet közösségben, anyanyelvként, a mindennapi életben, a kultúra aktív gyakorlására használt időszakból származnak. Baráthosi nyelvi gyűjtései ennek az időszaknak a végén, az 1900-as és 1910-es években készültek, így értékes forrást jelentenek az ainu nyelv vizsgálatához. Az *Ainu szótár*, mint a jelen szerző vizsgálatai alapján megállapítható, pedig abban is kiemelkedik, hogy mindhárom területi nyelvváltozat szókincsét rögzíti.

Annak érdekében, hogy az írásbeliségben a szóbeli nyelvhasználat egyes elemei is vizsgálhatóak legyenek, fontos annak tisztázása, hogy milyen rendszer szerint történt a nyelv lejegyzése. Különösen igaz ez egy olyan nyelv esetében, amely nem rendelkezik az anyanyelvi használók által alkotott írásrendszerrel és ortográfiával. Baráthosi gyűjtéseinek idején az ainu nyelv még nem rendelkezett egységes, egyezményes lejegyzési rendszerrel, amelyet az európai nyelvi gyűjtők alkalmaztak volna, Baráthosi pedig nem hagyott hátra a lejegyzésről vagy az ainu fonetikáról leírást az *Ainu szótár* oldalain. Jegyzetek híján Baráthosi módszerének vizsgálatakor két fő szempontot érdemes figyelembe venni: korának más, jegyzetekkel ellátott ainu transzkripcióit és jelenlegi ismereteinket az ainu nyelvről. Ezekre alapozva a szerző arra vállalkozik, hogy Baráthosi jelöléseit megfeleltesse az IPA-rendszer hangkészletének. Ennek célja, hogy Baráthosi ainu kifejezéseihez hangértéket rendelhessünk, új utat nyitva a további kutatások számára.

Baráthosi lejegyzési módjának főbb kérdései

Baráthosi az *Ainu szótár* készítése során más korabeli szerzők ainu nyelvi anyagát is felhasználta.[3] A szerzőket vezetéknevük szerint jelölte meg a szótár 1. oldalán, majd szín szerint a szótár további oldalain is utal rájuk. Ezen szerzők John Batchelor, Kindaicsi Kjószuke (金田一京助), Ignacy Radliński és Bronisław Piłsudski. A jelen kutatás Kindaicsié kivételével sikeresen azonosította azon műveket, amelyekre Baráthosi itt utalást tesz.[4] Ezek ainu nyelvi átírása sok közös vonást mutat Baráthosiéval, de nem egyezik meg vele. Baráthosi a szótára elké-

[2] Alfred F. Majewicz: Ainu language Western records, in Anna Bugaeva (ed.): *Handbook of the Ainu Language*, Boston–Berlin, 2022, 102.

[3] Lásd Baráthosi Balogh Benedek: *Ainu szótár*, 1.

[4] Műveik pontos címét lásd az *Irodalomjegyzék*ben.

szítésekor valószínűleg ötvözte ezeket az átírásokat, sok esetben teljesen követte annak a műnek az átírását, amelyet jelölt az adott ainu szónál. Például a Baráthosinál a 310. oldalon található *v’ent’erarki* (dél-keleti szél) szó Radlińskinál ugyanezzel az átírással és jelentéssel található a 67. oldalon. Ugyanakkor az azt megelőző *ventéra* (Baráthosinál dél-keleti szél) szó Radlińskinál *vent’era* (keleti szél) alakban jelenik meg.[5] Baráthosinál általában egyszerűen elkülöníthető az ékezet használata a <’> jel használatától, és ez esetben egyértelműen látható, hogy Baráthosi ékezetet használt. A legtöbb szó esetében azonban, amelyeknél Baráthosi megjelölt más szótárt is, az ő lejegyzése megegyezik a szótáréval, így ezen esetekben a másik szótár lejegyzési módszerét érdemes alapul venni.

Ezen szótárak azonban eltérő átírást követtek, a különbségeket jól példázza a <v> és a <w> betűk használata. Ezek közül Kindaicsi és Batchelor csak a <w>-t használja, Radliński csak a <v>-t, Piłsudski mindkettőt, és amikor ugyanazt a betűt használják, akkor sem feltétlenül azonos módon. Példaként, az *uwepeker* (történet, mese, legenda) szó Batchelornál *uwepekere*, Kindaicsinál *uepeker/ uwepeker*, Radlińskinál *uv’ep’ekiri* (mondani) módon jelenik meg.[6] Piłsudski szerint a <v> csak szavak elején és két magánhangzó között megjelenő zöngés hang, míg a <w> egy félhangzó, amely az /u/ alternatív formájaként jön létre.[7] Ezzel szemben akár ugyanazon ainu szó esetében is lehetséges, hogy egyik szerző <w>-t, másik <v>-t használ, vagy akár egyiket sem. Batchelornál a <w> egyértelműen nem csak az /u/ fonéma egy változatát jelöli, Radliński pedig ez utóbbit is <v>-vel jelöli. Kindaicsi a <w>-t a réshangok (摩擦音) között helyezi el, szókezdő hangként és az /u/ módosulásaként is használja. Természetesen ebben az is szerepet játszhat, hogy a szótárak egy része különböző dialektusokat rögzít, így valóban eltérések lehetnek a nyelvhasználók kiejtésében is. Mindezekből látható, hogy amennyiben Baráthosi a színnel jelölt szavak esetében ezen szerzők átírását követte, az adott szerzőtől függően, az adott nyelvjárásban kell értelmeznünk Baráthosi lejegyzését.

[5] Ignacy Radliński: *Słownik narzeczy ludów kamczackich. I. Słownik narezca ainów, zamieszkujących wyspę Szumszu w łańcuchu Kurylskim przy Kamczatce, ze zbiorów Prof. B. Dybowskiego*, Krakkó Akademiai Umiejetności, 1891, 67. Bár a *ventéra* (Baráthosi: dél-keleti szél) jelentése kissé eltér a *vent’era* (Radliński: keleti szél) szóétól, abból kiindulva, hogy Baráthosi úgy jelölte ezt a szót, mint egy Radliński szótárában megtalálható kifejezést, és más hasonló szó nem található Radliński anyagában, joggal feltételezhetjük, hogy egymásnak megfelelő kifejezésekről van szó.

[6] John Batchelor: *An Ainu-English-Japanese Dictionary (Including Grammar of the Ainu Language)*, Tokió, Methodist Publishing House, 1905, 494; Kindaichi Kyousuke – Chiri Mashiho: *Ainu gohou gaisetsu*, Tokyo, Iwanami shoten, 1936, 48; Radliński: *Słownik narzeczy*, 67.

[7] Bronisław Piłsudski: *Materials for the Study of the Ainu Language and Folklore*, Krakkó, The Imperial Academy of Sciences (Spasowicz Funi), Spółka wydawnicza Polska, 1912, 3.

Ugyanakkor a színnel nem jelölt szavak, tehát amelyeknél Baráthosi nem hivatkozott más szerző valamely művére, a szótárban található kifejezések több mint felét, nagyjából 56%-át teszik ki. Ezek esetében nem támaszkodhatunk egy az egyben más szerzők műveire, különösen az olyan esetekben, amikor Baráthosi szavai egyáltalán nem találhatók meg ezen szótárakban. Példaként a <v> betűt tekintve, Baráthosi számos <v> betűs szava nincs benne sem Radliński anyagában, sem a többi említett szótárban, ilyenek például: *vaxkata, vajajse, vakajki.*[8] Piłsudski anyagában ugyan megtalálható a *vajajśe* kifejezés; míg azonban Baráthosi a *vajajse* szóhoz az okos jelentést adta meg, addig Piłsudski a *vajajśe* kifejezéshez a fájdalmas üvöltést[9] adja meg ekvivalensként. Így a két szó feltehetőleg külön ainu kifejezést rögzít. Ebből adódóan Baráthosi jelöléseit érdemes külön-külön értelmezni, az említett szótárakon túl napjaink ainu nyelvi kutatásai eredményeinek fényében.

Baráthosi lejegyzésmódja az ainu nyelv jellegzetességeinek ismeretében

Az ainu nyelvben általában öt magánhangzót és tizenkét mássalhangzót különböztetnek meg.[10] Az öt magánhangzó az /a, e, i, o, u/. Az /a/ elöl képzett, nyílt, ajakréses magánhangzó; az /e/ elöl képzett, félig nyitott, ajakréses; az /i/ elöl képzett, zárt, ajakréses; az /o/ hátul képzett, félig nyitott, ajakkerekítéses; az /u/ hátul képzett, zárt, ajakkerekítéses magánhangzó.[11] A tizenkét mássalhangzó az IPA szerinti jelöléssel: /h, j, k, m, n, p, r, s, t, w, ʔ, tɕ/. Ez összesen mindössze 17 különböző fonéma, amely az ainu nyelvben megtalálható. Baráthosi ezzel szemben számos különböző jelölést használ. A rendszeres, visszatérő módon előfordulók a következőek: <a, á, à, ā, b, c, ć, č, d, e, é, è, ĕ, ē, f, g, h, i, í, j, k, k’, l, m, n, ń, ŋ, o, ó, ò, ŏ, ō, p, r, s, ś, š, t, u, ú, ŭ, ū, v, w, χ, ʒ, ǯ, ’>.[12] Így a feladat annak feltárása, hogy mi indokolhatja ezeket a különbségeket, illetve hogyan közelíthetők

[8] Baráthosi: *Ainu szótár,* 307.

[9] Piłsudski: *Materials,* 84; ’to cry out with pain’.

[10] Elia Dal Corso: *Materials and Methods of Analysis for the Study of the Ainu Language Southern Hokkaidō and Sakhalin Varieties,* Velence, Edizioni Ca’Foscari, 2022, 9.

[11] Kirsten Refsing: *The Ainu language: The morphology and syntax of the Shizunai dialect,* Aarhus, Aarhus University Press, 1986, 68.

[12] A felsorolás az anyag kéziratos jellegéből adódóan nem tartalmaz egyes karaktereket, amelyek nehezen azonosíthatóak teljes pontossággal, illetve a kéziratban javított vagy a kézirat oldalain mindössze egyszer-kétszer előforduló, más ortográfia karaktereivel nem azonosítható jeleket. A lejegyzési módszer főbb jellemzőinek és a rendszeresen előforduló karakterek azonosítását azonban ez nem akadályozza.

Baráthosi jelölései az IPA-rendszerhez, továbbá a lehetséges esetekben hogyan feleltetők meg egymásnak.

Magánhangzók

Baráthosi magánhangzói két csoportra oszthatóak: egyszerű és ékezetes magánhangzókra. Az egyszerű magánhangzók minden valószínűség szerint megfeleltethetők az IPA-rendszerben található ainu magánhangzóknak: [a] /a/, [e] /e/, [i] /i/, [o] /o/, [u] /u/.

Az ékezetes magánhangzók esetében felmerül, hogy az ékezet a magánhangzó hosszúságára utal. José Andrés Alonso de la Fuente szerint a szahalini ainu nyelvben a magánhangzóknak voltak hosszú allofónjai.[13] Refsing szintén arról ír, hogy míg a hokkaidói ainu nem különít el hosszú és rövid magánhangzót, addig a szahalini ainu nyelv igen.[14] Siraisi Hidetosi Kindaicsi Kjószukére hivatkozva a következőket írja: „Egyes egyszótagos CV szótagok hajlamosak meghosszabbodni, amikor önállóan ejtik ki őket […]. A több szótagos alakoknál a hangsúlyos magánhangzó gyakran meghosszabbodik."[15] Írja továbbá, hogy Kindaicsi szerint ez nem egy tudatosan produkált nyelvi jelenség.[16] Piłsudski a következőket írja: „Úgy tűnik azonban, hogy az ainu nyelv nem rögzít különbséget rövid és hosszú mássalhangzó között; ez azért van, mert nem ismeri a mennyiségi különbséget. Csak azt tudjuk elmondani, hogy a hangsúlyos szótag hosszabb, és egyszerűen hosszúnak is nevezhetjük; de ez a hosszúság szorosan összefügg a hangsúllyal."[17] Hozzáteszi azonban, hogy egyes esetekben bizonyos eltérő jelentésű szavakat csak ez a „mennyiségi különbség" különíti el, illetve, hogy ez pszichológiai hangsúlyt tehet egy szóra, vagy vehet el tőle.[18] Egyes más szerzők, mint például Elia Dal Corso szerint még nem dőlt a hosszú magánhangzót övező vita az ainu nyelvben.[19]

[13] José Andrés Alonso de la Fuente: The Ainu language through time, in Bugaeva (ed.): *Handbook,* 149.

[14] Refsing: *Ainu Language*, 68.

[15] Shiraishi Hidetoshi: Phonetics and phonology, in Bugaeva (ed.): *Handbook,* 447. „A monosyllabic CV form tends to undergo lengthening when uttered in isolation […]: kaː 'thread', toː 'lake', niː 'tree'. In polysyllabic forms, an accented vowel tends to undergo lengthening […]: ˈnuːman 'yesterday', poˈroː 'big', ˈaːyne 'and finally'."

[16] Uo., 448.

[17] Piłsudski: *Materials*, 2. "But it seems that the Ainus make no fixed distinction between short and long vowels; that is, they know nothing of quantity, properly so-called. We can only say that an accented syllable is longer, and may be simply termed long; but this length is in strict connection with the accent."

[18] Uo., 3.

[19] Dal Corso: *Materials*, 11.

Mindezekből látható, hogy hosszú magánhangzók helyett az ainu nyelv esetében a magánhangzók meghosszabbodásáról beszélhetünk, amely jelenség összefügg a hangsúlyozással. Tehát nem rövid és hosszú fonémákról beszélhetünk, hanem rövid fonémákról és azok hosszú allofónjairól, amikor beszédhangként realizálódnak. Az ainu nyelvben a hangsúly helye nem állandó a szavakban, ugyanakkor gyakoriak az utolsó szótagon hangsúlyozott szavak. Piłsudski kétféle hangsúlyt, egy erősebbet és egy gyengébbet különít el. Az erősebbet jobbra tartó (pl. <á>), a gyengébbet balra tartó (pl. <à>) ékezettel jelöli. Ugyanakkor amennyiben csak hosszabb vagy rövidebb szótag megkülönböztetését jelöli, további ékezeteket használ: hosszú esetén például <ā> , rövid esetén <ă>.[20] Piłsudski tehát ugyanazt a négy típusú ékezetet használta a magánhangzó hosszúságának és hangsúlyosságának jelölésére, amely ékezetek Baráthosinál is megjelennek. A fentiek fényében és annak ismeretében, hogy az *Ainu szótár* készítésekor Baráthosi ismerte Piłsudski művét, feltételezhetjük, hogy Baráthosi hasonló módon, a hangsúlyokat és a magánhangzó hosszúságát igyekezett jelölni az ékezetekkel. Ez azt jelenti, hogy ebben az esetben Baráthosi öt magánhangzót és azok módosulásait jegyezte le, tehát a szakirodalomhoz hasonlóan öt alapmagánhangzót különít el, amelyek egyszerűen megfeleltethetőek az IPA-rendszer jelölésének.

A már tárgyalt /w/ mellett egyes szerzők – mint Simeon és Piłsudski – félhangzóként tartják számon a <j>-vel vagy <y>-vel jelölt /j/-t is.[21] Illetve, például Kindaicsi és Piłsudski, jelölik még diftongus részeként is, amely az /i/ hang szóvégi módosulásakor alakul ki.[22] Napjainkban azonban főként a mássalhangzók közé sorolják őket.[23] Baráthosi ezeket jellemzően egységesen <j>-vel jelölte.

Mássalhangzók

A mássalhangzók esetén is vannak olyan jelölések, amelyek egyszerűen megfeleltethetőek az IPA-rendszer hangjainak: [h] /h/, [k] /k/, [m] /m/, [n] /n/, [p] /p/, [s] /s/, [t] /t/.

Baráthosi használt továbbá <b, d, g č> betűket is, amelyre az lehet a magyarázat, hogy az ainu nyelvben a /p, t, k, tɕ/ hangok egyes esetekben zöngésedhet-

[20] Piłsudski: *Materials*, 10.

[21] George John Simeon: *The Phonemics and Morphology of Hokkaido Ainu*, Ann Arbor, University of Southern California, 1968, 13; Piłsudski: *Materials*, 3.

[22] Piłsudski: *Materials*, 3. Shiraishi: *Phonetics*, 449.

[23] Uo.

nek: két magánhangzó között, nazális hangot követve és [r] hang után.[24] Ez a zöngésedés gyakran hasonulás formájában jelenik meg, és nem befolyásolja a szó jelentését vagy nehezíti meg az érthetőségét.[25] Batchelor is említi ezt a zöngésedési jelenséget; megfigyelései szerint míg a /b/ és a /g/ nem lehet szókezdő mássalhangzó, addig a /d/ igen; viszont szóvégi pozícióban egyik sem jelenik meg. Baráthosi szótárában ennek megfelelően megfigyelhető, hogy van néhány <d> betűs szócikk, viszont <b> betűs nincs, illetve szavak végén nem jelennek meg az említett hangok. Így feltételezhetjük, hogy Baráthosi ezen zöngésedési jelenségeket jelölte <b> /b/, <d> /d/, <g> /g/ és <ć> /ts/ betűkkel. Az is erre utal, hogy ezen utóbbi betűk sokkal alacsonyabb számban találhatók meg a szótárban, mint zöngétlen párjaik. A <č> és <ć> esetében például, hogy előbbit számottevően többet használja Baráthosi, szókezdő pozícióban alig jelenik meg a <ć>. A <c> hasonló módon a /tɕ/ allofónja lehet; mindössze néhány alkalommal jelenik meg a kéziratban.

Emellett megfigyelhető több, Baráthosi által írt betű jobb oldalán az alábbi jel: <’>, például: <k’, g’, p’, b’, n’, s’, r’, v’>. Ez a jel többnyire határozottan elkülöníthető az ékezetektől, például az <ń> és az n’ esetében. Ez utóbbi <’> ugyanis a kéziratban hosszabb és láthatóan görbébb jel, és a betűktől sokkal inkább jobbra helyezkedik el. Utalhat palatalizációs jelenségre, amelyet Piłsudski is hasonló módon, egy kis vesszővel jelölt a betűk felett vagy mögött. Szerinte a [b, k, g, n, p, s] hangok palatalizálódhatnak az ainu nyelvben. Az ilyen palatalizált hangok megfigyelései alapján a nem palatális és a palatális hang között ingadoznak.[26] Továbbá az /n/ hang esetében is enyhe palatalizációt fedezett fel, amelyet <ń> betűvel jelölt. Az összefüggés Piłsudski és Baráthosi jelölése között arra utalhat, hogy Baráthosi is a palatalizált hangok jelölésére használhatta a jelet. Más esetekben, főleg a zölddel jelölt, tehát Ignacy Radliński szótárára hivatkozó szavaknál, különösen gyakran előfordul a <’>, amely szintén jellemző Radliński szavaira, így ez magyarázhatja a jel használatát.[27]

Az /s/ sokat tárgyalt fonéma az ainu nyelvben, egyes szerzők két különböző [s] hangról beszélnek. Batchelor arról ír, hogy egyes esetekben nehéz eldönteni, hogy az ainu nyelv [s] vagy [ʃ] hangot használ.[28] Dal Corso és Refsing arról tesz említést, hogy az [i] előtt az /s/ fonéma [ɕ]-ként realizálódik.[29] Simeon szerint a Horobecu nyelvjárásban az [i] hang előtt neutralizáció megy végbe a /h/ és a

[24] Uo.; Batchelor: *Dictionary*, 77

[25] Dal Corso: *Materials*, 11.

[26] Piłsudski: *Materials*, 4.

[27] Uo., 5.

[28] Batchelor: *Dictionary*, 78.

[29] Dal Corso: *Materials*, 11; Refsing: *Ainu Language*, 68.

palatalizált /s/ fonémák tekintetében, tehát a kiejtésük közötti különbség megszűnik.[30] Ez azt mutatja, az [i] megjelenése befolyásolja az /s/ kiejtését. Piłsudski így ír az /s/ fonémáról: „Egy a szláv nyelvekben megszokott hangnak felel meg, a lengyel nyelv *ś* betűvel jelöli; az *s* és az *sh* között helyezkedik el, jól kivehető palatalizációval, vagy közeledve az *i* hang artikulációs helyéhez."[31] Piłsudski <s> betűt használ, amikor tisztán kivehető az [s] hang, és abban az esetben, ha a kiejtés helye eltolódik, <ś>-t. Tehát Baráthosi <’> jelölése utalhat az előtte álló hang palatalizációjára. Annyi mindenképp valószínűsíthető, hogy az <’> graféma a mássalhangzó módosított kiejtésére utal. Emellett szól, hogy ez a jel az esetek többségében a <k> betűnél, illetve további néhány grafémánál jelenik meg, tehát valószínűleg nem morfémákra vagy nagyobb hangtani egységekre utaló jelenségről lehet szó, hanem szorosan az egyes hang kiejtését érintő változásról.

A néhány további réshang jelölése is vizsgálatot érdemel. A /h/ az ainu nyelvben gyengén ejtett, kevéssé befolyásolja az őt követő hang.[32] Egyes hangtani környezetekben zöngésedhet. Az <x> vagy inkább <χ>, amely megjelenik Baráthosinál és Piłsudskinál is, a veláris /x/ vagy a palatális /ç/ réshangra utal Piłsudskinál.[33] Kindaicsi szerint a /h/, amennyiben [i] követi, palatalizálódik (口蓋化), ezt jelölte <ç>-vel.[34] Az [f]-et főleg csak a korábbi szerzők említik, Piłsudski olyan réshangként tartja számon, amely ritkán fordul elő, és az őt követő [u] hang hatására képződik például /p/ fonémából.[35] Simeon szerint míg egyes nyelvjárásokban mindenképp bekövetkezik, hogy [u] hang előtt a /h/ [f]-re módosul, addig másokban csak esetleges.[36] Batchelor így ír erről: „Az *f* hang hasonlít a valódi labiálisra, lágyabb, mint az angol labiodentális *f* hang. Csak akkor fordul elő, ha *u* hang követi, és gyakran olyan szavakban található, amelyek japán eredetűek lehetnek."[37] Mindezek alapján azt feltételezhetjük, hogy a <h> a [h]-t, az χ az [x]-et vagy a [ç]-t jelenti, az <f>-fel jelölt hang feltehetőleg a japán nyelvben is megjelenő [ɸ] hangra utalhat. Ezek közül napjainkban viszont csak a /h/-t tartjuk számon külön fonémaként, míg a többit allofónként.

[30] Simeon: *Phonemics*, 13.

[31] Piłsudski: *Materials*, 5. „It corresponds to a sound common in Slav languages, and represented in Polish by the letter *ś*; it is between *s* and *sh*, with a distinct palatalization, or an approach to the position in which *i* is articulated."

[32] Shiraishi: *Phonetics*, 449.

[33] Piłsudski: *Materials*, 6.

[34] Kindaichi–Chiri: *Ainu gohou*, 2.

[35] Piłsudski: *Materials*, 6.

[36] Simeon: *Phonemics*, 16.

[37] Batchelor: *Dictionary*, 77. „*f* resembles the true labial in sound, it being softer than the English labiodental *f*. It never occurs excepting followed by the vowel *u* and is often found in words which appear to be of Japanese origin."

Piłsudski négy nazális hangot különböztet meg egymástól: <ŋ, n, ń, m>; ezen betűk Baráthosinál is megtalálhatóak. Napjainkban ezzel szemben csak két nazális fonémát, az /n/-t és az /m/-et különítik el az ainu nyelvben. Ami az <ń>-t illeti, mint az már említésre került, Piłsudski esetében palatalizált /n/-t jelölt; feltételezhető, hogy Baráthosinál is hasonló szerepet tölt be a jelölés. Az <ŋ> Piłsudskinál az /ŋ/ fonémát jelöli, ugyanakkor ő is kifejti, hogy nagyon ritkán találkozott ezzel a hanggal az ainu nyelvben. [38] Valószínűleg arról a jelenségről lehet szó, amikor egyes artikulációs helyzetekben az /n/ fonéma kiejtése módosul, és [ŋ] lesz belőle.[39] Refsing szerint ez veláris hangok előtt következik be (ugyanis az /ŋ/ maga is veláris), labiális hangok előtt az /n/ [m]-re módosul.[40]

Az ainu nyelv tartalmaz /ɾ/ fonémát, amelyet gyakran <r>-rel jelölnek. Baráthosi emellett használja az <l> betűt, amely feltehetően szintén az /ɾ/-re utal, mivel mai ismereteink szerint /l/-t nem tartalmaz az ainu nyelv. Tamura arról számol be, hogy az /ɾ/ az ainu nyelvben többféleképpen képezhető, közeledhet az ejtése a [d] és az [l] hanghoz is.[41] Piłsudski azt figyelte meg, hogy míg a szahalini ainu nyelvben nem ejtenek [l] hangot, addig a hokkaidói ainu nyelvben előfordul, hogy tisztán hallhatóan az [r] helyett [l] hangot ejtenek.[42] Feltehetőleg Baráthosi a hangtani környezetében módosult kiejtésű /ɾ/ hangot hallhatta és jelölhette <l>-lel.

További magyarázatot igénylő betűk Baráthosinál még a következők: <ć, č, ʒ, ǯ>. Ehhez érdemes megvizsgálni az ainu nyelv egyetlen affrikátáját: /tɕ/. Shiraishi egy allofónjaként említi a [ts]-t, amely az [u] hang előtt keletkezik, illetve hogy a /tɕ/ egyes esetekben zöngésedik.[43] Piłsudski szerint az ainu nyelvben az affrikáta mindig valamelyest palatális, kiejtésben ingadozik a lengyel <ć> /tɕ/ és a palatalizált hang között, amelyet Piłsudski <č>-vel jelölt.[44] Ennek a hangnak Piłsudski szerint van egy zöngés változata, amely ritkán, nazális mássalhangzó után jelenik meg; ő ezt jelölte <ǯ>-vel.[45] Erről a zöngésedési jelenségről Tamura is említést tesz, ő [tʃ] és [ʒ] hangként jelöli meg a zöngésedett hangokat.[46] Érdekes módon Refsing [tʃ]-ként írja le a <c> betűt.[47] Több szerző, mint Batchelor, ír arról, hogy az affrikátának az ainu nyelvben régiótól függően több különböző kiejtése van.[48]

[38] Piłsudski: *Materials*, 5.
[39] Shiraishi: *Phonetics*, 449.
[40] Refsing: *Ainu Language*, 69.
[41] Tamura Suzuko: *The Ainu Language*, Tokió, Sanseido, 2000, 19.
[42] Piłsudski: *Materials*, 8.
[43] Shiraishi: *Phonetics*, 449.
[44] Piłsudski: *Materials*, 7.
[45] Uo.
[46] Tamura: *Ainu Language*, 18.
[47] Refsing: *Ainu Language*, 68.
[48] Batchelor: *Dictionary*, 77.

Mindezek alátámaszthatják azt, hogy Baráthosi feltehetőleg mind a négy betűvel az /tɕ/ hangot és annak allofónjait, zöngésedett változatait jelölhette. Végül a szerző eddig nem talált arra utaló jelet, hogy Baráthosi külön jelölte volna az ainu nyelv glottális fonémáját /ʔ/.

Konklúzió

Mindezek alapján Baráthosi lejegyzése az IPA-rendszerrel összevetve a következőképp összegezhető táblázatos formában. A lejegyzett karakterek megfelelő hangértékhez történő társítása új alapot ad a kéziratot és Baráthosi további ainu anyagait érintő nyelvi dokumentációs, történeti nyelvészeti és revitalizációs kutatásokhoz.

Baráthosi	IPA	Megjegyzés (allofónok stb.)
<a>	[a]	Az <á, à, ā> betűk a hangsúlyozásra (illetve az ezzel összefüggő hosszúságra) utalhatnak.
<č>	[tɕ]	A <ć, ʒ, ǯ> betűk a hang palatalizációját és zöngésedését jelölhetik.
<e>	[e]	Az <é, è, ĕ, ē> változatok a hangsúlyozásra és a hang hosszúságára utalhatnak.
<h>	[h]	Az <f> és <χ> betűk a hang előrébb képzett változataira utalhatnak [ɸ] és [x] vagy [ç].
<i>	[i]	Az <í> feltehetően hangsúlyozásra és a hang hosszúságára utal.
<j>	[j]	Két magánhangzó között megjelenő félhangzó és diftongus része is lehet.
<k>	[k]	Szövegkörnyezetben [g]-re zöngésedhet <g>.
<m>	[m]	Lehet az /n/ allofónja is.
<n>	[n]	Az <ń> és az <ŋ> a hátrébb képzett változatokat [ɲ] és [ŋ] jelölheti.
<o>	[o]	Az <ó, ò, ŏ, ō> változatok a hangsúlyozást és a hosszúságot jelezhetik.
<p>	[p]	A <b> a zöngésedett hangra [b] utal.
<r>	[ɾ]	A szövegkörnyezetében [l]-re módosult hangot <l>-lel jelölte.
<s>	[s]	Az /s/ kiejtése széles skálán mozog, az <ś> és <š> az allofónokat jelöli.
<t>	[t]	A <d> ennek zöngésedett változatát [d] jelöli.
<u>	[u]	Az <ú, ŭ, ū> alakok a hangsúlyozást és a hang hosszúságát jelölhetik.
<w>	[w]	A <v> betűvel is jelöli.

Irodalomjegyzék

Alonso de la Fuente, José Andrés: The Ainu language through time, in Anna Bugaeva (ed.): *Handbook of the Ainu Language*, Boston–Berlin, De Gruyter Mouton, 2022, 147–184. https://doi.org/10.1515/9781501502859

Baráthosi Balogh Benedek: *Ainu szótár* (publikálatlan kézirat).

Batchelor, John: *An Ainu-English-Japanese Dictionary (Including Grammar of the Ainu Language)*, Tokió, Methodist Publishing House, 1905.

Dal Corso, Elia: *Materials and Methods of Analysis for the Study of the Ainu Language Southern Hokkaidō and Sakhalin Varieties,* Velence, Edizioni Ca'Foscari, 2022. http://doi.org/10.30687/978-88-6969-585-8

Hoppál Mihály: Egy elfeledett magyar sámánkutató: Baráthosi Balogh Benedek élete és munkássága, in Dávid Géza – Fodor Pál (szerk.): *Keletkutatás*, 1996 ősz – 2002 tavasz, Budapest, Kőrösi Csoma Társaság, 2002, 185–202.

Kindaichi Kyousuke – Chiri Mashiho: *Ainu gohou gaisetsu*, Tokió, Iwanami shoten, 1936.

Majewicz, Alfred F.: Ainu language Western records, in Anna Bugaeva (ed.): *Handbook of the Ainu Language*, Boston–Berlin, De Gruyter Mouton, 2022, 99–146. https://doi.org/10.1515/9781501502859

Piłsudski, Bronisław: *Materials for the Study of the Ainu Language and Folklore*, Krakkó, The Imperial Academy of Sciences (Spasowicz Funi), Spółka wydawnicza Polska, 1912.

Radliński, Ignacy: *Słownik narzeczy ludów kamczackich. I. Słownik narezca ainów, zamieszkujących wyspę Szumszu w łańcuchu Kurylskim przy Kamczatce, ze zbiorów Prof. B. Dybowskiego*, Krakkó, Nakładem Akademii Umiejetności, Skład Główny W. Ksiegarni Spółki Wydawniczej Polskiej, 1891.

Refsing, Kirsten: *The Ainu language: The morphology and syntax of the Shizunai dialect*, Aarhus, Aarhus University Press, 1986. https://doi.org/10.1017/S0041977X00020826

Shiraishi Hidetoshi: Phonetics and phonology, in Anna Bugaeva (ed.): *Handbook of the Ainu Language*, Boston–Berlin, De Gruyter Mouton, 2022, 445–471. https://doi.org/10.1515/9781501502859

Simeon, George John: *The Phonemics and Morphology of Hokkaido Ainu*, Ann Arbor, University of Southern California, 1968.

Tamura Suzuko: *The Ainu Language*, Tokió, Sanseido, 2000.

JAPÁNSZÍNHÁZ-KÉPÜNK 1844 ÉS 1900 KÖZÖTT

Doma Petra

Bevezető

> A ki helyes fogalmat akar szerezni a japáni szinház különféle tulajdonairól, – szembeszökő érdemeiről és kirívó hibáiról; a durva egyszerűség és pazar fény közötti ellentéteiről; az ügyes érzéki csalódás és az otromba kiábrándulás gyors egymásutánjairól; és a minden következetesség nélkül történő váltakozásáról, a valódi drámai izlés- és ügyességnek a szépészeti és emberi illem gondatlan megvetésével – annak legalább egy megszakitatlan napot kell mindezek tanulmányozására szentelnie, korán kell érkeznie és csak akkor távoznia midőn már mindennek vége van.[1]

A magyar sajtóban először 1844-ben olvashattak az emberek a japán színházról,[2] személyes tapasztalatszerzésre azonban csak huszonnégy évvel később volt lehetőségük, amikor 1868-ban a Budai Népszínházban szerepelt a Niigatából érkező Ecsigo Kakubei Dzsisii, vagyis az ecsigói Kakubei Sárkány társulat. Ezt megelőzően csupán egyetlen újságcikk jelent meg a japán színházról 1852-ben. Ezek az írások azonban nem nyújtottak valódi ismereteket az olvasónak, inkább zavarosak és homályosak voltak. A kiegyezést, illetve a Meidzsi-megújulást[3] követően, és természetesen a Japán és az Osztrák–Magyar Monarchia közötti hivatalos diplomáciai kapcsolatfelvétel[4] után nemcsak Magyarországon, hanem

[1] Szemere Attila [E. H. House]: Egy nap a japáni szinházban, *Budapesti Szemle,* Első kötet, 1873/2, 415.

[2] Az adatok Koósz István bibliográfiájából származnak. Koósz István: *A japán színház Magyarországon,* Budapest, 2019. https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/42789 (Letöltés: 2023. május 19.)

[3] Az 1868-as Meidzsi-megújulás Japán meghatározó politikai átalakulása volt. Véget ért az 1185 óta fennálló sóguni rendszer, s a császári hatalmat hivatalosan helyreállították. Az 1867-ben trónra lépő Meidzsi császár (1852–1912) uralkodása alatt Japánból nyugati típusú nagyhatalmat kívántak létrehozni, így megnyitották az – addig a világtól viszonylag elzárt – ország kapuit, és nagyfokú modernizáció és nyugatiasítás kezdődött, amely nemcsak a kormányzatra terjedt ki, hanem az ország minden szektorát érintette.

[4] 1854-ben a kanagavai egyezményben az Egyesült Államok kikényszerítette a *bakufu*ból, a japán sóguni kormányzatból az első egyenlőtlen szerződést, amely kötelezte Japánt, hogy nyissa meg a kikötőit a külföldi kereskedelem előtt. Ezt követően a szigetország 11 egyenlőtlen szerződést írt

egész Európában jelentős mértékben megnőtt az érdeklődés a szigetország iránt. Ez eleinte a japonizmusban nyilvánult meg, s elsősorban a különböző képzőművészeti ágakra volt hatással, a századfordulóra azonban a „japán láz” egyre több területet meghódított, így a japán színházra is egyre többen voltak kíváncsiak.

Jelen tanulmány az első japán színházzal foglalkozó újságcikk publikálásától vizsgálja a japán színház megjelenését, illetve a magyar közönség japánszínház-képének alakulását 1900-ig. Ez az elemzés a terjedelmi keretekre tekintettel csak az első része egy kiterjedt kutatásnak, amely az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásáig, vagyis 1918-ig mutatja be a különböző színházi eseményeket. Fontos leszögezni továbbá, hogy a vizsgálat a korabeli Magyarország területére vonatkozik, ám a Monarchia többi régiójának feltérképezése mindenképpen jövőbeli kutatás alapját képezheti. A szöveg párhuzamosan, illetve egymásra vonatkoztatva mutatja be a japán színházról a különböző magyar sajtótermékekben megjelenő írásokat és a Magyarország területén ebben az időszakban megfordult japán előadókat. A tanulmány célja tehát a történeti áttekintés mellett az, hogy rávilágítson a korabeli nézők feltételezett tudására és háttérinformációira általánosságban a japán színházról, valamint hogy a korszakban fellépő társulatokról meglévő hiteles információkkal összevetve vizsgálja e tudás valóságtartalmát. Hipotézisem, hogy a kezdeti időszakban rendkívül kevés valós és helytálló információ jutott el a magyar közönséghez, s ezek az információk nem álltak kapcsolatban az ekkor fellépő társulatokkal. A tanulmány elsődleges forrásai a kijelölt korszakban megjelenő sajtótermékek,[5] míg másodlagos forrásként a korábbi évek alatt született egy-egy társulatot bemutató tanulmányok szolgálnak.

Az első cikkek és az első társulat

A magyar publikum 1844-ben olvashatott először a japán színházról a *Nemzeti Ujság* szeptember 7-i számában.[6] A rövid és rendkívül zavaros cikk egy Mujakóban (feltételezhetően Kiotóra utalnak[7]) található színházról szól, mely alapvetően

alá a nyugati nagyhatalmakkal, köztük 1869. október 18-án az Osztrák–Magyar Monarchiával. Bővebben: Szerdahelyi István: Az Osztrák–Magyar Monarchia és a Japán Császárság között 1869. október 18-án kötött kereskedelmi szerződés, in Farkas Ildikó et al. (szerk.): *Tanulmányok a magyar–japán kapcsolatok történetéből,* Budapest, ELTE Eötvös, 2009, 27–43.

[5] A kutatónak jelentős segítséget nyújt Koósz István bibliográfiai gyűjtése a témában: Koósz: *A japán színház*.

[6] Ikervárosi hirnök, *Nemzeti Ujság,* 1844. szeptember 7.

[7] Kiotót a korban Miyakónak is nevezték.

kínai eredetű volt, de Japánban „elkorcsosodott", s most egy „mandarin" úr kívánja átvenni a színház vezetését, hogy a kínai színház szépségeit tudja megmutatni a japánoknak. A cikk ebben az esetben csak részben tartalmaz valós információkat, ugyanis a hagyományos japán színházban a kagurát[8] leszámítva – amely az egyetlen tisztán japán eredetű műfaj – az összes színjátéktípus esetében kimutatható a külföldi, leginkább a kínai hatás. Az 1800-as évekre azonban már az összes ismert műfaj elérte végső formáját.

A következő írás 1852-ből, Vahot Imre tollából származik, aki négy oldalon keresztül ír „A keleti népfajok szinivilágá"-ról, s egy bekezdést a japán színjátszásnak is szentel, mely a kínai költészettel és drámával mutat rokonságot, de még sokkal elmaradottabb. Vahot látszólag már sokkal világosabban beszél a japán színjátszásról, lényeginek tűnő információkat közöl, mint például, hogy leginkább istenek és hősök történetei jelennek meg a drámáikban, míg a vígjátékokról azt állítja, főként az európai szokásokat teszik nevetség tárgyává. Röviden azt is említi, hogy nők és férfiak is szerepelnek a színpadon, mesterségük megbecsültsége azonban alacsony, s valójában egyfajta büntetésből játszanak. Az előadásokban a párbeszédes részek mellett ének és tánc is látható, s bár konkrét színjátéktípust nem említ a szerző (s ez a későbbi újságcikkekre is igaz lesz), a színpadkép-leírás alapján feltételezhető, hogy a *kabuki*ról[9] ír. „Jelmezök s diszitményök igen pompás, szinpadi gépezetök csodálatra méltó, házak, paloták, kertek, hidak, szökőkutak természeti alakjok- és nagyságukban hozatnak szinre, s a szini változások a legnagyobb ügyességgel s gyorsasággal mennek végbe."[10]

A színpadtechnikára és a díszletek gyors változására utaló leírás alapján kizárólag a kabuki bemutatására következtethetünk, hiszen ez az egyetlen színjátéktípus, amely a japánok által feltalált forgószínpad segítségével képes volt ilyen

[8] A kagura a sintó szertartásokhoz köthető zenés-táncos áldozati szertartás. A műfajt mitológiai eredetűnek tartják, első leírása a 712-ben összeállított Kodzsikiben található, kialakulását ezáltal a 7-8. századra teszik.

[9] A kabuki 1603-ban jelent meg Kiotóban. Kialakulása Okunihoz, az izumói szentély papnőjéhez köthető, aki vallási és profán táncokat mutatott be, valamint főként nemcserén alapuló vicces jelenetekkel szórakoztatta a korabeli közönséget. A műfaj rendkívül gyorsan népszerű lett, a női előadóknak köszönhetően azonban sok társulat tagjai prostituálódtak, így 1629-ben a sógunátus betiltotta a nők színpadi szereplését. Ezt követően a kabukiban a női szerepeket is férfi színészek, *onnagatá*k alakították. A műfaj a Genroku időszak (1688–1704) alatt élte virágkorát, de színpada a végleges formáját a forgókkal és süllyedőkkel, melyek a gyors és látványos díszletváltást segítették elő, csak az 1700-as évek végére érte el. A kabuki látványos színpadának, dinamikus mozgásvilágának, társadalmi drámáinak és újabb kori nyelvezetének köszönhetően elsősorban a városi lakosság közkedvelt műfajává vált, s nem is veszített népszerűségéből a 19. század végéig, vagyis a nyugati színház megjelenéséig.

[10] Vahot Imre: A keleti népfajok szinvilága, *Magyar Thália. Játékszini almanach 1853-ra,* I. évf., 1852/1, Müller Gyula bizománya, Pest, 310.

megoldások kivitelezésére. Még a színészek megbecsültségére és a beszéd-ének-tánc együttes jelenlétére tett utalás is helytálló, de a női és férfi előadók közös szereplése, illetve az európai szokások kigúnyolása a vígjátékokban bizonyosan nem állja meg a helyét. Nők nyilvánosan csak 1877-től szerepelhetnek a japán színpadokon, s az európai szokások megismerése csak az 1800-as évek második felétől válik lehetségessé szélesebb körben. Vagyis az első két japán színházról szóló forrásból kevés információhoz juthatott az olvasó. Elmondható tehát, hogy az első japán társulat hazánkba érkezésekor a korabeli közönség szinte semmilyen információval nem rendelkezett a japán színházról, s előzetes elvárásaik sem voltak a Molnár György színházában fellépő Ecsigo Kakubei Dzsisi akrobatatársulattal szemben. Tájékozódási pontként a társulat híre szolgálhatott csupán, mivel más európai városokban már szerepeltek a magyar fellépés előtt.

Az akrobatacsoportok turnéi ebben az időszakban kimondottan gyakoriak voltak, mivel ilyen típusú társulatok kaptak lehetőséget először, hogy elhagyják Japánt, és külföldön is bemutassák produkcióikat.[11] Ennek elsődleges oka az előadások könnyű befogadhatósága és érthetősége volt. Az akrobata-, egyensúly- és erőművészszámokban[12] nem merült fel az autentikusság kérdése, alapvetően szórakoztató műfajról volt szó, amely sokkal jobban tudott alkalmazkodni a kulturális különbségekhez, s kiküszöbölte a veszélyt, hogy a nyugati közönség nem érti meg.

Az ecsigói Kakubei Sárkány társulat 1868. január 8. és 15. között lépett fel a Budai Népszínházban, ám a csoport nevével és a dátummal kapcsolatban is felmerülnek bizonytalanságok. A dzsisi (sisi) valójában oroszlánt jelent, nem sárkányt, mégis minden forrás „japán sárkányokról", illetve Sárkány Társulatról beszél. Nincs konkrét adat arra, hogy miért történt ez a változtatás, főként, hogy a japán források szerint is egyértelműen az oroszlán írásjegyei láthatók a társulat nevében,[13] mégis feltételezhető, hogy a sárkány „keletiesebb" állat, s ezzel a társulat egzotikus voltát akarták hangsúlyozni. Előfordulhatott továbbá, hogy esetleg használtak valamilyen maszkot a produkció alatt, s mivel a sárkány és az oroszlán maszkja rendkívül hasonló egymáshoz, ezért történt a változtatás. Koósz István a társulat vendégszereplését részletesen bemutató tanulmányában arra is

[11] 1866 és 1867 között hét akrobatacsoport turnézott az Egyesült Államokban, egy pedig eljutott Londonba, és az 1867-es világkiállításon is szerepelt. Krystyn N. Moon: Peper Butterflies: Japanese Acrobats in Mid-Nineteenth-Century New England, in Monica Chiu (ed.): *Asian Americans in New England,* New Hampshire, University of New Hampshire Press, 2009, 66–90, 72.

[12] A hagyományos japán színháztól nem idegen az ilyen jellegű produkció. A nó színház egyik Kínából származó közvetlen elődjének tartják a szarugakut, amely a 9. és 12. század között kifejezetten szórakoztató vásári mutatványokból, szemfényvesztésből, mímusokból és akrobataelemekből állt össze.

[13] Vö. Umemura Yuko: *Japánok és magyarok egymásról,* Budapest, Akadémia, 2017, 44.

kitér, hogy az előadás időpontja is bizonytalan, s az első fellépés lehetett 8-án vagy akár 9-én is.[14] Réthi Lajos írásainak a *Vasárnapi Ujság*ban és a *Jó Barát*ban, illetve a *Vadász és Versenylap* tudósításainak köszönhetően remekül rekonstruálható a társulat műsora.[15] A papírlepkék művészi legyezése, a kis kerekek és golyók esernyőn való egyensúlyozása, illetve az elmaradhatatlan kötéltánc mellett a legnagyobb szenzáció Ha-ro-san és Little Tomy (utóbbi feltételezhetően japán gyermekszereplő, akinek csak a szenzáció kedvéért adták ezt a művésznevet) három részből álló egyensúlygyakorlata volt. „[L]étrát tart Harosan a talpain; Tom fölmász azon a tetejére, folyvást át meg átbujkálván a fogak közt. Ott aztán hasra fekszik a létra egyik oszlopának végére, egészen úszó helyzetben a levegőben, s az érette haját felállni érző közönségnek azt mondja boldog vigyorgással: »Megvan!«”[16] Réthi továbbá – Bús Székely álnéven[17] írt cikkében – a japánok külleméről is részletesen beszámol, így látható, hogy a nézők számára etnográfiai különlegesség is volt az első japánok által bemutatott előadás.

> Már arczuk is különbözik a mienktől; egyszerre meg lehet ösmerni, hogy más földrész szülöttei. Szakálluk és bajuszok egyáltalán nincs, nem szokott nőni annál a fajnál; szemök nem kerek, mint a mienk, hanem hosszudad és egy kissé rézsut áll, nem függélyesen a homlok alatt. Hajokat elől leborotválják egész a fej tetejeig; ami azontúl marad, azt már összekötik czofba.[18]

Kabuki a fővárosi lapokban és akrobatacsoportok a fővároson kívül

Az akrobatacsoportok népszerűségét mutatja, hogy a századfordulóig még több hasonló csoport látogatott el Magyarországra. 1885 nyarán a Charles Arbréval együtt turnézó Torikata Császári Együttes Kolozsvárott és Nagyváradon is szerepelt. A „valódi” japán társulatként beharangozott hétfős társaság (három gyerekszereplővel) mindkét városban „zsúfolt ház” előtt lépett fel. Kolozsvárott a négyalkalmas szereplést a nagy érdeklődés miatt végül tízre bővítették, így

[14] Koósz István: Japáni sárkányok (1. rész). Japán akrobata csoport vendégjátéka 1868-ban a Budai Népszínházban, *Cirkuszi Akrobatika,* X. évf., 2017/3. http://www.epa.hu/01400/01461/00037/pdf/EPA01461_cirkuszi_akrobatika_2017_3_03.pdf (Letöltés: 2023. május 19.)

[15] Vö. Réthi Lajos: A japáni „sárkány-társaság” mutatványai, *Vasárnapi Ujság,* 1868. január 19.; Bús Székely [Réthi Lajos]: Pesti furcsaságok, *Jó Barát,* 1868. január 16.; Japáni sárkányok, *Vadász és Versenylap,* 1868. január 30.

[16] Réthi: *A japáni*.

[17] Az álnevet Koósz István oldja fel: Koósz: *Japáni sárkányok.*

[18] Bús: *Pesti furcsaságok.*

július 16. és 26. között láthatták őket az érdeklődők a Nyári Színkörben. A *Magyar Polgár* beszámolóiból kiderül, hogy a program két részre oszlott, az első felében Arbré bűvésztrükkjeit és egzotikus jeleneteit, míg a második részben a japánok akrobata- és erőművészszámait láthatták. A műsor alapján ugyan a produkciók elnevezése és sorrendje variálódott, lényegében azonban minden alkalommal hasonló látványosságok kerültek színpadra.[19] A kádakkal történő egyensúlyozás mellett itt is volt kötéltánc a „japán Blondin"-tól, „rendkívüli mutatvány a selyem-ernyőkkel a lábakon",[20] illetve hatalmas sikert aratott a „függő bambusznádakon, szédítő magasban exequált mutatvány".[21] Nagyváradon július 30. és augusztus 2. között szerepeltek – a *Szabadság* név szerint is felsorolja az előadókat[22] –, s a bemutatott látványosságok mellett itt is megjelent a beszámolókban az előadók egzotikus volta. Amikor híre ment, hogy a társulat megtekint egy magyar előadást, már előre megírták, hogy „érdekes alakjaik […] feltünést fognak kelteni a közönség soraiban".[23]

1888-ban szintén Nagyváradra érkezett a Micuta csoport, amelyről azonban csupán egy rövidke hír jelent meg: „[a] Mitsuták csütörtök este léptek fel először a nagyváradi szinkörben és két mutatványt produkáltak. Mind a kettő valóságos tökélye volt az erőművészeti ügyességnek s a közönség frenetikus tapsait idézte fel."[24] Egy közvetett forrás utal rá, hogy ugyanez a csoport 1894-ben a Somossy-féle Orfeumban is szerepelt Budapesten, de újsághír nem maradt fenn az eseményről.[25]

Az edói Kamaritz csoportot – amelyet feltételezhetően egy háromfős család alkotott – 1889 decemberében három estén át láthatta a debreceni közönség,

[19] A *Magyar Polgár* 1885. július 18., 22., 23. és 25. számában eltérő mutatványneveket és sorrendet lehet látni.

[20] Arbré jeles társasága, *Magyar Polgár,* 1885. július 25.

[21] A japániak első fellépte, *Magyar Polgár,* 1885. július 18.

[22] Torikatta, Duscha, Saitó, Thomi, Thora, Cico, Csehirso/Ohirso, A szinkörben, *Szabadság (Nagyvárad),* 1885. július 30.

[23] A szinkörben, *Szabadság (Nagyvárad),* 1885. július 29. Nem véletlen, hogy ez a már-már gyermekded érdeklődés az egzotikusnak számító japánok iránt ilyen jelentős méreteket öltött, hiszen ekkor az átlagembereknek még nagyon kevés lehetőségük volt az „idegen" megtapasztalására. Az 1851-től megjelenő világkiállítások, illetve az 1874-től elérhető néprajzi kiállítások voltak az első olyan alkalmak, amelyeken az európai közönség személyesen találkozhatott az idegen kultúrákkal. A magyarok számára ezáltal történelmi jelentőségű volt a Sárkány Társulat, mivel legközelebb nagyobb számban majd csak az 1873-as bécsi világkiállításon vesznek részt japánok. Vö. Doma Petra: A néprajzi, gyarmati és világkiállítások működési mechanizmusa, in P. Müller Péter et al. (szerk.): *Kontaktzónák – Határterületek a színház mentén,* Pécs, Kronosz, 2019, 205–217.

[24] A Mitsuták, *Szabadság (Nagyvárad),* 1888. augusztus 4.

[25] Molnár Gál Péter: *A pesti mulatók. Előszó egy színháztörténethez,* Budapest, Helikon, 2001, 105.

igaz, sem a mutatványok, sem a társulat mérete nem nyűgözte le a közönséget. Az első előadás utáni beszámoló igazolja is, hogy írója a már ismerős létrás számot tekintette meg, melyben csupán Kamaritz és társnője vett részt, aki „macskamódra kúszott fel a létrákon s ott tornászott".[26] A második és harmadik estén egy kádas és egy bambuszrudas produkció került színre, utóbbiban a japán férfi még gyermekét is bukfenceztette.[27]

1900 júliusában még a *Budapesti Napló* is beszámolt róla, hogy Aradon Riogoku fog szerepelni tízfős társulatával, s a közönség a mutatványok mellett a fellépők „fényes" jelmezeit és kellékeit is megcsodálhatja majd.[28] Az előadás azonban végül betegség miatt elmaradt,[29] s a társulat csak kilenc évvel később tudott visszatérni az országba egy budapesti fellépésre.

Mindeközben 1873-ban Szemere Attila jóvoltából – aki a *Budapesti Szemlé*ben adja közre E. H. House után angolból fordított cikkét a japán színházról – már egy egészen összetett és részletekbe menő leírást olvashattak az érdeklődők. A színjátéktípus ugyan itt sincs megnevezve, de a szerző egyértelműen kabukiszínházba kalauzolja az olvasót, s az épület, a színpad és a közönség összetétele mellett a színészekre és egy előadásnak *(Bunbuku Csagama, vagy: A bugyogó theás fazék)* a bemutatására is kitér. Ráadásul az újság egy korabeli kabukiszínpad képét is lehozta. A cikkben megfigyelhetők a kabuki legjellegzetesebb vonásai, a széles és csekély mélységgel rendelkező színpad, melyet a szerző szerint hatásosabb díszletek alkotnak, mint a párizsi és londoni színházakban; a színpadra merőlegesen csatlakozó, a nézőtéren keresztülfutó virágút, a *hanamicsi*; a zenészek, a kórus és az előadás kezdetét jelző csattogó hanghatás. Vahot szövegével szemben itt már kizárólag férfi színészek jelennek meg a színpadon, s a szerző hozzá is teszi, hogy „ez mindig így van Japánban".[30] Az onnagaták[31] (a japán kifejezés nem jelenik meg a szövegben) aprólékosan kidolgozott jelmeze és mozgása egészen elbűvölte a szerzőt: „Helyről helyre lengenek, testeik rythmikusan rezegnek és karjaik csábítólag inognak, néha megállnak a keleten szokásos kaczérsággal és intenek legyezőikkel, vagy csalogatnak mosolyukkal."[32]

Közvetlenebbnek mondható – bár nem tartalmaz az előzőhöz képest sok újdonságot – Sámi Lajos cikke, amely két évvel később jelent meg a *Vasárnapi*

[26] Julius: Színház, *Debreczeni Ellenőr,* 1889. december 10.
[27] Julius: Szinház, *Debreczeni Ellenőr,* 1889. december 11.; 12.; 14.
[28] Japániak az aradi színházban, *Budapesti Napló,* 1900. július 17.
[29] Szinházi hirek, *Arad és Vidéke,* 1900. július 18.
[30] Szemere: *Egy nap a japáni,* 423.
[31] Női szerepek eljátszására specializálódott férfi színészek.
[32] Szemere: *Egy nap a japáni,* 425.

*Ujság*ban. A terjedelmes írás kitér Edo mulatóinak és színházainak elhelyezkedésére, kinézetére, továbbá beszél az előadásokról is, melyek „hasonlithatatlanabbul költőiebbek, naivabbak, szenvedélyesebbek és […] emberiebbek”,[33] mint a nyugati előadások, de Vahothoz hasonlóan ő is úgy véli, hogy ezek a drámák „nem járnak saját lábaikon, […] még mindig a khinai mintákat utánozzák, ami oly tehetséges nemzetnél, mint a japáni, mindenesetre nagyon feltünő”.[34] Torzítások természetesen ebben a szövegben is vannak, s nehéz megítélni, hogy Sámi pontosan mit látott, mivel minden esetben nyugati élményeihez hasonlította, és az ismerős terminológiával próbálta megmutatni a látottakat. A szöveg végén felsőbbrendűséget is lehet érezni, amikor a szerző a japán színműirodalom értékét próbálja megítélni. Végül a látottak alapján – melyek szerinte a „legbizarrabb képzelmeknek zürzavaros vegyülete”[35] – arra a következtetésre jut, hogy a drámaírás Japánban még a gyermekkorát éli. Ebben az esetben egy külföldi utazó egy-egy előadás megtekintése után, a japán történelem, irodalom és a legendák behatóbb ismerete nélkül valóban „zavarosnak” és érthetetlennek ítélheti az előadások cselekményét. A kabukidarabok ebben az időszakban azonban már rendkívül kifinomultak voltak, az egyik legnagyobb drámaírójuk Csikamacu Monzaemon (1653–1724), akit a „japán Shakespeare” névvel is illetni szoktak, számos olyan darabot hagyott az utókorra, amelyet drámairodalmi szempontból semmiképpen sem lehet kezdetlegesnek nevezni. Ennek ellenére az 1800-as évek vége a nyugati színház megjelenésével nem várt kihívások elé állította a műfajt, így elképzelhető, hogy valóban „zavaros”, a nyugati színházhoz igazodni próbáló előadások is színre kerültek már ebben az időszakban.

A következő hosszabb cikk tíz évvel később jelent meg. 1885-ben a *Képes Családi Lapok*ban Senger János ír szintén a kabukiról, de ő már külön női színházak meglétét is említi. Ez különösen fontos, mert 1877-től feloldották a nőket korlátozó színpadi rendeletet, így erre valóban volt lehetőség. Senger – aki feltételezhetően külföldi tudósításokból tájékozódott – kitér rá, hogy a színházi esték valójában napok, mivel az előadások délelőtt tizenegy órától akár éjfélig is tarthatnak. Emlegeti a közönség erőszakszeretetét, amely miatt számos programban szerepel olyan előadás, melyben valaki *szeppuku*t követ el, s ezt sok művérrel teszik még látványosabbá. Az alapvetően sok kritikai felhangot tartalmazó írás a zenét is egyhangúnak, ízetlennek, igazi „kínszenvedésnek” ítélte.[36]

[33] Sámi Lajos: Japán hajdan és most. (Befejező közlemény). Szinészek és szinházak, *Vasárnapi Ujság*, 1875. november 14.

[34] Uo.

[35] Uo.

[36] Senger János: Japáni és khinai szinházak, *Képes Családi Lapok*, 1885. március 8.

1891-ben jelenik meg a magyar sajtóban először (ezt követően majd számos alkalommal visszatér) IX. Icsikava Dandzsúró (1838–1903) mint a leghíresebb és legjobban fizetett japán színész. A *Fővárosi Lapok* szerint „Jchikava Danjuro" [sic!] évi négy szerződést fogad el, s körülbelül 14 000 dollárt keres évente.[37] Dandzsúró valóban a korszak legnevesebb kabuki színésze volt, aki sokat tett a kabuki megreformálásáért és a nyugati színház elemeinek beemeléséért, például a Sztanyiszlavszkij-féle lélektani realizmusnak a megjelenítésével is kísérletezett. A *Pesti Hírlap*ban megjelent *Ninetheen Century* tudósítójának beszámolójában is róla tájékozódhattak az olvasók a kabuki korábban már leírt jellegzetességei mellett.[38]

1898-ban újabb két kabukiról szóló és a japán színházat az európaihoz képest lenéző cikk jelent meg a *Vasárnapi Ujság*ban és a *Budapesti Napló*ban. Mindkét írás megemlíti a jokohamai színházi negyedet, utcákat, ahol egymást érik a színházak, s ahol egész napokat töltenek a japánok. Az előadások azonban „nem sokkal emelkedtek feljebb annál a szinvonalnál, melyet az európai nagyvárosok népies mulató helyein tapasztalunk".[39] Újfent említésre kerül a zene „silánysága" is, viszont ebben az esetben az olvasók már megismerkedhetnek a japán hangszerek elnevezéseivel és a hatáskeltéssel is: „[a] legtöbb jelenetet […] melodramatikus zene kiséri, ha ugyan a szamizen, taiko, cudzumi és fuje pimpim, cincin, dimdiridin hangjait zenének nevezhetjük. […] Borzalmas jeleneteknél, hősök fellépésénél, gyilkolásnál s más effélénél a hatás emelése céljából a nagydob, vagy a rézgong is müködik. No ez persze vérfagyasztó".[40] A kabuki egyik fő jellegzetessége, az arcfestés azonban csak 1900-ban jelenik meg először, mikor rémisztő arcfestésről és fintorokról számol be a *Budapesti Hirlap*. Ez egyenesen következik abból, hogy a japánoknál csak egyetlen műfaj létezik, a dráma, mely „[n]em az élet kifejezője […], de az élet epileptikus torzképeivel szolgál".[41]

Az első időszak lezárásának tekinthető Komor Gyula képeket is felvonultató cikke, melyben rámutat, hogy a magyar közönség még sosem látott valódi japán színházat, mivel az Európában turnézó különböző akrobatatársulatok nem igazi színészek, csupán erőművészek. Nem véletlen tehát, hogy a századfordulót követően már csak egy-egy társulat érkezik Magyarországra, s az ezekről szóló beszámolók már nem adnak lehetőséget egy részletes rekonstrukcióra.[42] Egyér-

[37] Japáni szinész fizetése, *Fővárosi Lapok,* 1891. június 20.

[38] Szinielőadás Japánban, *Pesti Hirlap,* 1893. október 22.

[39] Szinházutcza Yokohamában, *Vasárnapi Ujság,* 1898. február 20.

[40] Fanzler Lajos: Kolibri-asszonyok, *Budapesti Napló,* 1898. május 23.

[41] A szinház Japánban, *Budapesti Hirlap,* 1900. március 9.

[42] Még különlegesnek számított az 1907-ben Aradon fellépő Yukito Torō, aki már csupán a helyi operettelőadások felvonásai között mutatta be társnőjével 15 perces „boszorkányos" céllövő

telművé válik, hogy a kezdeti érdeklődés ekkorra megkopott, hiszen az évről évre ismétlődő hasonló „létrás" vagy „kádas" egyensúly- és akrobataszámokat már mindenki ismerte valamilyen mértékben.

Komor ellenben a „valódi" japán színház kapcsán ígéretesnek tartja, hogy az 1900-as párizsi világkiállításon szerepel egy japán társulat, ám felettébb gyanúsnak véli, hogy női főszereplője van az előadásoknak, hiszen Japánban nincsenek színésznők.[43] Ebben a cikkben található tehát az első utalás – feloldatlan feszültség formájában – a színésznőkérdésre, mely újra és újra vissza fog térni, miközben Senger Jánosnak a női előadókról szóló korábbi cikke teljesen feledésbe merül.

Összegzés

Az első időszakot tehát sajtó és színpad viszonylatában rendkívül nagy kontraszt jellemzi. Az eleinte zavaros és kibogozhatatlan színházi leírások a századfordulóhoz közeledve egyre inkább a kabuki világát írják le. A cikkek többsége – néhány apró eltérést leszámítva – ugyanazokat az információkat sorolja fel, s minden esetben központi kérdés a színház felépítése, a közönség nyugati szemlélő számára modortalan viselkedése, az egésznapos előadások, a férfi előadók és a drámai cselekmény „gyermeki" volta. Mindeközben a magyar közönség élőben kizárólag akrobatatársulatokat láthat, így arról, hogy milyen lehet az autentikus japán színház, csak az említett írások adhattak valamiféle – nem mindig hiteles – információt. Mint említettem, a századfordulót követően is jártak még Magyarország területén akrobatatársulatok, de ezek produkciói már háttérbe szorultak a „valódi" japán színházzal szemben, melynek első képviselői ugyanazok lesznek, akiket Komor Gyula is említ mint a párizsi világkiállítás szereplőit. Erre a színházra és társulatra azonban még 1902-ig várnia kellett a budapesti közönségnek.

---

produkcióit. (Egy japán kapitány vendégjátéka, *Arad és Vidéke,* 1907. július 6.) Az 1909-ben a Fővárosi Orfeumban fellépő Riogoku csoportról a két „kötéltáncos ló" szereplésén kívül már semmilyen lényegi információ nem derül ki sem ekkor, sem 1912-ben, mikor a Beketow cirkusz közreműködőiként térnek vissza. Ugyanez mondható el az 1910-ben szintén a Beketow cirkusszal érkező Yamagata artistákról vagy az 1911-ben a Royal Orfeumban szereplő Hamamura familyről is (A gésák, *Pesti Napló,* 1909. március 7.; Bemutató a Beketow cirkuszban, *Budapesti Hirlap,* 1912. június 2.; Beketow-czirkusz, *Budapesti Hirlap,* 1910. május 19.; Royal Orfeum, *Színházi Hét,* 1911. október 15–22.).

[43] Komor Gyula: Japáni müvészek, *Müvészvilág,* 1900. május 27.

Irodalomjegyzék

Elsődleges források

A gésák, *Pesti Napló,* 1909. március 7.

A japániak első fellépte, *Magyar Polgár,* 1885. július 18.

A Mitsuták, *Szabadság (Nagyvárad),* 1888. augusztus 4.

Arbré jeles társasága, *Magyar Polgár,* 1885. július 25.

A szinház Japánban, *Budapesti Hirlap,* 1900. március 9.

A szinkörben, *Szabadság (Nagyvárad),* 1885. július 29.

A szinkörben, *Szabadság (Nagyvárad),* 1885. július 30.

Beketow-czirkusz, *Budapesti Hirlap,* 1910. május 19.

Bemutató a Beketow cirkuszban, *Budapesti Hirlap,* 1912. június 2.

Bús Székely [Réthi Lajos]: Pesti furcsaságok, *Jó Barát,* 1868. január 16.

Egy japán kapitány vendégjátéka, *Arad és Vidéke,* 1907. július 6.

Fanzler Lajos: Kolibri-asszonyok, *Budapesti Napló,* 1898. május 23.

Ikervárosi hirnök, *Nemzeti Ujság,* 1844. szeptember 7.

Japániak az aradi színházban, *Budapesti Napló,* 1900. július 17.

Japáni sárkányok, *Vadász és Versenylap,* 1868. január 30.

Japáni szinész fizetése, *Fővárosi Lapok,* 1891. június 20.

Julius: Színház, *Debreczeni Ellenőr,* 1889. december 10.; 11.; 12.; 14.

Komor Gyula: Japáni müvészek, *Müvészvilág,* 1900. május 27.

Réthi Lajos: A japáni „sárkány-társaság" mutatványai, *Vasárnapi Ujság,* 1868. január 19.

Royal Orfeum, *Színházi Hét,* 1911. október 15–22.

Sámi Lajos: Japán hajdan és most. (Befejező közlemény). Szinészek és szinházak, *Vasárnapi Ujság,* 1875. november 14.

Senger János: Japáni és khinai szinházak, *Képes Családi Lapok,* 1885. március 8.

Szemere Attila [E. H. House]: Egy nap a japáni szinházban, *Budapesti Szemle,* Első kötet, 1873/2, 415–435.

Szinházi hirek, *Arad és Vidéke,* 1900. július 18.

Szinházutcza Yokohamában, *Vasárnapi Ujság,* 1898. február 20.

Szinielőadás Japánban, *Pesti Hirlap,* 1893. október 22.

Vahot Imre: A keleti népfajok szinvilága, *Magyar Thália. Játékszini almanach 1853-ra,* I. évf., 1852/1, Müller Gyula bizománya, Pest.

Másodlagos források

Doma Petra: A néprajzi, gyarmati és világkiállítások működési mechanizmusa, in P. Müller Péter et al. (szerk.): *Kontaktzónák – Határterületek a színház mentén,* Pécs, Kronosz, 2019, 205–217.

Koósz István: *A japán színház Magyarországon,* Budapest, 2019. https://doi.org/10.21862/Jap.bibl.2019

Koósz István: Japáni sárkányok (1. rész). Japán akrobata csoport vendégjátéka 1868-ban a Budai Népszínházban, *Cirkuszi Akrobatika,* X. évf., 2017/3. http://www.epa.hu/01400/01461/00037/pdf/EPA01461_cirkuszi_akrobatika_2017_3_03.pdf

Moon, Krystyn N.: Paper Butterflies: Japanese Acrobats in Mid-Nineteenth-Century New England, in Monica Chiu (ed.): *Asian Americans in New England,* New Hampshire, University of New Hampshire Press, 2009, 66–90.

Molnár Gál Péter: *A pesti mulatók. Előszó egy színháztörténethez,* Budapest, Helikon, 2001.

Szerdahelyi István: Az Osztrák–Magyar Monarchia és a Japán Császárság között 1869. október 18-án kötött kereskedelmi szerződés, in Farkas Ildikó et al. (szerk.): *Tanulmányok a magyar–japán kapcsolatok történetéből,* Budapest, ELTE Eötvös, 2009, 27–43.

Umemura Yuko: *Japánok és magyarok egymásról,* Budapest, Akadémia, 2017.

POSZTMODERN TENDENCIÁK AZ ÉSZAK-AMERIKAI PROTESTÁNS HOMILETIKÁBAN

Tikász Ábel

Bevezetés

Jean-Francois Lyotard (1924–1998) a posztmodern állapotot a nagy elbeszélésekkel szembeni bizalmatlanságként definiálta,[1] amikor „minden érvelés és legitimáció elkerülhetetlenül lokális jellegű lesz”[2]; amikor kétség ébred a konszenzus iránt, kis narratívák és lokális metaérvelések sokasága keletkezik. Az alábbi tanulmány azokat az ezredforduló körül jelentkező homiletikákat összegzi, amelyek az *Új Homiletika* és a *posztliberális homiletika* tendenciáin túllépve posztmodern filozófusok eredményei nyomán felelnek az észak-amerikai szószék válságára. A történeti előzmények ismertetése után a konverzációs homiletika, a másképp homiletika és a marginalizált homiletika filozófiai alapjait, illetve prédikációs eredményeit összegezzük.

Történeti kitekintés

Az 1960-as évektől az Amerikai Egyesült Államokban kibontakozó prédikációs válságra először az *Új Homiletika* kínált választ. A David Randolph (1934–) által 1969-ben publikált *The Renewal of Preaching*[3] és a Fred Craddock (1928–2015) által 1971-ben jegyzett *As One Without Authority*[4] című művek indították el a megújulásról való párbeszédet az induktív prédikálást szorgalmazva. Az őket követő homiléták szakítottak az igehirdetés tradicionális és kérügmatikus felfogásával, az igehirdetést eseményként szemlélték. Ezt a megközelítést egyértel-

1 Jean-Francois Lyotard: The Postmodern Condition: A Report on Knowledge, in *Theory and History of Literature 10,* Manchester, Manchester University Press, 1984, 3.

2 Jean-Francois Lyotard: Posztmodern állapot, in Bujtalos István (szerk.): *Posztmodern filozófiai írások*, Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Filozófia Tanszéke, 1993, 247.

3 David Randolph: *The Renewal of Preaching,* Philadelphia, Pennsylvania, Fortress Press, 1969.

4 Fred B. Craddock: *As One without Authority,* St. Louise, Chalice Press, 2001.

műen a Hans-Georg Gadamerhez (1900–2002) köthető hermeneutikai fordulat inspirálta, amely az interpretációt eseményként szemlélte.[5] Craddock – a Gerhard Ebeling (1912–2001) és az Ernst Fuchs (1903–1983) nevéhez is köthető – új hermeneutika talaján állt, és a beszédaktus elméletet átvéve szorgalmazta a Biblia újfajta meghallását. Célja az volt, hogy a prédikáció ne régi szövegek körülírását, hanem a hallgató életében való újraértelmezését vegye célba. Így a textusban található képek és történetek nem csupán illusztratív, hanem tartalomközlő jelleget is kaptak.[6] A kibontakozó mozgalom a homiletikai párbeszéd fókuszába helyezte mind az igehirdetés formai lehetőségeit, mind a befogadó világát.

Az Új Homiletikával szemben kibontakozó *posztliberális megközelítés* a biblikus hit egyediségét hangsúlyozta, amely nem korrelál az emberi tapasztalattal.[7] Képviselőit Yale-iskolaként is aposztrofálták, hiszen a Yale Divinity School hallgatói voltak. Hans Frei (1922–1988)[8] szerint a vallás nem egyetemes emberi tapasztalatot fejez ki, hanem olyan kultúraként és nyelvként funkcionál, amely a vallási élményt eltérő módon formálja, így a vallás teszi lehetővé a vallásos élményt.[9] Freihoz hasonlóan George Lindbeck kulturális-nyelvi alternatívája is a vallást kulturális és nyelvi keretként szemléli, amely az élet és gondolkodás egészét alakítja, olyan kifejezésmódként, amely leírja a valóságot. Ahogyan a nyelv egy közösségi jelenség, a vallás is alakítja az egyéneket, kapcsolatban áll az életmóddal és a gondolkodással.[10] A posztliberális teológiát Richard L. Eslinger (1940–) és Charles L. Campbell ültette át a homiletikába. A posztliberális homiletika szerint az egyháznak nem az a célja, hogy az evangéliumot hitelessé tegye a modern világ számára, hanem az, hogy a világot hitelessé tegye az evangélium számára. A posztliberális prédikáció arra készteti az egyházat, hogy úgy értelmezze a világot, ahogyan azt a Szentírás leírja, s így a prédikátor elbeszéli a gyülekezetet a Szentírás történetében.[11] Eslinger célja, hogy a Szentírás képeit

5 Oda Wischmeyer (szerk.): *A bibliai hermeneutikák kézikönyve: Órigenésztől napjainkig*, Szeged, Szegedi Nemzetközi Biblikus Konferencia Alapítvány, 2022, 1016.

6 Koppándi Botond: *Az új homiletika és az amerikai protestáns prédikálás megújítása*, Budapest, Kálvin, 2019, 40.

7 John S. McClure.: *Preaching Words, 144 Key Terms in Homiletics*, Louisville–London, Westminster John Knox Press, 2007, 111.

8 Hans Frei: *The Eclipse of Biblical Narrative,* New Heaven – London, Yale University Press, 1974., Hans Frei: *The Identity of Jesus Christ,* Philadelphia, Fortress Press, 1967.

9 Paul Scott Wilson: *Preaching and Homiletical Theory*, St. Louis, Missouri, Lucas Park Books, 2004, 112.

10 George A. Lindbeck: *A dogma természete: vallás és teológia a posztliberális korban,* Budapest, Hermeneutikai Kutatóközpont, 1998, 62.

11 Ronald J. Allen: *Preaching is Believing*, Louisville–London, Westminster John Knox Press, 2002, 132.

és mintáit narratív egyszerűséggel prezentálja, úgy hogy Isten jelleme nyilvánvalóvá váljon általuk, és ellenez minden olyan hermeneutikai modellt, mely a bibliai szövegeket fő gondolatokra vagy tematikus pontokra redukálja, mert a kulturális-nyelvi homiletika egy konkrét közösségen belül igyekszik prédikátorként értelmezni és életre kelteni a szöveget.[12] Charles L. Campbellnek az a törekvése, hogy a prédikátorok figurális értelmezésben vegyenek részt, amikor „meglátják az események, emberek és intézmények közötti narratív mintákat és kapcsolatokat",[13] és így az egykorit és a jelenvalót tipológiailag kapcsolják össze a Szentírásban való elmélyülés során. A posztliberális homiléták Hans Frei és George Lindbeck nyomán, a bibliai narratíva és kultúra identitásába lépnek be, és szembehelyezkednek az Új Homiletika emberi tapasztalatra épülő modelljével, visszatérve az igeteológia alapjaihoz, dogmatikai alapú homiletikát hirdetnek.

Az 1970-es évektől kibontakozó Új Homiletika és posztliberális homiletika követik azt a homiletikatörténeti hagyományt, hogy dogmatikai – liberális és igeteológiai – választ kínálnak a szószék válságára. Ezzel szemben a kortárs posztmodern homiletikai irányzatok nem a dogmatika alapján, hanem posztmodern filozófiák nyomán adnak választ a posztmodern állapotban jelen lévő metanarratívák iránti bizalmatlanságra, autoritáskrízisre, a kisebbségi diskurzusok, lokális értelmezések keletkezésére. A következőkben ezeket a kortárs homiletikai válaszokat vizsgáljuk meg.

Válasz az autoritáskrízisre – Konverzációs homiletika

A modernben a metanarratívák autoritást biztosítottak a tudomány számára, a posztmodern állapotban a metanarratívák iránti bizalmatlanság szükségképpen autoritáskrízist eredményez. Az autoritáskrízis nem kíméli a prédikációt sem, mely hagyományosan igazságigénnyel lép fel. Az egyik kortárs irányzat, a konverzációs homiletika, arra a dilemmára keresi a megoldást, hogy miképpen oldható fel a posztmodern állapot autoritáskrízise és a prédikáció autoritásigénye. Lucy Rose, a Columbia Theological Seminary egykori professzora és John McClure, a Vanderbilt University emeritus professzora megközelítése egyaránt elutasítja a prédikátor hagyományos autoritását, és többfókuszú autoritást szorgalmaz.[14] Rose homiletikájának célja, hogy eltüntesse a szakadékot az igehirdető és az

[12] Richard L. Eslinger: *Narrative and Imagination: Preaching the Worlds That Shape Us*, Minneapolis, Fortress Press, 1995, 36.

[13] Charles L. Campbell: *Preaching Jesus: new directions for Homiletics in Hans Frei's Postliberal Theology*, Grand Rapids, William B. Eerdmans, 1997, 256.

[14] Wilson: *Preaching and Homiletical Theory,* 19.

igehallgató között, ezért dekonstruálja az igehirdető autoritását. A hagyományos igehirdetés igazságigénnyel lép fel, azonban a posztmodern állapotban nincs abszolút igazság, így Rose szerint beszélgetésként kell tekintünk erre a kommunikációs eseményre, melynek résztvevője Isten és ember, ember és ember.[15]

A kerekasztal körül történő esemény során az emberek megosztanak valamit az emberségükből, a tapasztalatukból és az Igéről. Ez a beszélgetés mindig kompromisszumos tevékenység, amely képes megváltoztatni a hallgatót,[16] ezért transzformációs prédikációnak is nevezi Rose, de nem individuumok sokaságaként akarja ezt megélni, hanem közösségként. Literáty szerint látszólag a gadameri hermeneutika Rose megközelítésének alapja, de Derrida kritikai szemlélete nagyobb mértékben kap teret benne, hiszen kritikai szemmel vizsgálja az értelmezendőt, és a kimondhatatlan definíciójáig jut el.[17]

John McClure modelljében a prédikációt megelőzi egy beszélgetés, melynek során a résztvevők benyomásaikat és tapasztalataikat megoszthatják egymással, s ez alakítja ki a prédikáció irányvonalait.[18] Mindazok a kérdések, amelyek egy hagyományos, íróasztalnál történő készülés esetén a prédikátor döntése nyomán kerülnek elő, itt a csoportbeszélgetés eredményeképpen fogalmazódnak meg. McClure különböző dinamikáknak nevezi el a beszélgetés során eldöntött kérdéseket, hiszen mindig izgalmas, hogy ki fogja meghatározni az igehirdetés témáját *(topping-setting dinamics)*, kinek az értelmezése érvényesül *(interpretations dinamics)*, hogyan képes kiállni a prédikáció a közösségért *(coming-to-terms dinamics)*, és mennyire hasznosíthatók a prédikációban megjelenő gondolatok a mindennapi keresztyén életre nézve *(practice dinamics)*.[19] Ezek a kerekasztal körül létrejövő csoportok alkotói, de egyben a visszajelzői is a prédikációnak. Fontos, hogy folyamatosan változzanak a csoportok, ne merevedjen be a struktúra, hanem a gyülekezet sokféleségét képezze le.

Rose és McClure megközelítésének alapjaiban egyaránt ott rejlik a dekonstrukció törekvése, hiszen mindketten dekonstruálják az igehirdető, a Szentírás és a prédikáció hagyományos autoritását.[20] A dekonstrukció gondolatát Rose és

[15] Lucy Atkinson Rose: *Sharing the Word: Preaching in the Roundtable Church*, Lousiville, Westminster John Knox Press, 1997, 150.

[16] Uo., 59.

[17] Literáty Zoltán: *Homiletika és retorika*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, 2020, 200.

[18] John McClure: *The Roundtable Pulpit*, Nashville, Abingdon Press, 1995, 54.

[19] Uo., 54.

[20] Ronald J. Allen: *Preaching and the Other: studies of Postmodern Insights*, St. Louis, Missouri, Lucas Park Books, 2014, 53.

McClure is Jacques Derrida (1930–2004)[21] francia filozófustól vette. Nyilvánvalóan nem arról van szó, hogy ezek a homiléták az egész derridai életművet feldolgozva fogalmazták meg saját homiletikájukat, hiszen Derrida munkásságának feldolgozása és bemutatása eleve nehéz, mert tagadja a hagyományos könyv modelljének érvényességét, új metafizikai fogalmakkal kísérletezik, és gondolatai más filozófusok szövegeinek kritikáján keresztül bontakoznak ki.[22] Rose és McClure a posztmodern autoritáskrízis problémájára mégis a dekonstrukció gondolatával válaszol.

Derrida szerint a struktúra szó egyidejű az ismeretelmélettel, az értelmet és a jelentést már eredetében meghatározza a nyelvi jel, így a metafizika nem egyszerűen működésképtelen hagyomány, hanem sóvárgás a jel eltörlésére, a tiszta jelenlétre és az eredet megtalálására. A nyelv, a jel és az írás nem külsődlegesek a jelentéshez képest, mert nincs tiszta jelentés. Így jelentésről csak egy jelsorozaton belül beszélhetünk, és minden az értelemtudaton nyugszik.[23]

A derridai dekonstrukció az időbeliség és jelszerűség együttes paradoxonján alapul.[24] A valóságot leíró jelek mozognak és rendszerré szerveződnek, de mivel a rendszer időbeli, ezért állandóan megbomlik és újjászerveződik, ezért nincs olyan független nézőpont, ahonnan a jelek és az idődimenzió mozgásától függetlenül lehetne vizsgálni a folyamatokat, ez csak belülről lehetséges, tehát a dekonstrukció feladja a metafizikán túli nyelv lehetőségét, s vizsgálódását az időben és mozgó jelekben végzi.[25]

Derrida szerint a dekonstrukció felelősséggel jár, az örökséghez való hűség értelmében. Ebben az örökségben látja az igazságosság és a demokrácia eszméjét, amely dekonstruálhatatlan – ez az eszme eljövendőben van, helye és ideje nem valóságos, de „az igazságosság leküzdhetetlen vágya kapcsolódik ehhez a várakozáshoz".[26] Viszont Derrida kritikus azokkal a gondolatokkal szemben,

[21] Jacques Derrida (1930-2004) algériai zsidó családban született. Tanulmányai során Leuvenben Husserlről írt diplomamunkát, melyet a Harvard Egyetemre kapott ösztöndíja követett. 1975-től minden évben előadást tartott a Yale egyetemen, 1980-ban már konferenciát rendeztek munkásságáról *Cerisy la Salle*-ban, de a francia tudományos életben nem ismerték el, és nem fogadták el pályázatát Paul Ricoeur megüresedő professzori állására, melynek oka, hogy munkássága az irodalomtudományi diskurzusokban, teológiában lett jelentősebb, mintsem a filozófiában.

[22] Lamár Erzsébet: Találkozás a Másikkal: Metafizika-kritika és etika Derrida kései írásaiban, in *Világunk határai,* Budapest, Eötvös Collegium Filozófia Műhely, 2014, 245–257.

[23] Jacques Derrida: A struktúra, a jel és a játék a human tudományok diskurzusában, in Pethő Bertalan (szerk.): *A posztmodern*, Budapest, Gondolat, 1992, 265.

[24] Craig G. Bartholomew –Michael W. Goheen: *Christian Philosophy: a systematic and narrative introduction*, Grand Rapids, Michigan, Baker Academic, 2013, 189.

[25] Olay Csaba – Ullmann Tamás: *Kontinentális filozófia a XX. században*, Budapest, L'Harmattan, 2011, 428.

[26] Jacques Derrida: *Hit és tudás*, Pécs, Brambauer, 2006, 33.

amelyek a parlamentáris demokráciát ünneplik (Habermas), és a liberális demokráciák győzelme miatt a történelem végét hirdetik (Francis Fukuyama),[27] mert ezen gondolatok mögött a tőke működésének elfogadása és a neoliberális gazdaságpolitika áll. Derrida nem marxista, de szerinte szükséges a folyamatos kritikai reflexió a fennálló társadalmi és gazdasági folyamatokkal szemben.[28]

1996-ban Derrida egy előadásában a „befogadás" és a „vendégszeretet" tanításának állított emléket.[29] A vendégszeretet az az etikai viszonyulás, amikor képesek vagyunk fogadni az idegent, az eljövendőt, s így állhat a vendégszeretet minden etikai döntés és cselekedet végső, dekonstruálhatatlan horizontjaként. Derrida elveti a pluralitást az egységre, a másságot az azonosságra visszavezető[30] totalizáló filozófiát. Dekonstruktív filozófiájának és hermeneutikájának az alapja így nem ontológiai, hanem etikai vonatkozású. Ontológia nélkül követel etikai viszonyulást.

Rose és McClure az autoritáskrízisre válaszként egy olyan homiletikát kínál, amely a dekonstrukció nyomán leépíti a hagyományos autoritását a prédikációnak, a prédikátornak és a Szentírásnak. A konverzációs homiletika a hagyományos dogmatikai választ mellőzve, a derridai dekonstrukciót felhasználva szorgalmazza a vendégszeretet etikai viszonyulását, egy olyan asztalt, amely körül nincs semmilyen autoritás, és ahol mindenkinek helye van.

Válasz az egyedire – Másképp homiletika

A metanarratívák iránti bizalmatlanság következménye, hogy a posztmodernben megjelenik az „egyedi", a „más" gondolata. A nagy történetek, a nagy hős iránti bizalmatlanság az egyedinek, a másnak az előtörését hozza. A posztliberális homiletika igyekezett a maga idejében választ találni erre a kihívásra, és a bibliai narratíva egyediségét hirdette. A kortárs észak-amerikai irányzatok közül John McClure filozófiai orientáltságú *másképp homiletiká*ja reflektál ezekre a kihívásokra.

McClure a filozófia, teológia, etika és kortárs kultúra közötti kapcsolatokat kutatja. Foglalkozott posztholokauszt irodalommal, első homiletikai művére

[27] Francis Fukuyama: The End of History?, *The National Interest,* 1989/16, 3–18. http://www.jstor.org/stable/24027184 (Letöltés: 2023. augusztus 4.)

[28] Olay–Ullmann: *Kontinentális filozófia*, 443.

[29] Lamár Erzsébet: *Találkozás a Másikkal,* 252. Derrida Emanuel Lévinas halálának egyéves fordulóján emlékszik vissza pályatársára.

[30] Fehér M. István: Hermeneutika és applikáció – destrukció és dekonstrukció: Heidegger, Derrida, *Irodalomtörténet,* 93. évf., 2012/2, 143–160.

(The Four Codes of Preaching: Rhetorical Strategies) egy francia posztstrukturalista, Roland Barthes (1915–1980) munkássága hatott. *Other-Wise preaching* című művét átszövi a dekonstrukció, hiszen a másképp homiletika szembehelyezkedés a prédikálási tradíció négy hagyományos tekintélyével: a Biblia, a hagyomány, a tapasztalat és az értelem autoritásával.[31] Szerinte, ha ez a dekonstrukció nem történik meg, akkor a prédikáció is mint tekintély szólal meg, viszont, ha a dekonstrukció megtörténik, a prédikáció ellenállhat a közös emberi vagy egyházi tapasztalat hegemóniájának.

A dekonstrukció a kánont is célba veszi, megjelenik a szövegen túli nyitás. McClure szerint a Szentírás nem ér véget önmagában, sokkal inkább jele a kánon sokféleségének, amely a gyülekezetekben hagyományozódott, különösen a prédikáció és az istentisztelet aktusában.[32] Az igehirdetés kisajátítja azokat az emlékezési formákat, amelyek a kánont generációkon átívelő élő hagyománnyá formálták, ezért McClure a szövegben lévő mást keresi. A prédikátoroknak újra kell gondolniuk, hogy mit jelent szent szavakat mondani egy olyan világban, amely az összes metanarratíva gyengülését tapasztalja.[33]

McClure a hagyományos homiletika radikális kritikáját és egy etikai szemléletet szorgalmaz Emmanuel Lévinas (1906–1995)[34] nyomán: „Az igehirdetés olyan formáját fogjuk keresni, amelyet folyamatosan megszakít a másik közelsége, a másik iránti kötelezettség.” [35] Lévinas szerint a nyugati filozófiában a teoretikus gondolkodás mindent tárgyiasít, a végtelent, a megfoghatatlant is. Pedig a végtelen ideája bennünk nem más, mint a másik ember arcának tapasztalat nélküli tapasztalata, ez az idea a másik emberrel való találkozásból ered.[36] Mivel a személytelen, formátlan létezés értelmetlen, amikor a Másik megjelenik, ez a pillanat látja el értelemmel a dolgokat. A Másnak a gondolata nem eleme az objektivitás totalizmusának, sem nem tárgya a szubjektív értelemnek. Lévinas

[31] John S. McClure: *Other-Wise preaching: a postmodern ethic for homiletics*, St. Louis, Missouri, Chalice Press, 2001, 2.

[32] Uo., 26.

[33] Uo., 7.

[34] Emmanuel Lévinas (1906–1995) ortodox zsidó családban született Litvániában. Strasbourgban hallgatott filozófiát, majd 1928-ban Freiburgban tanult Heideggernél és Husserlnél. Harcolt a második világháborúban a nácik ellen, 1940–1945 között fogságban volt. A háború során identitásának részévé vált az az alapélmény, ahogy a nácik elpusztítják a „másokat”, a zsidókat. Egyetemi pályája során 1964-től a poiters-i, 1967-ben a nanterre-i, majd 1973-tól a Sorbonne Egyetem professzora. 1961-ben publikálta *Teljesség és Végtelenség*, majd 1974-ben a *Másként mint lenni, avagy a túl a léten* című írását.

[35] McClure: *Other-Wise preaching*, 8.

[36] Pavlovits Tamás: A végtelen ideája Lévinasnál és Descartes-nál, in Bokody Péter – Szegedi Nóra – Kenéz László (szerk.): *Transzcendencia és megértés: Etika és metafizika Lévinas filozófiájában*, Budapest, L’Harmattan – Magyar Fenomenológiai Egyesület, 2006, 147.

filozófiájának titkos mozgatórugója a mással való szembenézés, ami motiválja a gondolkodást.[37]

Lévinasra hatott Martin Buber (1878-1965) perszonalista filozófiája,[38] azonban filozófiájában a Másik nem csupán különös figyelmet kapó személyként, hanem tőlünk független, önálló és független értelemforrásként szerepel. Lévinas szerint az etika lényege nem az általános elfogadása, hanem az alteritás megtapasztalása. Ez a Más nem gondolati úton, hanem tapasztalati úton közelíthető meg. Lévinas három utat nevez meg.[39] Egyrészt a beteljesíthetetlen, végtelenül különböző metafizikai vágyban tapasztalható meg, hiszen minden alteritás végső soron a másik emberre vonatkozik. Másrészt az arcban. Amikor észleljük, hogy valaki figyel, az kiszakít a naiv egoizmusból. Az arc nem megérinthető, hiszen csak a szemgolyó és a bőr érinthető meg, az arc feltárul előttünk.[40] Harmadrészt a nyelvben tapasztalható meg a Más. Nem a kifejezés tartalmában, hanem az aktusban, amikor feltárul az arc, és ekkor tapasztaljuk meg, hogy a nyelv első szava: Ne ölj! Lévinas szerint a nyelvnek etikai természete van, s így cselekedeteink mindig feleletek egy idegen felhívására.

Ebből következik, hogy az etika megelőzi az ontológiát, az alteritás gondolata elsődlegesebb a létgondolattal szemben.[41] Lévinas a *Másként mint lenni* című művében ír arról, hogy a hagyományos metafizika és az ontológia önmagában totalizál, hiszen a Lét és a Semmi komplementer párosából áll. Azonban Lévinas megközelítésében a másik szólítása lesz minden ontológiát megelőző etikává, s így mielőtt tudatom lenne, már felelős vagyok a másikért. Amikor a harmadik megérkezik, akkor egy külső nézőpont is belép, az etikai vonatkozás ontológiává válik, valamint megjelenik az igazság megosztásának igénye. [42]

A totalitás hamissága más emberi lényekkel való szemtől szembeni találkozásban derül ki, a másság dicsősége megszakítja az azonossághoz való ragaszkodás kísértését, a másik szemében az azonosságom megszakad. Lévinas mélységesen zsidó teológiai tanúskodási etikája a keresztény igehirdetést önmaga másik felé fordulására alapozhatja. Ez egy etikai és kenotikus szakítás önmagammal, és indulás a másik felé, és így az igehirdetés etikailag dekonstruktív lesz.[43]

[37] Olay–Ullmann: *Kontinentális filozófia*, 223.

[38] Martin Buber: *Én és te*, Budapest, Európa, 1999.

[39] Olay–Ullmann: *Kontinentális filozófia*, 229.

[40] Philippe Nemo: Etika és végtelen – Interjú Lévinassal, in Bokody Péter – Szegedi Nóra – Kenéz László (szerk.): *Transzcendencia és megértés: Etika és metafizika Lévinas filozófiájában*, Budapest, L'Harmattan – Magyar Fenomenológiai Egyesület, 2006, 42.

[41] Olay–Ullmann: *Kontinentális filozófia*, 233.

[42] Uo., 234.

[43] McClure: *Other-Wise preaching*, 10.

McClure szerint az Új Homiletika fokozott érzékenységgel bírt a szószéki autoritarizmus különféle formái felé, sokszor általánosította a tapasztalatot, és csupán narratív vagy retorikai eszközökkel rekonstruálta a hallgatót a prédikációban. Így a hallgatók életét bibliai vagy kulturálisan tipikus cselekményvonalakká vagy karaktertípusokká beszélte el, konkrét lokális tapasztalat nélkül. Pedig tapasztalattal nem rendelkezünk, hanem küzdenünk kell érte. Lévinas másképp-gondolata speciális és lokális megközelítést ad a hallgatók felé fordulásban.[44]

A másképp homiletika folyamatosan emlékeztet, hogy nem csak én vagyok a világon. Emlékeztet a saját értelmezéseink végességére, hogy Istent mindig a magunk képére formáljuk, és bálványokat gyártunk, de Isten nagyobb annál, mint amit el tudunk gondolni.[45] A másképp gondolata segíthet abban, hogy a Bibliában se a saját hangunkat keressük, meghalljuk akár a kánon sokféleségét vagy éppen a kulturális különbséget az akkori és mostani világ között.

A posztmodern állapotban keletkező kisebbségi diskurzusokra, egyedi törekvésekre McClure Emmanuel Lévinas gondolatai nyomán fogalmazza meg másképp homiletikáját. Lévinas filozófiájának különlegessége, hogy elveti a hagyományos ontológiát, s a „másik" fogalma nyomán fogalmazza meg etikáját. Hagyományosan a teológia a dogmatikából következtet az etikára, tehát az, hogy „kik vagyunk, az határozza meg, hogy mit teszünk,"[46] a „mit hiszünk"-ből következik az, hogy „hogyan élünk". McClure homiletikája nem csupán elveti a homiletika dogmatikai megközelítését, hanem egy olyan etikát tesz magáévá, mely nem a keresztyén dogmatikából következik, hanem Lévinas „más" etikájából. Így a másképp homiletika, mely kimondottan egy antropológiai etika nyomán fogalmazódik meg, a „más"-keresés közben elveszíti keresztyén teológiai jellegét.

Válasz a lokális narratívákra – Marginalizált homiletika

A metanarratívák iránti bizalmatlanság és a kisebbségi diskurzusok előtörése a posztmodern állapotban a lokális problémákra és a marginalizált csoportokra irányította a figyelmet. A totalitással szembeni mást a marginalizált csoportokban találja meg a posztmodern homiletika. Olyan homiletikai munkák keletkeztek, melyek kimondottan a nők, a hajléktalanok vagy a fogyatékkal élők felé

[44] Uo., 48.
[45] Ronald J. Allen: *Preaching and the Other: studies of Postmodern Insights*, St. Louis, Missouri, Lucas Park Books, 2014, 34.
[46] Uo., 42.

fordultak. A marginalizált homiletika fő kérdése, hogy miképpen jutnak szóhoz az egyedi, a marginalizált hangok a gyülekezetben.

Kathy Black 1996-ban publikált *Healing Homieltics*[47] című munkája a gyülekezetben lévő fogyatékkal élők felé való igehirdetői szolgálat lehetőségét tárgyalja. Black megvizsgálja a fogyatékosságok lehetséges bibliai-teológiai magyarázatát, majd Jézus gyógyításait egzegetálja (vak, siket, béna, leprás, mentális betegek). Az egyes szakaszokat követően kifejti, hogy miképpen viszonyult a tradicionális homiletika, és miképpen az általa vázolt gyógyító homiletika *(healing homiletics)* az egyes szakaszokhoz. Black hangsúlyozza, hogy a prédikátor kerülje a fogyatékosság metaforaként való használatát,[48] inkább a fogyatékossággal rendelkező személy helyzetére fókuszáljon, mintsem a fogyatékosságra, illetve a betegséget és a bűnt ne kösse össze. Jézus átlépte tisztasági előírásokat, és hozzáért a leprásokhoz. Amikor egy igehirdető odafordul azokhoz, akiket az előítéletek miatt kirekesztenek: akár fogyatékkal élőkhöz, akár hajléktalanokhoz, az igehirdető viszonyulása példát adhat a gyülekezetnek.[49]

A fogyatékkal élők mellett a marginalizált homiletika a nők felé is fordul. A hagyományos homiletikában egészen a 20. századig a női prédikálás marginalizált helyzetben volt.[50] 1989-ben jelent meg, főképpen a feminista teológia nyomán az első női homiletika,[51] melyet további művek követtek. A női homiletika egyrészt igyekszik feltárni a női prédikálás marginalizáltságának történetét, okát, valamint a perifériáról elhangzó igehirdetés teológiáját. A periférián megtapasztalható az életet adó Isten ereje, ez az a hely, ahol a Szentlélek transzformálja a világot. Másrészt a női homiletika egyfajta modellként tekint a női prédikációra, nyit a további csoportok felé, és segíti a származás vagy más ok miatt marginalizált csoportokat.[52] Egy női prédikátor mindig a marginalizáltság tapasztalatából szólal meg, így új látást kap, a prédikáció autoritása kevésbé hierarchikus, szol-

[47] Kathy Black: *A Healing Homiletics: Preaching and Disability*, Nashville, Abingdon Press, 1996.

[48] Uo., 183.

[49] Uo., 184.

[50] Tikász Ábel: A magyar református női prédikálás története, in Mikó-Prém Alexandra – Szőcs-Muza Blanka – Herbály Eszter (szerk.): *Fiatal kutatók és doktoranduszok XI. nemzetközi teológuskonferenciájának tanulmánykötete*, Budapest, Doktoranduszok Országos Szövetsége, 2022, 329–343. https://dosz.hu/fil/dcb9b5e3cc667778688d0933c14220b460913f404d9ebca184c5da7102c791a4 (Letöltés: 2022. november 5.)

[51] Christine M. Smith: *Weaving the Sermon: Preaching in a Feminist Perspective*, Louisville, Kentucky, Westminster John Knox Press, 1989.

[52] Enjoo Mary Kim: *Women Preaching: Theology and Practise Through the Ages*, Eugene, Oregon, Wipf&Stock, 2004, 8.

gálata biztonságot teremt a kiszolgáltatott csoportoknak,[53] érzékenyebb a kulturális párbeszédre, és mindig reagál az adott kontextusra.[54]

Anna Carter Florence *Preaching as Testimony* című homiletikája egyaránt tartalmazza ezt a kétféle megközelítést. Munkája egyrészt a női igehirdetés történetét kutatja Anne Marbury Hutchinson (1591–1643), Sarah Osborn (1714–1796) és Jarena Lee (1783–) életén keresztül, hogy miképpen prédikáltak marginalizált helyzetben, és definiálták tanúságként szolgálatukat. Florence a marginalizált prédikáció teológiai alapjainak értelmezéséhez Paul Ricoeur és Walter Brueggemann tanúságértelmezését használja.

Paul Ricoeur[55] 1980-ban publikálta *A tanúság hermeneutikája* című esszéjét, melyben arról gondolkodik, hogyan lehet az abszolútról beszélni, ha nem rendelkezünk róla abszolút tudással, nem lehet az abszolútot egy zárt rendszerben rögzíteni, és a tudat nem képes az abszolútról minden jelet összegyűjteni.[56] Mégis Ricoeur értelmes kérdésnek tartja az abszolútra való rákérdezést, amelyet nem a példában és nem is a szimbólumban talál meg, hanem a tanúságban. Esszéjében vizsgálja a prófétai és kérügmatikus tanúságot is.[57] A tanúságtétel értelmeznivalót ad, mert egyrészt az esemény és a jelentések dialektikája szövi át, hiszen a zsidó nyelvezet által teológiai nyelvezettel szólalt meg a keresztyén bizonyságtétel. Másrészt a tanúság szükségessé is teszi az értelmezést, mert választani kell mindig az igazi jelek és a bálványok között, harmadrészt a tanú és a tanúságtétel közti dialektika szükségessé is teszi azt, mert a tanúbizonyság a Másiktól ered, arról tanúskodik, ami felülmúlja őt.[58] A tanúságtételként, bizonyságtételként értelmezett prédikáció a marginalizáltakra irányítja a figyelmet, az autoritást a hivatalos személyről a tanúságtévőre irányítják, a tapasztalat újfajta szerepét hangsúlyozva, hiszen a tanú azt hirdeti, amit látott és hitt, és

[53] Leonora Tubbs Tisdale: *How women transform preaching*, Nashville, Abingdon Press, 2021, 63.

[54] Kim: *Women Preaching*, 21.

[55] Paul Ricoeur 1913-ban született Valence-ben. Rennes-ben, majd a Sorbonne Egyetemen végezte tanulmányait. Lelkes pacifista, szocialista és protestáns, korai éveiben Karl Barth, Gabriel Marcel és Henri Bergson munkái hatottak rá. Tanított Strasbourgban, Párizsban a Sorbonne-on és a nanterre-i egyetemen, majd Paul Tillich utódja lett Chicagóban. Indulását a francia reflexiós hagyomány (Jean Nabert) és az egzisztencializmus (Gabriel Marcel, Karl Jaspers) határozta meg, munkássága a fenomenológia, a hermeneutika és az angolszász nyelvfilozófia ötvözetének tekinthető a hegeliánus szintéziskeresés jegyében. Fontosabb művei: *Történelem és igazság* (1955), *Idő és elbeszélés* (1983–85), *Az élő metafora* (1975), *Az önmaga mint másik* (1990), *Az emlékezet, a történelem, a felejtés* (2000).

[56] Paul Ricoeur: A tanúság hermeneutikája, in Fabiny Tibor (szerk.): *Ikonológia és műértelmezés 3. A hermeneutika elmélete*, Szeged, JATEPress, 1998, 207.

[57] Uo., 192.

[58] Uo., 203.

éppen ezért ez az Igében való élésre hívja, az Igébe való belemerülésre hívja az igehirdetőt.[59]

A marginalizált homiletika a posztmodern lokális narratívák adta kihívásra nem dogmatikai alapon, hanem Ricoeur munkássága nyomán filozófiai alapon megfogalmazódó választ kínál. Az egyéni átélések és tapasztalatok megosztására, tanúságtételre ösztönzik a fogyatékkal élő, a hajléktalan és a nők alkotta kirekesztett csoportokat Kathy Black, Anna Carter Florence és a további marginalizált homiletikával foglalkozó szerzők.

Összefoglalás

Az Új Homiletika és a posztliberális homiletika liberális teológiai, illetve igeteológiai alapon kínált választ az észak-amerikai szószék válságára. Az ezredforduló idején megjelenő posztmodern homiletikai tendenciák szakítottak a homiletika dogmatikához kötöttségével, így a filozófiát nem csupán egy korszak jellemzésre, hanem a homiletika elsődleges forrásának is tekintették. A Lucy Rose és John McClure nevéhez köthető konverzációs homiletika Jacques Derrida dekonstrukciós elméletét felhasználva a prédikáció, a prédikátor és a Szentírás autoritásának dekonstrukcióját hirdeti válaszként a posztmodern állapot autoritáskrízisére. A John McClure nevéhez köthető másképp homiletika az Emmanuel Lévinashoz köthető, hagyományos ontológiát elvető etikát kínálja a posztmodern egyedi, más igényére. A Kathy Black és Anna Carter Florence nevéhez köthető marginalizált homiletika, melynek fókuszában a fogyatékkal élők, hajléktalanok és nők állnak, a posztmodern állapot lokális tendenciáira felel Paul Ricoeur tanúságfelfogásával.

A posztmodern tendenciák egyrészt választ kínálnak a posztmodern világszemlélet okozta tekintélyvesztésre, pluralizmusra, a metanarratívák elutasítására és a viszonylagosságra. Másrészt tudatosan fel is használják a posztmodern hermeneutika különböző elméleteit, és újragondolják a homiletika funkcióját. Az ismertetett három megközelítésben közös a hierarchia visszautasítása, a dekonstruált autoritások, a radikális odafordulás a marginalizált csoportok felé és a transzcendens jelenlét minimalizálása az etika javára. Az ontológiával való szembefordulás következménye az igehirdetés etikai tartalmának előretörése. A három megközelítés közös vonása, hogy nem dogmatikai, hanem filozófiai alapon kínálnak választ a posztmodern állapotra, ebből következően megközelítésük inkább közelebb áll az antropológiai etikához, mint a keresztyén teológiához.

[59] Anna Carter Florence: *Preaching as Testimony*, Louisville, London, Westminster John Knox Press, 2007, xxvi.

Irodalomjegyzék

Allen, Ronald J.: *Preaching and the Other: studies of Postmodern Insights*, St. Louis, Missouri, Lucas Park Books, 2014.

Allen, Ronald J.: *Preaching is Believing*, Louisville, London, Westminster John Knox Press, 2002.

Bartholomew, Craig G. – Goheen, Michael W.: *Christian Philosophy: a systematic and narrative introduction*, Grand Rapids, Michigan, Baker Academic, 2013.

Black, Kathy: *A Healing Homiletics: Preaching and Disability*, Nashville, Abingdon Press, 1996.

Buber, Martin: *Én és te*, Budapest, Európa, 1999.

Campbell, Charles L.: *Preaching Jesus: new directions for Homiletics in Hans Frei's Postliberal Theology*, Grand Rapids, William B. Eerdmans, 1997, 256.

Craddock, Fred B.: *As One without Authority*, St. Louise, Chalice Press, 2001.

Derrida, Jacques: A struktúra, a jel és a játék a human tudományok diskurzusában, in Pethő Bertalan (szerk.): *A posztmodern*, Budapest, Gondolat, 1992.

Derrida, Jacques: *Hit és tudás*, Pécs, Brambauer, 2006.

Eslinger, Richard L.: *Narrative and Imagination: Preaching the Worlds That Shape Us*, Minneapolis, Fortress Press, 1995.

Fehér M. István: Hermeneutika és applikáció – destrukció és dekonstrukció: Heidegger, Derrida, *Irodalomtörténet,* 93. évf., 2012/2, 143–160.

Florence, Anna Carter: *Preaching as Testimony*, Louisville, London, Westminster John Knox Press, 2007.

Frei, Hans: *The Eclipse of Biblical Narrative,* New Heaven and London, Yale University Press, 1974.

Frei, Hans: *The Identity of Jesus Christ,* Philadelphia, Fortress Press, 1967.

Fukuyama, Francis: The End of History?, *The National Interest,* 1989/16, 3–18. http://www.jstor.org/stable/24027184.

Kim, Enjoo Mary: *Women Preaching: Theology and Practise Through the Ages*, Eugene, Oregon, Wipf&Stock, 2004.

Koppándi Botond: *Az új homiletika és az amerikai protestáns prédikálás megújítása*, Budapest, Kálvin, 2019.

Lamár Erzsébet: Találkozás a Másikkal: Metafizika-kritika és etika Derrida kései írásaiban, in *Világunk határai.* Budapest, Eötvös Collegium Filozófia Műhely, 2014, 245–257.

Lindbeck, George A.: *A dogma természete: vallás és teológia a posztliberális korban,* Budapest, Hermeneutikai Kutatóközpont, 1998.

Literáty Zoltán: *Homiletika és retorika*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, 2020.

Lyotard, Jean-Francois: Posztmodern állapot, in Bujtalos István (szerk.): *Posztmodern filozófiai írások*, Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Filozófia Tanszéke, 1993.

Lyotard, Jean-Francois: The Postmodern Condition: A Report on Knowledge, *Theory and History of Literature 10,* Manchester, Manchester University Press, 1984.

McClure, John S.: *Other-Wise preaching: a postmodern ethic for homiletics*, St. Louis, Missouri, Chalice Press, 2001.

McClure, John S.: *Preaching Words, 144 Key Terms in Homiletics*, Louisville, London, Westminster John Knox Press, 2007.

McClure, John: *The Roundtable Pulpit*, Nashville, Abingdon Press, 1995.

Nemo, Philippe: Etika és végtelen – Interjú Lévinassal, in Bokody Péter – Szegedi Nóra – Kenéz László (szerk.): *Transzcendencia és megértés: Etika és metafizika Lévinas filozófiájában*, Budapest, L'Harmattan – Magyar Fenomenológiai Egyesület, 2006.

Olay Csaba – Ullmann Tamás: *Kontinentális filozófia a XX. században*, Budapest, L'Harmattan, 2011.

Pavlovits Tamás: A végtelen ideája Lévinasnál és Descartes-nál, in Bokody Péter – Szegedi Nóra – Kenéz László (szerk.): *Transzcendencia és megértés: Etika és metafizika Lévinas filozófiájában*, Budapest, L'Harmattan – Magyar Fenomenológiai Egyesület, 2006.

Randolph, David: *The Renewal of Preaching,* Philadelphia, Pennsylvania, Fortress Press, 1969.

Ricoeur, Paul: A tanúság hermeneutikája, in Fabiny Tibor (szerk.): *Ikonológia és műértelmezés 3. A hermeneutika elmélete*, Szeged, JATEPress, 1998.

Rose, Lucy Atkinson: *Sharing the Word: Preaching in the Roundtable Church*, Lousiville, Westminster John Knox Press, 1997, 150.

Smith, Christine M.: *Weaving the Sermon: Preaching in a Feminist Perspective*, Louisville, Kentucky, Westminster John Knox Press, 1989.

Tikász Ábel: A magyar református női prédikálás története, in Mikó-Prém Alexandra – Szőcs-Muza Blanka – Herbály Eszter (szerk.): *Fiatal kutatók és doktoranduszok XI. nemzetközi teológuskonferenciájának tanulmánykötete*, Budapest, Doktoranduszok Országos Szövetsége, 2022, 329–343. https://dosz.hu/fil/dcb9b5e3cc667778688d0933c14220b460913f404d9ebca184c5da7102c791a4

Tisdale, Leonora Tubbs: *How women transform preaching*, Nashville, Abingdon Press, 2021.

Wilson, Paul Scott: *Preaching and Homiletical Theory*, St. Louis, Missouri, Lucas Park Books, 2004.

Wischmeyer, Oda (szerk.): *A bibliai hermeneutikák kézikönyve: Órigenésztől napjainkig*, Szeged, Szegedi Nemzetközi Biblikus Konferencia Alapítvány, 2022.

BETEGSÉGDÉMONOK REJTETT MEGJELENÉSÉNEK NÉPI TEOLÓGIÁJA

Csanádi Viktor Holló

Vizsgálatom célja, hogy feltárjam a magyarországi népi narratív emlékekben megbúvó, de ma már ki nem mondott betegségdémon-megjelenéseket, valamint feltérképezze a hozzájuk fűződő exorcista módszerek teológiai összefüggéseit.

Korábbi kutatásaim azt igazolták, hogy a népi hiedelmek óriási hatást gyakoroltak mindig és gyakorolnak ma is az egyházi hagyományra, kiváltképp az apotropaikus[1] és exorcisztikus[2] módszerek kifejlődésére, valamint átalakulásaira, melyek a népszokásokban élő hiedelemcselekmények egyik oszlopát alkotják. Kulcsfontosságúnak érzem megteremteni a kapcsolatot az ókorból származó betegségdémonok jelenléte, valamint a későbbi betegségképzetek gonosszal kapcsolatos háttere között, mindeközben elengedhetetlennek vélem feltérképezni a krisztusi tanítást torzító babonás motívumok irányát, hatásmódját és erejét. Mindez hozzásegítheti egyházainkat az eredeti bibliai tanítások tisztán tartásához, csakúgy, mint az egyes felekezetek vagy egyes személyek szokatlan gyakorlatainak megértéséhez és helyén kezeléséhez.

A ma is élő egyházi ördög- és démonűzést jelentős mértékben népi hiedelmek befolyásolják. Ez a befolyás végső soron a szentírási utasításokat olyan módon torzította el, hogy mára az exorcizmushoz kapcsolódó hagyományok jelentős, a felismerhetetlenségig terjedő eltérést mutatnak a bibliai leírásoktól. A betegségek mibenlétének pontos ismeretével nem rendelkező rurális réteg leggyakrabban a gonosz jelenlétét sejtette az egyes élettani jelenségek hátterében, így ezen betegségek gyógyításában is a démonűzés vonásai jelennek meg.[3] Ezeknek az értelmezéseknek és módszereknek a vizsgálata pedig azért válik kiemelt fontosságúvá, mert általuk megérthetjük azokat a folyamatokat is, amelyek a népszokások irányából az egyházi gyakorlatot változtatták és változtatják napjainkig. A be-

[1] Védelmező természetű.
[2] Kiűző jellegű.
[3] Judith Bonzol: The Medical Diagnosis of Demonic Possession in an Early Modern English Community, *Parergon*, vol. 26, 2009/1, 115–140.

tegségdémonokkal kapcsolatos feltárásban, valamint a népi és az egyházi exorcizmus egymásra hatásának vizsgálatában az alábbi előzetes hipotéziseket fogalmazom meg:

- Kimutatható az ókorból jól ismert betegségdémonok rejtett jelenléte a 15-től 20. századig terjedő magyarországi népi narratív emlékezeti elemekből.
- Felismerhető a kifejezett exorcizmus a fenti időszak népi gyógyászatának technikáiban.
- Tetten érhető a korabeli egyházi módszerek jelenléte a mágikus specialisták gyakorlatában, csakúgy, mint az átlagemberek magánpraktikáiban.
- Fellelhetünk bizonyítékokat a jelzett módszerek egyházi gyakorlatba való beszivárgására.
- A szokások a népi, ám vallásos alapokkal bíró módszerek tekintetében erőteljes távolságot mutatnak a biblikus teológiától, valamint a Szentírás tanításától, ugyanakkor van határozott teológiai tartalmuk.
- A holdfohász típusú ráolvasások mai néprajzi értelmezése félreértésen, illetve a hittudományi szempontok figyelembevételének hiányán alapul.

Vizsgálatomban kitérek a néprajzi módszerek szükségességének indoklására, a távoli múltba nyúló gyökerek felderítésére, a hazai bújtatott megjelenések leleplezésére, a közvetlen bizonyítékok és specialitások körére, az egyházra való visszahatás láttatására, valamint külön elemzem a holdfohászok kérdését.

A vizsgálatom elméleti haszna mellett eredményeimmel az archaikus imádságok és népi gyógyító ráolvasások körének széles körű feldolgozása, valamint teológiai összefüggéseik feltárása révén segítséget kívánok nyújtani azoknak a lelkipásztoroknak és lelki munkásoknak, akik gyülekezeteikben ma is találkoznak hasonló jelenségekkel. Meggyőződésem ugyanis, hogy a motívumok mélyebb megértése hozzásegít a kapcsolódó hiedelmek tisztázásához és hittel teljes bizalommá alakításához.

Amikor a hazai népi gyógyításról beszélünk, legtöbbször valamiféle babonás pogány kép él a gondolatainkban, miközben egy keresztyén közeg hívő embereinek, a teológiai tudásuk függvényében változó, de alapvetően hit alapú gyakorlatáról van szó.

Bár az írásos emlékek tanúsága szerint ezeknek az embereknek az istenképe teológiailag sokszor nehezen védhető, mégis mély, mindennapi kegyességben gyökerező hit volt jellemző az életvitelükre.

Ekképpen pedig semmiképp sem ítélhetjük el a saját részre alkalmazott praktikák vagy a népi mágikus specialisták hívő közösségekben való igénybevételének gyakorlatát, hiszen még a múlt század közepén is rendkívül korlátozott volt a

falusi réteg hozzáférése az egészségügyi ellátórendszerhez, különös tekintettel az olyan „egzotikus" szakmákban, mint a pszichiátria vagy a neurológia.

Éppen ezért nélkülözhetetlen a hittudomány és a kulturális antropológia, valamint a néprajztudomány együttműködése a kérdés elemzésében. Ezek a vizsgálatok pedig feltárják, hogy a népi réteg állandó hatással volt az alsópapságra, az egyházi tudáskincset pedig a papság folyamatosan bővítette is.[4] Ehhez adódik a kolostorok speciális inkubátorokként való működése, mellyel a népi mágiát, valamint az ahhoz kapcsolódó szöveganyagokat nemcsak konzerválták, hanem nemzeti nyelvekre fordították és tovább is fejlesztették. Így például a démonűző ráolvasó formulák zöméről is kimutatható, hogy a gyökerei a szerzetesi szöveggondozásba nyúlnak vissza.[5] Ezeknek a szövegeknek a használata azután mindenféle tilalom ellenére is visszakerült a papi gyakorlatba, amely által egy dinamikusan változó, számtalan szálon kölcsönható, összetett rendszer alakult ki az évszázadok során,[6] és amely szokásainak vizsgálatára a fenti három diszciplína eszközkészletét alkalmazom.

A szokások vizsgálata során azok eredetének, gyökereinek felderítése mindkét oldalról számos többletinformációra vezet, ezért ezzel folytatom a tanulmányozást.

A legtöbb nép emlékei közt konkrétan megtaláljuk explicit formában említve az egyes betegségdémonokat, az általuk okozott kórképekkel, valamint az ellenük való védekezés és a kiűzésük módjaival együtt, így láthatóan globális jelenségről beszélhetünk a betegségdémonok feltételezésének és elűzhetőségének kérdésében egyaránt. Éppen ezért, ha a közös gyökereket kutatjuk, akkor az első lépés ennek a speciális kulturális homogenitásnak a leleplezése, tehát annak magyarázata, hogy miért jelennek meg ezek a lények törvényszerűen minden nép vallásos hiedelmében.

Eltérő magyarázati modellt kell alapul vennünk a politeista és a monoteista kultúrák esetében, de témám szempontjából most csupán ez utóbbinak van relevanciája. A monoteizmus megszilárdulásával a hívő embereknek szembe kellett nézniük a könyörtelen ténnyel, miszerint bármi történik is a világban, annak köze van Istenhez. Márpedig a rossz természetű, sőt esetenként tragikus vagy elborzasztó eseményekről, esetünkben kiváltképp betegségekről, mélyebb teológiai tudás nélkül nehéz elképzelni, hogy egy szerető, kegyelmes Istenhez lehet közük, vagy egyáltalán csak megengedi azokat. Elmondható, hogy az átlagember szintjén kölcsönösen ellentmondásba került egymással a jóért és rosszért egy-

[4] Adolph Franz: *Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter,* Band 1, Freiburg, Breisgau, 1909, 641–642.

[5] Pócs Éva: *Magyar néphit Közép- és Kelet-Európa határán,* Budapest, L'Harmattan, 2002, 108.

[6] Adolph Franz*: Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter,* Band 2, 432–434.

formán felelős Isten mindenhatósága, valamint jósága. Ezt a feloldhatatlannak látszó paradoxont nevezzük teodícea-problémának.[7] A probléma értelmezésére létrejött fogalom pedig a „szótériológiai háromszög".[8] E szerint három szereplő tehető felelőssé a rosszért: Isten, az ember vagy a világ. A korai zsidó szerzők a második, míg a későbbiek a harmadik opciót választották,[9] de jól tudjuk, hogy a szenvedő ember választása legtöbbször – eleinte legalábbis – az elsőre esik. Épp ezt elkerülendő születtek a bonyolultabbnál bonyolultabb démonológiák, amelyek teremtményei közt mindenki megtalálhatta a problémájához legközelebb álló lényt, hogy az – amint Haag fogalmaz – átvehesse Isten sötét, démonikus oldalának szerepét.[10] Így a középkortól különösen strukturálódó démoni világ egy szükségmegoldás, egy kiút Isten mentesítésére, ezáltal pedig kísérlet a teodícea-probléma részleges feloldására.[11]

Látható tehát, hogy egy elemi szükséglet ölt testet a betegségdémonok létében, így nem csodálkozhatunk rajta, hogy alapkultúrától függetlenül, a világ minden részének keresztyén közegében megjelenik a beléjük vetett hit és természetesen az elűzésük már sokkal kevésbé kultúrafüggetlen módszertana. Általános problémákra általános megoldások születnek. Pócs szerint egy egyetemes samanisztikus gyakorlat ölt testet a keresztyén kontextusban, amikor a gyógyító a védőszelleme segítségével csatába indul, hogy legyőzze a betegségdémont.[12] Emiatt válik az elűzés sokkal heterogénebb hiedelemelemmé, hiszen arra már feltétlenül hatnak a keresztyénség előtti helyi vagy máshonnan öröklött párhuzamos szokások.

Ahhoz, hogy megértsük a betegségdémonok hazai néphitben betöltött szerepét, rejtett mivoltuk okát és elűzésük teológiai vonatkozásait, először vissza kell tekintenünk az időben, felfedezve a kapcsolódó képzetek tényleges gyökereit, hiszen egészen távoli, múltbéli népek démonológiája hagyott nyomot hiedelemvilágunkon, összetett átöröklődéseknek köszönhetően.

Az ókori népek közt rendkívül fejlett betegségdémonológiával találkozhatunk. Világnézetük alapvető és központi eleme volt az egészségüket veszélyeztető

[7] Gerd Theißen: *Az őskeresztyénség élményvilága és magatartásformái. Az őskeresztyénség pszichológiája*, Kálvin, Budapest, 2008, 251.

[8] Uo., 252.

[9] Uo., 256.

[10] Herbert Haag: Der Teufel im Judentum und Christentum, *Saeculum*, Band 34, 1983/3–4, 248–256.

[11] Bernd J. Claret: *Geheimnis des Bösen. Zur Diskussion um den Teufel,* Innsbruck–Wien, Tyrolia Verlag, 1997, 110.

[12] Pócs Éva: Démoni megszállottság, mora, moroi, lidérc, nyomó és incubus démonok, in Vargyas Gábor: *Népi kultúra – Népi társadalom. Az MTA Néprajzi Kutatóintézet Évkönyve,* Budapest, Akadémiai, 2003, 251

démonokkal való harc. Olyannyira, hogy az egyiptomi nyelvben például a gonosz és a betegség szava ugyanaz.[13]

A Krisztus előtti korok zsidóságának felfogásáról részleges ismereteket nyerhetünk például Jób könyvéből, ahol a betegségeket magyarázó ördögi cselekvés már megjelenik (Jób 2,1–7), még ha ez esetben isteni háttérrel is; de akad egy kevés bizonytalan információ a mentális betegségeket okozó démonokról, további ötszáz évvel korábbi szentírási említésekből is (1Sám 16,23).

A bibliai információk mellett sok egyéb, a második templom korára becsülhető szöveg jelzi, hogy a betegségek kialakulását ekkor már gyakran kötötte démoni tevékenységekhez Izráel népe. A qumráni anyagok kánonhoz kapcsolódó és pszeudoepigráf részei egyaránt bővelkednek az ilyen természetű utalásokban,[14] melyek alapvetően kétféle betegségdémon-kategóriát hoznak létre, ráadásul a konkrét betegségek, tünetegyüttesek természetét ez a népcsoport gyakran még ennél is bonyolultabban szemlélte. Hátterükben háromféle okot is ismert, melyek közül csupán egy volt a változatos démonvilág. A második a valódi betegségek köre, míg a harmadik, egyfajta átmenetként, a perszonifikált ártó erők, úgymint szellemek, átkok, isteni akarat stb.[15]

Az ókori modellek tekintetében rendkívül erőteljes átöröklődést figyelhetünk meg a későbbi korok kultúráiba. A babiloni, héber és ógörög mitológiából számos szörny szivárgott át az európai betegségdémonok hiedelemkörébe.[16] Egyes szerzők egyenesen a keresztyén ördög előzményének tartják az asszír-babiloni betegségdémonokat, melyek a hozzájuk kapcsolt exorcista rítusokkal együtt a szinkretista egyházi démonológia révén kerültek be párhuzamosan a népi vallásosságba is.[17] A népi mágia szöveganyaga a világ minden táján beolvasztotta a hellenisztikus és az ókori keleti betegségdémonok elűző formuláit,[18] és a hazai betegségdémon-elküldő ráolvasástípus szövegeinek gyökerei is egyértelműen az ókorig nyúlnak vissza.[19]

13 Susanne Beck: *Exorcism, Illness and Demons in an Ancient Near Eastern Context,* Leiden, Sidestone Press, 2018, 127.

14 Ida Fröhlich: Demons and Illness in Second Temple Judaism: Theory and Practice, in Siam Bhayro – Catherine Rider (eds.): *Demons and Illness from Antiquity to the Early-Modern Period,* Leiden, Brill, 2017, 81–82.

15 András Bácskay: The Natural and Supernatural Aspects of Fever in Mesopotamian Medical Texts, in Bhayro–Rider (eds.): *Demons and Illness,* 52.

16 Pócs Éva: Natura és kultúra – halál vagy élet? Kettős lények és „emberré avatás", in uő (szerk.): *A népi vallás és mágia archaikus hagyományai Közép-Kelet-Európában,* Budapest, L'Harmattan, 2018, 20.

17 Pócs Éva: Démoni megszállottság és ördögűzés a közép-kelet-európai népi hiedelemrendszerekben, in uő (szerk.): *A népi vallás és mágia,* 298.

18 Pócs: *Magyar néphit Közép- és Kelet-Európa határán,* 112.

19 Uo., 29.

Egészen a középkorig egyértelműen egyházi hatáskörben maradt a démoni hátterű betegségképzetek kezelése ördögűzés által, majd ez fokozatosan átkerült a népi mágikus specialisták kompetenciájába. Ugyanakkor az alsópapság és a szerzetben élők közösségei megőriztek a szokásokból, tovább is fejlesztve azokat.[20] Ebben a körben eleinte általában latin nyelvű egyházi szöveget alkalmaztak a betegségeket okozó démonokkal szemben, de természetesen megjelenik a szentek – például Mihály – védelmező szerepe is.[21]

A kiöröklődés során, a papi szövegek mellett a gesztusokat is átvették a kléruson kívüliek, így a népi ráolvasási szöveganyagok kíséretében megjelenő utasításkészletek az egyházi rítusokhoz hasonló elemeket tartalmaznak, leegyszerűsített, mechanizált és sokszor félreértelmezett formában.[22]

A népi transzformációk azután a néphit mélyebb rétegein alapuló mellékágakat is létrehoztak. Így láthatjuk délszláv és román területeken, hogy a hasonló struktúrájú szövegekben Isten, illetve a Szentlélek említései helyén a tündérkirálynő vagy egyéb familiáris szellemek is állhatnak.[23] A folyamat egyik jellemző vonása volt a hiánypótlás, melynek során az egyház által alkalmazott hivatalos betegségdémonokkal megküzdő formulákat a néphit további elemekkel egészítette ki, például egy az egyházi szövegekben nem szereplő, esetleg tilalom alá tartozó betegség kapcsán.[24]

A betegségdémonokhoz fűződő hiedelmek és a velük való exorcista küzdelem módszereinek öröklődése jól követhető tehát a babiloni, héber, görög, majd kora keresztyén gyakorlatoktól a középkori egyházi módszereken át, a későbbi papi és kolostori praxisokon keresztül napjaink egyházi és népi hagyományaiig.[25] Ezek a népi módszerek pedig azután – gyakran idegen elemeket integrálva – az alsópapság, valamint a szerzetesség rétegén keresztül, párhuzamos folyamatként visszaszivárognak az egyházba.

Az öröklődéssel párhuzamosan a visszahatások vizsgálatának célja annak kimutatása, hogy az említett módszerek nem csupán egy irányba – az egyháziból a népi praktikák körébe – terjednek folyamatosan, hanem visszafelé is áramolnak, megváltoztatva elsődlegesen a személyes papi gyakorlatot, és végeredményben gazdagítva/eltorzítva az egyház exorcista hagyományait. Ez a kétirányú áramlás eltérő nehezítettséggel hatol át a katolikus és protestáns viszonyok közt változó

[20] Uo., 162.
[21] Uo., 145.
[22] Pócs: *Démoni megszállottság, mora, moroi, lidérc, nyomó és incubus démonok,* 252.
[23] Uo., 254.
[24] Pócs: *Magyar néphit Közép- és Kelet-Európa határán,* 108.
[25] Pócs: *Démoni megszállottság és ördögűzés,* 334.

elhelyezkedésű interfész felületen, de mégis egyértelműen tapasztalható felekezettől függetlenül.[26]

Az átáramlás és visszahatás folyamatának igazolására az elmúlt száz évben számos tanulmány született.[27] Ennek megfelelően egy szoros és határozottan kétirányú kapcsolatként kell tekintenünk a népi specialisták, valamint a papság gyógyító-benedikciós-exorcista gyakorlatára.[28]

Komoly mennyiségű egyházi szövegforrás őrzi az egyértelmű bizonyítékait ennek a visszaható folyamatnak. Ezek közül példaként szeretném állítani Sylvester János *Új Testamentum*ának bejegyzését 1541-ből,[29] melyben határozottan látható a betegségdémon megszólítása. Amint pedig ezek a szokások felfelé haladnak az egyház vertikumán, úgy válnak egyre szabályozottabbakká, valamint „liturgikusabbakká". Így lehetséges, hogy a középkortól máig világszerte láthatjuk például a katolikus egyház balázsolás nevű szertartását.[30]

A népi elbeszélések még őrzik a betegségdémonok hiedelemalakjainak közel eredeti formáit, ahol például fehér lovasként, fehér ruhás nőként, törpeként, öregasszonyként vagy fekete madárként jelennek meg, de sokszor konkrét névvel, alaktani leírással és a velük való megküzdés módszereivel együtt láthatjuk felbukkanásukat.[31] A mondavilágon túl ugyanakkor a magyarországi néphitben és gyógyító népszokásokban már a betegségdémonok explicit említése jellemzően nem kerül elő,[32] de tekintettel a jelenség tér- és időbeli folytonosságára, egyértelműen úgy vélem, hogy lappangó formában, kimondatlanul, ugyanolyan intenzíven él ez a jelenlét a hazai népi rétegben, mint a világ és Európa más népeinek szokásrendszerében. Mindemellett nem feledkezhetünk meg arról az igen fontos tényről sem, hogy a magyar nyelvű gyógyító szövegek kimutathatóan rokonságot mutatnak az ókori keleti és hellenisztikus exorcizmus szövegformu-

[26] Robert W. Scribner: *Popular Culture and Popular Movements in Reformation Germany,* London, Hambledon Press, 1987, 45.

[27] Franz: *Die kirchlichen Benedictionen im Mittelalter,* Band 2, 429; Bálint Sándor: *Boldogasszony vendégségében,* Budapest, Veritas, 1944, 119–128; Pócs: *Magyar néphit Közép- és Kelet-Európa határán,* 202.

[28] Alfonso Maria Di Nola: *Il diavolo. Le forme, la storia, le vicende di Satana e la sua universale e malefica presenza presso tutti i popoli, dall'antichita ai nostri giorni*, Roma, Newton Compton Editori, 1988, 345–349.

[29] Pócs Éva: *Magyar ráolvasások II.,* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1985, 367.

[30] Wolfgang U. Eckart: Byzanz. Hüter des Wissens, in Carsten Könneker (ed.): *Medizin im Mittelalter. Zwischen Erfahrungswissen, Magie und Religion,* Heidelberg, Spektrum der Wissenschaft Verlagsgesellschaft, 2019, 22.

[31] Pócs Éva: *Hiedelemszövegek. A magyar folklór szövegvilága 1.,* Budapest, Balassi, 2012, 249.

[32] Uo., 249.

láival,[33] amely kapcsolatnak a démoni háttér nélkül nem volna értelme. Ennek igazolására vizsgáltam az egyes betegségneveket és a hozzájuk fűződő viszonyt a környező népek, valamint hazánk szöveganyagaiban, majd felderítettem az előfordulásokat az archaikus népi imádságokban. Ilyen volt az igézet, amely a fejfájás és lázas állapotok démona, a szentantaltüze, ami az orbánc és más bőrrel kapcsolatos fertőző betegségeké, a nyavalya, ami az epilepsziáé, az ijedtség, ami a mentális betegségeké, a gyík, ami a torokfájásé, a fene, ami a rákos megbetegedéseké, a guta, ami az agyvérzésé, vagy például a sóly, ami a tályog gonosz lelke, de előfordul a rossz szél, a rossz szél hordozó asszony, a damión (sic!), az íz, a rosseb és a csoma is.[34]

Ha a legtávolabbi pontról közelítünk a bújtatott előfordulásokhoz, akkor gyakran csupán sejthető a démoni jelenlét a szövegekben,[35] és ezekben az esetekben lehetetlen lenne eldönteni, hogy csak a betegség perszonifikációjával vagy démoni megjelenéssel állunk szemben. Határozottabb kapcsolatot állítanak fel azok a szövegek, amelyek az egyházi liturgia egyes elemeit idézik fel a ki nem mondott démoni jelenlét megszüntetésére, mint az alábbi szakaszban:

Ma eljöttetek, ma el is menjetek,
Holnap misekort itt ne érjetek,
Mert ha holnap misekort itt éritek
Tizenkét szál szentelt gyertyával megfoglak,
Tizenkét szál szentelt vesszővel megsujtlak,[36]

Ilyen elemek a mise, a szentelt gyertya, a szentelt vessző, a bűnösség kérdése, az Úr megszólítása, a keresztvetés, valamint az ereklyék említése.[37] De ezeken túlmenően is, az érintgetés, a fújás, a köpés, valamint a többi kapcsolódó nem verbális elem mind a papi tekintélyhez kötődik, amelynek „másolata" alkalmanként szövegszinten is megjelenik.[38] Ennek a tekintélynek az alapja pedig az imént jelzett motívumokból is jól körvonalazódó birtokviszony. Az egyházi exorcizmus eszközeinek jelentős része tartozik az ilyen típusú módszerek közé. A birtokkiterjesztő aktusok – köpés, fújás, kézrátétel, érintgetés – az érintkezéses mágia

[33] Eduard Stemplinger: *Antiker Aberglaube in modernen Ausstrahlungen,* Leipzig, 1922, 20.

[34] Pócs: *Démoni megszállottság és ördögűzés,* 300, valamint uő: Az isteni megszállottság motívumai az archaikus népi imádságokban és ráolvasásokban, in uő (szerk.): *A népi vallás és mágia*, 387.

[35] Pócs: *Az isteni megszállottság motívumai,* 388.

[36] Erdélyi Zsuzsanna: *Hegyet hágék, lőtőt lépék. Archaikus népi imádságok,* Budapest, Magvető, 1976, 155.

[37] Uo.

[38] Gub Jenő: *Természetismeret és néphagyomány a székely Sóvidéken,* Székelyudvarhely, Erdélyi Gondolat, 2003, 41.

elvén azt demonstrálják, hogy a leköpött, megérintett vagy megfújt tárgy, illetve élőlény a szertartást végző birtokába kerül, hatalma lesz felette. E hatalom révén az exorcista kifejezi kizárólagos igényét a megszállt testre, amely által a továbbiakban a benne található démonok felett is uralmat szerez.[39] Ennek legkifejezettebb kiterjesztése a szövegekben a test visszaszolgáltatásának igénye,[40] amelylyel számos párhuzamot figyelhetünk meg, például a keresztelési rítusokban, már csaknem a keresztyénség kezdeteitől.[41] Vizsgáltam, ezen túlmenően, a megbetegítő démoni hatással felruházott kereszteletlen holt gyermekek utólagos szimbolikus megkeresztelésének szokását, amely rendkívül értékes rétegeket adott a népi teológia szokatlan fordulataihoz.[42]

A vizsgálatokból egyértelműen láthatóvá vált, hogy máig megtaláljuk a betegségdémonok és az ördögűzés nyomait a gyógyító népi ráolvasási gyakorlatokban, fenntartva a kapcsolatot a betegségdémonok bújtatott képzetével és azok egyházi modellekben való elűzési módszereivel, verbális és nonverbális formában egyaránt.[43]

A bújtatott előfordulások magyarázati bizonytalanságait csökkenti az a tény, hogy ritkán ugyan, de fellelhetünk közvetlen bizonyítékokat is, amelyek nemcsak egyértelművé teszik a „jelenlét" valódiságát, de a bennük található szövegstruktúrák segítséget nyújtanak a párhuzamok révén, további bújtatott előfordulások leleplezésére. Egyetlen példaként, az alábbi szövegrészlethez tartozó szertartásban a mágikus specialista szenteltvizet vesz a szájába, amiből egy keveset a kezére köp, és háromszor végigsimít vele a beteg gyermeken, miközben ezt mondja:

> Atyának, Fiúnak, Szentlélek Istennek nevében, ördög, űződj el tőle.[44]

Vizsgálatom során sikerült nagy mennyiségben feltárnom a hazai népi narratív emlékezetben megbúvó betegségdémon megjelenéseket, valamint az azokhoz kapcsolódó exorcista szokásokat egy speciális, hittudományi szemszögből. Eközben jól láthatóvá vált, hogy a népi formulák mélyén határozott teológia húzódik meg. Felismerhetővé lettek a szöveganyagok krisztológiai, szótériológiai,

[39] A köpés néphitbéli szerepéről lásd Dömötör Tekla: Emberi váladékok szócikk, in Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Folklór 3. Népszokás, néphit, népi vallásosság. Magyar néprajz nyolc kötetben,* Budapest, Akadémiai, 1988.

[40] Kovács Endre: *Doroszló hiedelemvilága,* Újvidék, Forum, 1982, 201.

[41] Franz: *Die kirchlichen Benedictionen im Mittelalter,* Band 1, 15.

[42] Pócs: *Magyar néphit Közép- és Kelet-Európa határán,* 43.

[43] Pócs: *Démoni megszállottság,* 241.

[44] Pócs: *Magyar ráolvasások II,* 525.

hamartiológiai, valamint ekkléziológiai vonatkozásai. Élesen kirajzolódtak továbbá az egyházi gyakorlat nyomai a népi praxis cselekményein és szöveganyagain, tehát a kiöröklődés egyértelművé vált. Ugyanígy tetten érhető volt az alsópapság napi használatú szövegeiben a népszokások jelenléte, de nagyobb léptékben is, a nem keresztyén motívumok megjelenése az egyházi exorcizmus magasabb szintjén, tehát a befelé történő öröklődés is kétségtelenül valós működési folyamat. A vizsgálat során az is láthatóvá vált, hogy bár komoly teológiai tartalommal bírnak a népi módszerek, azok a hittudományi ismeretek hiányából adódóan jelentős teológiai torzulásokon mentek keresztül, majd ezeket a torzulásokat alkalmanként sikerrel szivárogtatták vissza az egyházba, a közvetlen papi vagy monasztikus rétegen keresztül. Végezetül megkíséreltem a holdfohász típusú ráolvasások néprajzi értelmezésének korrekcióját, az esetükben nélkülözhetetlen hittudományi szempontok figyelembevételével. Itt a sikeres újradefiniálás gerincét az adta, hogy a hagyományos, természetszellemekhez intézett fohász[45] értelmezés nonszensz, abban a tekintetben, hogy a ráolvasások átfogó vizsgálatával megállapíthatóvá vált, hogy azok egyértelműen Jézust szólítják meg.

A kutatás zárultával megmaradt egy további vizsgálatra érdemes, nyitott kérdés, miszerint az egyén hitének szempontjából valójában hasznos-e vagy ártalmas a betegségek démoni lények képzetével való társítása. Márpedig ez ma is egy fontos kérdés, hiszen a hiedelmekkel terhelt kistelepülési gyülekezetek pásztorlásában, valamint a karizmatikus közösségek kegyességében gyakorlati jelentősége van az állásfoglalásnak. Mindamellett, hogy ezekben az esetekben az eredményeim segítséget nyújthatnak az értelmezésben, én magam úgy gondolom, a betegségdémonok intenzív feltételezése a mindenható Isten jelentőségének csökkenéséhez, a félmechanikus exorcizmus pedig a saját jelentőség túlértékelődéséhez vezet a személyes hitéletben.

[A kutatás eredménye teljes terjedelmében a *Theologiai Szemle* 2023/4. számában olvasható.]

[45] Pócs Éva: A gyógyító szituáció megszemélyesítése – „holdfohászok”, in Vargyas Lajos (szerk.): *Magyar néprajz V. (Folklór 1.). Magyar népköltészet,* Budapest, Akadémia, 1988, 645.

Irodalomjegyzék

Bácskay András: The Natural and Supernatural Aspects of Fever in Mesopotamian Medical Texts, in Siam Bhayro – Catherine Rider (eds.): *Demons and Illness from Antiquity to the Early-Modern Period,* Leiden, Brill, 2017. https://doi.org/10.1163/9789004338548_004

Bálint Sándor: *Boldogasszony vendégségében,* Budapest, Veritas, 1944.

Beck, Susanne: *Exorcism, Illness and Demons in an Ancient Near Eastern Context,* Leiden, Sidestone Press, 2018.

Bonzol, Judith: The Medical Diagnosis of Demonic Possession in an Early Modern English Community, *Parergon,* vol. 26., 2009/1, 115–140. https://doi.org/10.1353/pgn.0.0132

Claret, Bernd J.: *Geheimnis des Bösen. Zur Diskussion um den Teufel,* Innsbruck–Wien, 1997.

Di Nola, Alfonso Maria: *Il diavolo. Le forme, la storia, le vicende di Satana e la sua universale e malefica presenza presso tutti i popoli, dall'antichita ai nostri giorni,* Roma, Newton Compton Editori, 1988.

Dömötör Tekla: Emberi váladékok szócikk, in Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Folklór 3. Népszokás, néphit, népi vallásosság, Magyar néprajz nyolc kötetben,* Budapest, Akadémiai, 1988.

Eckart, Wolfgang U.: Byzanz. Hüter des Wissens, in Könneker Carsten (ed.): *Medizin im Mittelalter. Zwischen Erfahrungswissen, Magie und Religion,* Heidelberg, Spektrum der Wissenschaft Verlagsgesellschaft, 2019. https://doi.org/10.1007/3-540-26309-8_3

Erdélyi Zsuzsanna: *Hegyet hágék, lőtőt lépék. Archaikus népi imádságok,* Budapest, Magvető, 1976. https://doi.org/10.2307/40130333

Franz, Adolph: *Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter,* Band 1, Freiburg, Breisgau, 1909.

Fröhlich, Ida: Demons and Illness in Second Temple Judaism: Theory and Practice in Siam Bhayro – Catherine Rider (eds.): *Demons and Illness from Antiquity to the Early-Modern Period,* Leiden, Brill, 2017. https://doi.org/10.1163/9789004338548_007

Gub Jenő: *Természetismeret és néphagyomány a székely Sóvidéken,* Székelyudvarhely, Erdélyi Gondolat, 2003.

Haag, Herbert: Der Teufel im Judentum und Christentum, *Saeculum,* Band 34, 1983/3–4, 248–256. https://doi.org/10.7788/saeculum.1983.34.34.248

Kovács Endre: *Doroszló hiedelemvilága,* Újvidék, Forum, 1982.

Pócs Éva: Az isteni megszállottság motívumai az archaikus népi imádságokban és ráolvasásokban, in Pócs Éva (szerk.): *A népi vallás és mágia archaikus hagyományai Közép-Kelet-Európában,* Budapest, L'Harmattan, 2018.

Pócs Éva: Démoni megszállottság és ördögűzés a közép-kelet-európai népi hiedelemrendszerekben, in Pócs Éva (szerk.): *A népi vallás és mágia archaikus hagyományai Közép-Kelet-Európában,* Budapest, L'Harmattan, 2018.

Pócs Éva: Démoni megszállottság, mora, moroi, lidérc, nyomó és incubus démonok, in Vargyas Gábor: *Népi kultúra – Népi társadalom. Az MTA Néprajzi Kutatóintézet Évkönyve,* Budapest, Akadémiai, 2003.

Pócs Éva: *Hiedelemszövegek. A magyar folklór szövegvilága 1.,* Budapest, Balassi, 2012.

Pócs Éva: *Magyar néphit Közép- és Kelet-Európa határán,* Budapest, L'Harmattan, 2002.

Pócs Éva: *Magyar ráolvasások II.,* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1985.

Pócs Éva: Natura és kultúra – halál vagy élet? Kettős lények és „emberré avatás", in Pócs Éva (szerk.): *A népi vallás és mágia archaikus hagyományai Közép-Kelet-Európában*, Budapest, L'Harmattan, 2018.

Scribner, Robert W.: *Popular Culture and Popular Movements in Reformation Germany,* London, Hambledon Press, 1987. https://doi.org/10.5860/choice.26-1701

Stemplinger, Eduard: *Antiker Aberglaube in modernen Ausstrahlungen,* Leipzig, 1922.

Theissen, Gerd: *Az őskereszténység élményvilága és magatartásformái. Az őskereszténység pszichológiája,* Budapest, Kálvin, 2008.

A REFORMÁTUS GYÜLEKEZETI ÉLET LEHETŐSÉGEI AZ ÖTVENES ÉVEKBEN

A Szőnyi Református Egyházközség példája

Bokor Anna

Ajánlás
Dédapám, Nagy Lajos lelkipásztor emlékének a gyülekezetben végzett szolgálatáért Isten dicsőségére.

Köszönet Nagy Attila Ákos szőnyi lelkipásztornak a kutatás során nyújtott segítségéért.

Bevezetés

A Magyarországi Református Egyház a pártállam évtizedeiben fokozatosan az államhatalom elnyomásának, felszámoló törekvésének tárgyává vált. Az 1945-ös földosztás során a református egyház százkétezer kataszteri holdjából mindösszesze hatvanezer maradhatott a tulajdonában. Ehhez járult még a kuláklistára került lelkipásztorok birtoka, majd 1951-ben az állam nyomására és az Egyetemes Konvent Elnökségének felszólítása után minden maradék földterületről le kellett mondaniuk az egyházközségeknek.[1]

1948. június 16-án törvény született a nem állami iskolák állami tulajdonba vételéről, amelynek következtében 6505 iskolát államosítottak az országban.[2] Az állam a református egyházzal megegyezést kötött, amelyet azonban számos esetben megszegett. A kötelező vallásoktatás megtartására tett ígérettel ellentétben 1949. szeptember 5-étől a hittanórák fakultatívvá váltak, és ezek megtartását könnyedén

[1] Rigó Róbert: A reformátusok vagyonának államosítása Kecskeméten, in Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, Identitás, Történelem 2021 (Reformáció Öröksége 8.),* Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2022, 261.

[2] Balogh Margit: A demokratizálódás kudarca(i) (1945–1956), in Kollega Tarsoly István (szerk.): *Magyarország a XX. században,* II. köt., Szekszárd, Babits, 1997, 388.

megakadályozhatták a helyi pártszervek és az iskolák vezetői.[3] Az 1951-ben létrehozott Állami Egyházügyi Hivatal feladata az állam egyházpolitikájának végrehajtása, az egyházak teljes adminisztratív ellenőrzése volt. Az egyházat sok esetben a prédikációk témájáig áthatotta a kommunista párt iránymutatása.[4]

A korszak egyháztörténetével foglalkozó kutatások eddig nagyrészt az egyházi felsővezetés szintjén zajlottak, ezért különösen fontos, hogy az alsópapság, a hívek, a gyülekezetek élete is feldolgozásra kerüljön. A Komárom-Esztergom vármegyében található Szőny község nagy múltú református gyülekezettel rendelkezett, a híveket itt is mélyen érintette a háború nehézségeit követően az iskolájuk, a földjeik államosítása, a megyei és a községi tanács jogsértései, a gyülekezeti élet megszokott rendben történő gyakorlásának akadályozása. A súlyos anyagi nehézségekkel küzdő gyülekezet időről időre mégis képes volt a külső és belső épülésre, a gyülekezeti tagok sokszor veszélyek között is hűséggel igyekeztek szolgálni, lelkipásztorukkal együtt.

Témaválasztásom a korszak egyházpolitikája iránti érdeklődés mellett személyes indíttatású. Dédapám, Nagy Lajos lelkipásztor 1951 és 1990 között szolgált a Szőnyi Református Gyülekezetben, így személyesen nem ismerhettem, de sok történetet hallottam életéről, tevékenységéről, arról, hogy milyen nagyra becsülte és milyen szeretettel emlékezik meg ma is róla családja és gyülekezete. Életén, szolgálatán végigkövethető, hogy milyen nehézségeken kellett keresztülvezetnie gyülekezetét.

A felkutatott források közül a gyülekezet presbitériumának jegyzőkönyve szolgáltatta a legtöbb információt, hiszen a presbitérium minden fontos kérdésben együtt döntött. A gyülekezet további iratai a Dunántúli Református Egyházkerület Levéltárában[5] találhatóak, illetve Nagy Lajos lelkipásztorra és gyülekezetére vonatkozóan néhány akta rendelkezésre áll az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában[6] és a Komárom-Esztergom Vármegyei Levéltárban.[7]

[3] Erdős Kristóf*:* A Magyar Köztársaság és a Magyarországi Református Egyház 1948-as egyezményének vizsgálata, in J. Újváry Zsuzsanna (szerk.): *Összekötnek az évezredek*, Budapest–Piliscsaba, Pázmány Történelmi Műhely, 2011, 326–327.

[4] Rigó Róbert*:* Kettős szorításban. A Bács-Kiskunsági Református Egyházmegye szerepe a kollektivizálásban (1952–1960), in Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, Identitás, Történelem 2018. (Reformáció Öröksége 1.)*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet – L'Harmattan, 2019, 295–297.

[5] Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára, III. Az egyházközségek levéltárai, 9. fond, A Szőnyi Református Egyházközség iratai (1754–1988).

[6] Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 3. szekció: Hálózati, operatív és vizsgálati iratok (1851). 1945–1990 (2006), 3.1. A központi operatív nyilvántartást végző szervezeti egységek által kezelt dossziék, 3.1.2. Munka dossziék (M-dossziék) 1949–1989.

[7] MNL KEVL XXIII. Tanácsok (1950–1990), 15. fond, Komárom Megyei Tanács VB. Egyházügyi Titkárának iratai (1950–1989).

Gyülekezet az államhatalom árnyékában

A tárgyalt korszakban a gyülekezet még az akkor önálló Szőny községben működött.[8] A tizennyolcadik század óta dinamikusan fejlődő, a dualizmus idején nagyközség státuszba emelt, vasúti megállóhellyel is rendelkező település jelentős gazdasági és társadalmi szereppel bírt a térségben. A település szülötte volt Dobi István, 1952 és 1967 között a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának elnöke, aki a helyi református gyülekezetet is több ízben támogatta, ahogy az később részletesebben kifejtésre kerül.

A település nagy múltú református gyülekezettel rendelkezett, hiszen a szőnyi anyaegyházközség 1624-ben jött létre, de kőtemplomot csak 1787-ben építhettek.[9] Szőnyben először a református egyház alapított iskolát a tizennyolcadik század közepén.[10] 1941-ben a lakosság 37%-a volt református.[11] Az egyházközségnek 201 kataszteri hold földje is volt.[12] A Komárom-megyei Rendőrfőkapitányság III/III-1. alosztályának ügynöke 1967-ben „a megye legjobb állásának" nevezte a szőnyi lelkészi tisztséget.[13]

Szőnyben is megalakították a Keresztyén Ifjúsági Egyesületet (KIE),[14] a helyi szervezetről azonban sajnos nem áll elegendő forrás a helytörténészek rendelkezésére. Jelentős ifjúsági tevékenységre enged viszont következtetni, hogy az egykor a parókia mellett álló káplánházról készült fényképen még látható a KIE logója, illetve több eseményről készült fénykép és egy Szőnyben szervezett tábor meghívója is fennmaradt.[15] Ezek a képi források fontos kiindulópontot jelenthetnek a későbbiekben tárgyalt adatokhoz.

A második világháború az országos viszonyokhoz hasonlóan a szőnyi gyülekezetet is jelentősen megviselte mind anyagi, mind lelki értelemben. Dobi István

[8] Szőny 1977 óta Komárom város része, de a mai napig önálló gyülekezete van.

[9] Számadó Emese – Turi Zsolt: A Szőnyi Református Egyház, in Számadó Emese (szerk.): *„Soli Deo gloria". A protestáns egyházak története Komáromban, a Duna két partján,* Komárom, Komáromi Klapka György Múzeum, 2017, 202.

[10] Uo., 211.

[11] Herczeg Renáta – Számadó Emese – Turi Zsolt: *Komárom és településrészeinek egyesülése. Szőny és Koppánymonostor története (kezdetektől 1977-ig)*, Komárom, Komáromi Klapka György Múzeum, 2007, 31.

[12] A Szőnyi Református Egyházközség Presbitériumának Jegyzőkönyve (a továbbiakban: SzREPJ), 1946. február 7.

[13] Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 3. szekció: Hálózati, operatív és vizsgálati iratok (1851) 1945–1990 (2006), 3.1. A központi operatív nyilvántartást végző szervezeti egységek által kezelt dossziék, 3.1.2. Munka dossziék (M-dossziék) 1949–1989 (a továbbiakban: ÁBTL 3.1.2.), M-30624

[14] Számadó–Turi: *A Szőnyi Református*, 235.

[15] DREL III.9.2. doboz

államminiszter 1946 februárjában hajlandó lett volna közbenjárni, hogy a gyülekezet elkobzott harangja helyett egy másikat szerezzen, a presbitérium azonban nem kért a segítségből.[16] A templomépület is megrongálódott a frontátvonulás idején egy, a közelben leesett akna miatt. A gyülekezet anyagi lehetőségeit mutatja, hogy a megsérült tornyot 1952-ben, a templomépület további megrongálódott részeit pedig csak 1954-ben tudták helyrehozni.[17]

1945. május 29-én rendelkezett Szőny község Földigénylő Bizottsága az Ideiglenes Nemzeti Kormány rendelete értelmében az egyházak tulajdonában lévő, 100 kataszteri hold területet meghaladó földek államnak való átadásáról. Azonban a szőnyi katolikus és református egyházközségek számára a bizottság a katolikus egyház tulajdonában lévő 223 kataszteri hold földterületet hagyta meg,[18] amely a presbitérium véleménye szerint rosszabb minőségű termőterület volt, a református egyház tulajdonában lévő földet pedig teljes egészében államosította, hogy a levél szavaival élve „a község későbbi földigénylőinek tartalékolja".[19]

A szőnyi presbitérium az „egész egyházközség jövőjét súlyosan érintő kérdésben" fellebbezést javasolt, hiszen földjei javadalmi földek voltak,[20] és különálló birtoktestek, így egybevonni egyébként sem lehetett őket. Így végül az egyházközség 201 kataszteri holdjából 101-et sajátított ki az állam,[21] tehát száz holdat megtarthattak saját földterületükből. 1951 júliusában az Egyetemes Konvent Elnökségének felszólítása nyomán azonban fel kellett ajánlaniuk összesen kilencvenegy hold földterületet az állam részére, csak a parókia kertje és a templomtelek maradt a gyülekezet birtokában.[22]

A gyülekezet számára nemcsak földjeinek elvétele okozott létbizonytalanságot, hanem az elszabadult infláció is. 1945 augusztusában az egyházi adó kérdésével kapcsolatban a jegyzőkönyvben említésre került a gabonahiány, a pénz elértéktelenedése miatt a kántor fizetését búzával egészítették ki, a belső meszelés árát és 1946 februárjában már a gondnokok tiszteletdíját is búzában fizették.

16 1959-ben viszont már elfogadják a segítségét, a presbitériumi jegyzőkönyv szerint „a temető bekerítéséhez szükséges drótfonat utolsó tételét is megkapta az egyházközség, melynek kiutalásánál Dobi István népköztársaságunk elnöki tanácsának elnöke segítségünkre volt". SzREPJ, 1959. január 16.

17 Számadó–Turi: *A Szőnyi Református*, 205.

18 A rendelet 12. §-a alapján, amely Rigó Róbert szerint „számos visszaélésre adott lehetőséget […] ha helyben nem állt rendelkezésre elegendő kiosztható földterület, akkor az Országos Földrendező Tanács döntése értelmében a teljes földbirtok kioszthatóvá vált, ez esetben máshol kellett a maximum 100 kat. holdas területet kiadni". Rigó: *A reformátusok*, 258.

19 SzREPJ, 1945. június 14.

20 „A földreformrendelet (600/1945. M. E. r.) 50. paragrafusa lehetővé tette, hogy az egyházak a javadalmi célokat szolgáló földingatlanaikat megtarthassák." Rigó: *A reformátusok*, 258.

21 SzREPJ, 1946. február 7.

22 SzREPJ, 1951. augusztusz 12.

1950 novemberében a helyettes lelkész járandóságát sem tudták kifizetni, mert nem volt rá fedezet, az egyházadó 50%-át nem sikerült beszedni ebben az évben.

A tüzelőanyag-hiányból eredően a lelkésznek csupán használatlan gerendákat tudtak rendelkezésére bocsátani. A lelkészlakást a lelkésznek kellett kimeszeltetnie saját költségén. Az épület rendkívül rossz állapotban lehetett, erre utalnak a sorozatos presbitériumi jegyzőkönyvi megjegyzések, például 1953. október 11-én, amikor a szigetelés hiánya miatt beszivárgott a lelkészlakásba a talajvíz, és a lelkész engedélyt kért egy szoba víztelenítéséhez a presbitériumtól. 1956-ban az egyházközség anyagilag olyan nehéz helyzetbe került, hogy kérte: „az egyházközség közalapi terheit a felsőbb hatóság csökkentse, mivel ez egyházközségünkre súlyos megterhelést jelent".[23] Ugyanennek az évnek a nyarán pedig sajnálattal állapította meg a presbitérium, hogy a gyülekezet nem engedheti meg magának, hogy minden házasulandó pár „egy teljes Bibliát" kapjon ajándékba.[24]

1948 augusztusában a presbitérium azzal a reménységgel, hogy idővel viszszakapja, tudomásul vette a gyülekezet tulajdonában lévő iskolaépületek, tanítói lakások teljes berendezéssel együtt való államosítását.[25] 1950 novemberében a lelkészlakás melletti káplánszobát a községi tanács lakásul kiutalta egy Mészáros Lajos nevű férfinak. A gyülekezet épületeinek elvesztése után ebben a szobában tartotta addig a bibliaköröket, presbiteri gyűléseket és énekkari próbákat. A tanács lakásínségre hivatkozva néhány hónap eltelte utánra helyezte kilátásba a helyiség visszaadását.

Ezzel ellentétben 1952. november 30-án a jegyzőkönyv már három családot említett, akik az épületben éltek – a lelkészen és feleségén kívül (!), így külön illemhely építése vált szükségessé.[26] 1958 augusztusában pedig ismét felszólította a presbitérium „a volt lelkészi irodában lakó Vajda Józsefet és a volt káplánlakáson lakó Mészáros Lajost, hogy mielőbb költözzenek el a lelkészlakásról. Addig is, míg ez nem történik meg, felszólítja őket, hogy a lelkészlakás területén a jövőben semmiféle állatot nem tarthatnak, s meglévő állataikat a törvényes következmények terhe mellett 1959. február 1-ig pusztítsák ki."[27] Végül csak 1964-ben lett újra üres a káplánszoba, amit olyan rossz állapotban hagytak hátra, hogy le kellett bontani.[28]

A világháború idején megrongálódott templom elhúzódó rendbehozása is jól mutatja a gyülekezet nyomorúságos anyagi helyzetét és a politikai, gazdasági

[23] SzREPJ, 1956. január 29.
[24] SzREPJ, 1956. június 24.
[25] SzREPJ, 1948. augusztus 10.
[26] SzREPJ, 1952. november 30.
[27] SzREPJ, 1958. augusztus 31.
[28] SzREPJ, 1964. július 18.

környezet hatásait. 1951 márciusában a gyülekezet gyűjtésbe akart kezdeni, hogy a háború alatt megrongálódott templomot felújíthassák, de a megyei tanács megtiltotta, hogy saját híveik között adományokat gyűjtsenek.[29] A toronyablakot így az egyháztagok ingyen javították ki, ingyen fuvarral. A templom javítására az újonnan megválasztott lelkész bizottságot hozott létre 1951 decemberében, de sem magánvállalkozó, sem karbantartási szövetkezet nem vállalta a templomfelújítást.

1952 júliusában helybeli iparosokat kértek fel a templom oldalának megjavítására, de ők sem vállalták a munkát az állványozáshoz szükséges anyag hiányára hivatkozva, így a presbitérium elhatározta, hogy a gyülekezet tagjaitól gyűjt állványanyagot.[30] A karzatot és az orgonát a lelkész és a gondnokok saját kezűleg hozták rendbe. A legszükségesebb javításokat így 1952 szeptemberére el tudták végezni. 1954. november 7-én adtak hálát a felújítás teljes befejezéséért, amely alkalmon Győry Elemér püspök és Mezey Gy. Lóránd esperes is szolgált. Az eseményről *Az Út* című református hetilap is beszámolt: „a nagy templomot a gyülekezet egészen megtöltötte."[31]

A Rákosi-korszak egyházüldözésének ellenére Szőnyben olyan élénk gyülekezeti élet folyt, amelyre kevés példát találhatunk ebben az időszakban. 1949 márciusában egész hetes evangelizációs sorozatot tartottak a gyülekezetben vendég lelkipásztor meghívásával. 1951 decemberében, a lelkészbeiktató ünnepségen leánykar szolgált a meghívott lelkészek és papok mellett. Az 1955-ben megjelent új énekeskönyvből az egyházmegyére jutó 265 példányból harminc került Szőnybe. Ugyanebben az évben az énekes- és hittankönyvek hiánya miatt írógépet vásárolt a gyülekezet.[32]

Az ifjúsági és gyermekmunka az ötvenes években megmutatkozó elnyomás ellenére a szőnyi gyülekezetben élénken folyt tovább, amelyre számos fénykép és beszámoló emlékeztet. A gyermekfoglalkozások mellett házi bibliaórák is működtek a gyülekezetben.[33] A konfirmáló fiatalok száma nem csökkent az ötvenes években, sőt, volt olyan év, amikor növekedett (1955-ben 32, 1956-ban 46 fiatal konfirmált Szőnyben, lásd 1. és 2. kép). Folyamatos volt az iskolai hitoktatás. Gyülekezeti kirándulásokat is gyakran szerveztek. Az almásfüzitői leányegyházban is rendszeresek voltak a vasárnapi istentiszteletek, a szőnyi temp-

[29] SzREPJ, 1951. március 4.

[30] SzREPJ, 1952. július 22.

[31] Templomszentelés a szőnyi gyülekezetben. Győry Elemér püspök szolgálata a gyülekezet ünnepén, *Az Út*, VII. évf., 46. szám, 1954. november 14–20., 3.

[32] SzREPJ, 1955. augusztus 28.

[33] Számadó–Turi: *A Szőnyi Református*, 279.

lomban pedig minden héten tartottak délutáni istentiszteletet is.[34] A gyülekezet nehéz anyagi helyzetének és az állam folyamatos elnyomásának ellenére a gyülekezet minden korosztálynak mozgalmas, változatos lehetőségeket kínált a kapcsolódásra, az együttlétre és hitük megélésére.

1. ábra. Konfirmáció Szőnyben, 1955. május 22.[35]

2. ábra. Konfirmáció Szőnyben, 1956. május 13.[36]

[34] MNL KEVL XXIII. 15. 1. doboz
[35] Számadó–Turi: *A Szőnyi Református,* 247.
[36] Számadó–Turi: *A Szőnyi Református,* 248.

A gyülekezeti tagok áldozatos munkája mellett a lelkész személye is meghatározó volt a diktatúra árnyékában is fennmaradó gyülekezet összetartásában. 1950-ig Györffy Lajos volt a gyülekezet lelkésze, aki 1939-ben került Szőnybe, a második világháború alatt tábori lelkészi szolgálatot végzett, 1943-ban pedig visszatért. Őt követte Nagy Lajos egy évig segédlelkészként, majd 1951 és 1990 között, haláláig a gyülekezet lelkipásztoraként. Nagy Lajos Szőnyben született, és itt végezte az elemi iskolát is, tehát amikor a gyülekezet lelkészének választotta, a község szülöttjeként várta vissza. Egy visszaemlékezés szerint „[m]inden nap reggeltől estig nyitva volt a parókia, minden érkező előtt. Minden hozzá forduló szívesen, türelmesen, meghallgatott, gondozott. Mindenki ismerte és – helyi születésű lévén – mindenkit ismert. A gyülekezetben elkötelezetten végezték a gyermekek közötti evangelizációs munkát."[37]

A Magyarországi Református Egyház és a Szőnyi Református Gyülekezet 1956-ban

A református egyház lelkészeinek nagy része hűséggel szolgált a Rákosi-korszak megpróbáltatásai közepette is, ami nagyban hozzájárult gyülekezeteik fennmaradásához. 1954 nyarától egyre gyakoribbak voltak az egyház helyzetére vonatkozó heves viták a különböző egyházkerületi, egyházmegyei lelkészkonferenciákon, lelkésztovábbképző tanfolyamokon. Egyre többször kerültek elő a gyülekezeti élet különféle kérdései, például a bibliaórák, az ifjúsági és gyermekmunka kérdése, az igehirdetések irányítottsága.[38]

1956. október 31-én létrejött a Református Megújulási Mozgalom Ravasz László vezetésével. Másnap Országos Intéző Bizottság is alakult, amely az egyházi vezetők leváltását sürgette.[39] A Református Egyház vezetését Pap László, a budapesti teológia dékánja, Ravasz László püspök és Kardos János főgondnok vette át.[40] November 14-én Ravasz László körlevélben kérte a presbitériumok állásfoglalását a Megújulási Mozgalommal kapcsolatban, amelyre azért volt szükség, mert „Krisztus magyar egyházát nem egyházi szempontból és érdekből

[37] Számadó–Turi: *A Szőnyi Református*, 242–243.

[38] Ladányi Sándor: A református egyház (1945–1989), in Kollega Tarsoly Istvan (szerk.): *Magyarország a XX. században,* II. kot., Szekszard, Babits, 1997, 428. 428.

[39] Különösen Péter János tiszavidéki és Bereczky Albert dunamelléki püspök lemondását. Pap László: *Tíz év és ami utána következett. 1945–1963. Adalékok a Magyarországi Református Egyház XX. századi történetéhez*, Bern–Budapest, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1992, 182.

[40] Uo.

kormányozták, hanem külső világi érdekek szerint".[41] Az 1948-as állammal kötött egyezményt nem kérdőjelezte meg, csupán annak betartását kérte az iskolákkal és a missziós tevékenységgel kapcsolatban. Az elmúlt tíz évhez is az volt a hozzáállása, hogy „eredményeit megbecsülni, hibáit kiigazítani, igazságtalanságait jóvátenni igyekszünk."[42] Az előző rendszer vezetőit önkéntes félreállásra szólította fel, az egyházi testületeket pedig bizalmi eljárás megindítására, amenynyiben ez nem történne meg. Végezetül pedig higgadtságra intette az egyháztagokat. A presbitériumoktól még 1957 elején is érkeztek válaszok a körlevélre.

A szőnyi református gyülekezetnek a Megújulási Mozgalomban betöltött szerepéről egy presbitériumi jegyzőkönyvi bejegyzés tanúskodik. 1956. december 16-án az „Elnök [Nagy Lajos lelkipásztor] ismerteti presbitériummal a Magyar Ref. Egyház Intézőbizottságának körlevelét és felkéri presbitériumot, határozzon, hogy csatlakozik-e a körlevél által meghirdetett mozgalomhoz. Presbitérium a körlevélben foglaltakat teljes egészében magáévá teszi és a mozgalomhoz való csatlakozását bejelenti."[43] A mozgalomról vagy a csatlakozás esetleges következményeiről több szó nem esik a jegyzőkönyvekben, 1957 áprilisától folyt tovább a megszokott munka a presbitériumban.[44]

A forradalom leverését követően az 1956-ban lemondatott egyházi vezetők szinte kivétel nélkül visszakerültek pozícióikba, az állami vezetés ellehetetlenítette a Megújulási Mozgalmat, közreműködőit bebörtönözték vagy rendőri felügyelet alá helyezték. Az Egyetemes Konvent nyilatkozatban határolódott el az ellenforradalomtól. A Komáromi Református Egyházmegye közgyűlésén Győry Elemér püspök „Ige ellenes lázadásoknak" minősítette az 1956-os egyházi eseményeket, és meghirdette a „hangos teológia" ismételt térnyerését.[45]

Ravasz László november 14-i levelére a Komáromi Egyházmegyéből számos gyülekezet válaszolt, de a Megújulási Mozgalom itt sem maradhatott életben sokáig. Született azonban még egy felhívás az egyházmegye gyülekezetei számára, amelynek tizenegy lelkész aláírója között szerepelt Nagy Lajos szőnyi lelkipásztor is. 1957. január 11-én Tatán fogalmazták meg azt a levelet, amelyben a megújulási mozgalomhoz való csatlakozást sürgették. Jakab Bálint szerint

[41] A Megújulási Mozgalom körlevele, 1956. november 14. in Uo. 343.

[42] Uo. 344.

[43] SzREPJ, 1956. december 16.

[44] 1957 áprilisáig tilos volt presbiteri gyűléseket tartani, de tavasztól rendőrségi engedéllyel újra összegyűlhettek a gyülekezetvezetők. Jakab Bálint: Változó idők, változó emberek. A Tatai/Komáromi Református Egyházmegye 1949-58 között, in Szabó Előd (összeáll.) – Zsengellér József (szerk.): *Örömben és bánatban csendesen. Tanulmányok a 350 éves Tatai Egyházmegyéről. (Pápai eperfa könyvek 11.),* Pápa, Pápai Református Teológiai Akadémia, 2004, 33.

[45] Uo., 34.

a „tizenegyek" által aláírt levél sem maradt visszhangtalan a hivatalos közegek részéről, amikor bekérették a csatlakozó egyházközségek presbiteri határozatait.[46] Nem tudni arról, hogy ennek következménye lett volna. Feltehetően az újbóli konszolidáció jegyében a régi félelmek felélesztése volt a cél: tudjuk, hogy mit csináltatok.[47]

A Kádár-rendszer folytatta az egyházak megfigyelését, de sokkal kifinomultabb módszerekkel, mint korábban. 1958-ban a Magyarországi Református Egyház alapító tagja volt a Prágában létrejött Keresztyén Békekonferenciának. A kiépülő Kádár-rendszer sikeresen megakadályozta a meginduló reformok véghezvitelét az egyházban. A református egyháztagok újra megfélemlítés és teljes kontroll alatt éltek.

1959-ben a Komárom-megyei Rendőrfőkapitányság Politikai Nyomozócsoportja megbízta ügynökeit, hogy tegyenek jelentést az egyházmegye lelkészeiről, gyülekezeteiktől kezdve a lelkészértekezleteken tett megnyilatkozásaikig. Nagy Lajos szőnyi lelkipásztorról a megbízott ügynök a következőket jelentette 1959. augusztus 28-án: „Nagy Lajos szőnyi lelkész alaptermészete a visszahúzódás. Nem avatkozik semmibe, nem nyilatkozik, nem vitatkozik, csendben éli a maga életét. Csak akkor mozdul ki patriájából, ha hívják. Különben szolgálatkész, tekintélytisztelő, az alázatos modorra hajlamos."[48] A leírás alapján a szőnyi lelkészt nem tekintette veszélyesnek a hatalom, kérdés, mennyire volt alapos az ügynök. További kutatást igényel a kérdés, hogy vajon a szőnyi lelkipásztort megfélemlítették-e 1956-ban, és ezért többé nem vett részt a Megújulási Mozgalomhoz hasonló kezdeményezésekben, vagy az államhatalom figyelmét elkerülte az a sikeres ifjúsági munka, amit a lelkipásztor végzett gyülekezetében.

Összegzés, további kutatási irányok

A kommunista hatalom Magyarországi Református Egyházzal kapcsolatos politikája jól tükröződött az egyes egyházközségek életén. A földosztás, az államosítások, a kényszerkollektivizálás és a gyülekezeti élet fokozatos háttérbe szorítása mind hatottak a gyülekezeti tagokra, a megfogyatkozás ellenére mégis sok gyülekezetben csak még jobban megerősödött a közösség a külső megpróbáltatások ellenére. A hatalomhoz hű egyházvezetés az 1956-os Megújulási Mozgalom idejére háttérbe szorult ugyan, de 1957-től folytatta munkáját „tovább a megkezdett

[46] Erre utaló eredeti feljegyzések a MNL KEVL XXIII. 15. 1. dobozban találhatóak.
[47] Jakab: *Változó idők*, 33.
[48] ÁBTL 3.1.2., M-17771

úton." A reformokat sürgető hangok a felsővezetés szintjén elcsendesedtek ugyan, de a gyülekezetek nem felejtették el, milyen irányban szükséges megújulniuk.

A Szőnyi Református Gyülekezet az ötvenes évek megpróbáltatásai ellenére képes volt folytatni a rendszeres istentiszteletek, bibliaórák megtartását, eredményes ifjúsági munkát végzett, és a jelentős anyagi nehézségek ellenére hívei áldozatos munkájának köszönhetően fokozatosan rendbe hozta a második világháborúban megrongálódott épületeit. A gyülekezet presbitériumának jegyzőkönyvei élénk képet festenek az egyháztagok megrendült érzéseiről az egyházi élet fokozatos visszaszorításának momentumaiban, például iskolájuk, földjeik elvételekor. Nagy Lajos szőnyi lelkipásztor aktivitása a Megújulási Mozgalomban és a presbitérium csatlakozása arról árulkodnak, hogy a szőnyi gyülekezet nem nyugodott bele az államhatalom által rákényszerített szerepbe, és továbbküzdött hívei megtartásáért, a gyülekezet épülésének folytatásáért.

A dolgozat a Szőnyi Református Gyülekezet ötvenes évek alatti történetét hivatott áttekinteni az egyházpolitikai és egyházi élet hátterében, bemutatva az államosítás, a parókiára történő betelepítések és egyéb atrocitások között megélt gyülekezeti élet jellegzetességeit. További kutatások szükségesek a gyülekezeti tagok és a lelkész kollektivizálásban betöltött szerepével, a községi és megyei tanács gyülekezethez való viszonyával és a gyülekezeti élet egyéb, a presbitériumi jegyzőkönyvekben nem említett aspektusaival kapcsolatban. A kutatás második szakaszának tárgya a gyülekezet élete a Kádár-korszakban, megvizsgálva az országosan jellemző csökkenő tendencia relevanciáját Szőnyben. Külön kutatásra érdemes a Szőnyben működő Keresztyén Ifjúsági Egyesület története, amely mozgalmas életének feltérképezéséhez a képi források mellett szükséges az írott források felkutatása.

Irodalomjegyzék

Források

A Szőnyi Református Egyházközség Presbitériumának Jegyzőkönyve.

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 3. szekció: Hálózati, operatív és vizsgálati iratok (1851) 1945–1990 (2006), 3.1. A központi operatív nyilvántartást végző szervezeti egységek által kezelt dossziék, 3.1.2. Munka dossziék (M-dossziék) 1949–1989, M-30624, M-17771.

Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára, III. Az egyházközségek levéltárai, 9. fond, A Szőnyi Református Egyházközség iratai (1754–1988).

Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Vármegyei Levéltára XXIII. Tanácsok (1950–1990), 15. fond, Komárom Megyei Tanács VB. Egyházügyi Titkárának iratai (1950–1989).

Szakirodalom

Balogh Margit: A demokratizálódás kudarca(i) (1945–1956), in Kollega Tarsoly István (szerk.): *Magyarország a XX. században,* II. köt., Szekszárd, Babits, 1997. 386–391.

Erdős Kristóf*:* A Magyar Köztársaság és a Magyarországi Református Egyház 1948-as egyezményének vizsgálata, in J. Újváry Zsuzsanna (szerk.): *Összekötnek az évezredek*, Budapest – Piliscsaba, Pázmány Történelmi Műhely, 2011, 310–331.

Herczeg Renáta – Számadó Emese – Turi Zsolt: *Komárom és településrészeinek egyesülése. Szőny és Koppánymonostor története (kezdetektől 1977-ig)*, Komárom, Komáromi Klapka György Múzeum, 2007.

Jakab Bálint: Változó idők, változó emberek. A Tatai/Komáromi Református Egyházmegye 1949–58 között, in Szabó Előd (összeáll.) – Zsengellér József (szerk.): *Örömben és bánatban csendesen. Tanulmányok a 350 éves Tatai Egyházmegyéről. (Pápai eperfa könyvek 11.),* Pápa, Pápai Református Teológiai Akadémia, 2004, 7–44.

Ladányi Sándor: A református egyház (1945–1989), in Kollega Tarsoly István (szerk.): *Magyarország a XX. században,* II. köt., Szekszárd, Babits, 1997, 417–432.

Pap László: *Tíz év és ami utána következett. 1945–1963. Adalékok a Magyarországi Református Egyház XX. századi történetéhez*, Bern–Budapest, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1992.

Rigó Róbert: A reformátusok vagyonának államosítása Kecskeméten, in Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, Identitás, Történelem 2021 (Reformáció Öröksége 8.),* Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet – L'Harmattan, 2022, 253–286.

Rigó Róbert*:* Kettős szorításban. A Bács-Kiskunsági Református Egyházmegye szerepe a kollektivizálásban (1952–1960), in Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, Identitás, Történelem 2018. (Reformáció Öröksége 1.),* Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet – L'Harmattan, 2019, 295–314.

Számadó Emese – Turi Zsolt: A Szőnyi Református Egyház, in Számadó Emese (szerk.): *„Soli Deo gloria". A protestáns egyházak története Komáromban, a Duna két partján,* Komárom, Komáromi Klapka György Múzeum, 2017, 193–300.

Templomszentelés a szőnyi gyülekezetben. Győry Elemér püspök szolgálata a gyülekezet ünnepén. *Az Út,* VII. évf., 46. szám, 1954. november 14–20., 3.

EGY VILÁGJÁRVÁNY KITÖRÉSE BARANYÁBAN

Hosszú Eszter

A 20. század elejére a nyugati világ iskolázott tagjai őszintén hittek abban, hogy a szemük láttára kibontakozó orvosi fejlődés sikeresen felszámolja majd a járványokat, letöri a gyermekhalandóságot, és hosszú idős kort fog biztosítani az emberek számára. A vidéki lakosság körében és a külvárosok szegény negyedeiben azonban jóval erősebben éltek a tradíciók. Kutatásaim során azt tapasztaltam, hogy a vidéki lakosság sokkal inkább az élet részének tekintette a betegségeket és a halált, mint a városi középosztályhoz tartozók. Vidéken a járványok idején is jóval gyakoribbak voltak a rokonok beteglátogatásai, a virrasztások vagy a nagyobb temetések, annak ellenére, hogy a hatóságok ezt nem nézték jó szemmel. A közoktatás és az állami szabályozások eredményeként a korábban súlyos demográfiai katasztrófát okozó járványok – mint pl. pestis, kolera vagy fekete himlő – a századfordulóra eltűntek vagy jól kezelhetővé váltak, de még a gyerekbetegségek – diftéria, kanyaró, skarlát – esetében is érezhető volt a javuló tendencia.[1]

Az utolsó háborús nyár

Ezeknek a „boldog békeidőknek" vetettek véget a szarajevói lövések. A kirobbanó világháborúra nem volt felkészülve az ország. Az elhúzódó fegyveres konfliktus nemcsak a harctéren szenvedő katonák számára jelentett borzasztó kihívásokat, hanem a hátország népét sem kímélte.

1918-ban már az ötödik háborús nyár köszöntött Pécs és Baranya vármegye meggyötört lakosságára. Nemcsak a frontokról érkeztek rossz hírek, de a mindennapi élet is egyre nehezebbé vált. Az infláció elképesztő módon emelkedett. A négy háborús év alatt közel ötödére csökkent a pénz vásárlóértéke, ami a reáljövedelmek zuhanását vonta maga után. Elsősorban a bérből, fizetésből élők

[1] Faragó Tamás: Humanitárius katasztrófák Máramaros vármegyében a középkortól az első világháborúig I., in Faragó Tamás – Őri Péter (szerk.): *Történeti demográfiai évkönyv 2005,* Budapest, Központi Statisztikai Hivatal Népességtudományi Kutatóintézet, 2006, 22–23.

érezték meg a válság súlyát, hiszen az ő jövedelmük nem nőtt olyan mértékben, mint ahogyan a korona inflálódott.[2] Fellendült a feketekereskedelem és az árucsere. Tömegesen álltak munkába a nők, és váltak családfenntartóvá. Olyan munkákat is kínáltak számukra, pl. fémipari munkák, amelyek korábban elképzelhetetlenek voltak.[3]

A lakosság ellátása egyre romlott. 1918-ra már nemcsak a kenyérre, lisztre, illetve a város által forgalomba hozott zsírra és cukorra vezettek be jegyrendszert, hanem a babra, borsóra, lencsére, árpakására, köleskására és burgonyára is. Hiány volt ipari késztermékekből, főleg ruházati termékekből. Jegyre adták a petróleumot, és a városokban gondot jelentett a fűtőanyag hiánya is. A rossz minőségű liszt vagy a vizezett tej a mindennapok részévé vált. A fogyasztás súlypontja az egyre nehezebben megszerezhető kenyér helyett a burgonyára helyeződött át. Vidéken az élelmiszerellátás jobb volt, mint a városokban.[4]

Ez az ellátási válság egyre jobban kikezdte a lakosság egészségi állapotát. Az országban mozgó, kiképzésre, frontokra igyekvő katonai csapatok, szabadságolt katonák, sebesült- és hadifogoly-szállítmányok, menekültek, munkát és élelmiszert kereső civilek, idénymunkások – különösen a vasútvonalak mentén – potenciális egészségügyi veszélyforrást jelentettek. Ahogy a korabeli orvosok várták, a háborús környezetben gyakorivá vált a tífusz és a vérhas, de felütötte fejét a kolera, és megerősödött a himlő is. 1918 nyaráig ezeket a megbetegedéseket kézben tudták tartani, az egészségügyi személyzet a nagyobb járványok kialakulását meg tudta akadályozni.[5]

Nagyon sok orvost, ápolót és patikust hívtak be a hadsereg kötelékébe, az ő pótlásukról ugyanakkor nem sikerült gondoskodni. Orvoshiány alakult ki, ráadásul egekbe szöktek a vizitdíjak. „Ma szegény embernek nem szabad betegnek lennie. Elviselhetetlen drága a patika és drága az orvos is. Az a kevés orvos, aki van, rettenetesen drága. Van itt Pécsett egy orvos, aki egy vizitért, amikor nem is ő megy, hozzá jön a beteg, 50 koronát számít."[6] Az is súlyosbította az egészségügy helyzetét, hogy egyre aggaszóbbá vált a gyógyszerhiány a háborús évek

[2] Kaposi Zoltán: Az első világháború gazdasági hatásai Pécsett, in Bősz Attila (szerk.): *A nagy háború és következményei a Dél-Dunántúlon,* Pécs, Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, 2020, 104; Berend T. Iván – Szuhay Miklós: *A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944,* Budapest, Kossuth, 1975, 157–158.

[3] *Pécsi Napló,* 1916. január 1., 11.

[4] Kaposi Zoltán: *Az első világháború gazdasági hatásai Pécsett,* 96–109.

[5] MNL Ba VL IV. 418. b. *Baranya Vármegye Közigazgatási Bizottságának iratai. Tiszti főorvos havi jelentései*, I-130/1942; MNL Ba VL *Pécsi Városi Közkórház Ápolási Törzskönyve,* 1918. évi R. kötet II. 4001-8000.

[6] *Dunántúl*, 1918. szeptember 13., 1.

előrehaladásával. A láz, fájdalom és köhögés kezelésére használt kinin, aspirin, antipirin és senega csak korlátozott mennyiségben állt rendelkezésre.[7]

A spanyolnátha elindul pusztító útjára

1918 késő tavaszán egy új veszéllyel nézett szembe nemcsak Baranya, hanem az egész emberiség. Az influenza egy évszázadok óta ismert, rendszeresen visszatérő betegségnek számított a tél végi, kora tavaszi időszakban. A megbetegedést egy vírusfertőzés okozta, de az influenza-vírustörzsek az orvosok számára ekkor még ismeretlenek voltak. A korabeli orvosok azzal sem voltak tisztában, hogy ezek a vírusok milyen gyorsan képesek változni, mutálódni.

Legkésőbb 1918 márciusára már megjelent az influenza A/H1N1 vírus, amelyet a sajtó és a köznyelv spanyolnáthának nevezett el. Hivatalosan az első beteg Albert Gitchell közlegény volt a Fort Riley katonai bázisról, akinél 1918. március 11-én diagnosztizálták a fertőzést.[8] Ma már azonban számos tudós vitatja, hogy a vírus az Egyesült Államokból származna, sokkal inkább a Távol-Kelethez kötik a betegség eredetét. Az sem kizárt, hogy az első megbetegedések hónapokkal megelőzhették Gitchell esetét.[9]

A témával foglalkozók azzal egyetértenek, hogy a spanyolnátha az emberiség eddigi történetének legpusztítóbb világjárványa volt, amely a Föld akkori népességének mintegy 20–40%-át is érinthette. A pandémia áldozatainak számát a legtöbb kutató 10–50 millió közé becsüli, de vannak olyanok is, akik szerint a százmillió elhunyt is elképzelhető.[10]

[7] Géra Eleonóra: A spanyolnátha Budapesten, *Budapesti Negyed,* XVII. évf., 2009/2, 220.

[8] Bödők Gergely: A spanyolnátha. „A láthatatlan halál”, *Rubicon*, 31. évf., 2020/5, 85.

[9] Géra: *A spanyolnátha Budapesten,* 208; Fidan Baycora: The First American Cases of the 1918 Pandemic, *Historic America,* March 11., 2021. https://www.historicamerica.org/journal/2021/3/10/spf674tn1nmrmh5kchksw2ekd00ivm (Letöltés: 2022. január 26.) Mark Honigsbaum: *Világjárványok száz esztendeje. A spanyolnáthától a COVID–19-ig,* Budapest, Kossuth, 2020, 28–39.

[10] Géra Eleonóra: A spanyolnátha emlékezete. A spanyolnátha, az első világháború lábjegyzete, *Századok,* 156. évf., 2022/1, 97–115; Kantonsärztlicher Dienst: *Die Grippe – 1918 und 2018 – wo stehen wir heute?,* Basel, 2022. július 9. https://www.baselland.ch/politik-und-behorden/direktionen/volkswirtschafts-und-gesundheitsdirektion/amt-fur-gesundheit/medizinische-dienste/kantonsarztlicher-dienst/Weitere_Themen/referate/grippe-1/grippe-cd-version2-2.pdf/@@download/file/Grippe_CD_Version2%20%282%29.pdf (Letöltés: 2022. július 12.) Douglas Jordan et al.: The Deadliest Flu: The Complete Story of the Discovery and Reconstruction of the 1918 Pandemic Virus, *CDC: Centres for Disease Control and Prevention*, 2019. december 17. https://www.cdc.gov/flu/pandemic-resources/reconstruction-1918-virus.html (Letöltés: 2022. március 5.) Dr. Kapronczay Katalin: A Nagy Háború záróakkordja, a spanyolnátha-járvány, Budapest, *Orvosi Könyvtárak,* 15. évf., 2018/2, 28; Kiss László: *A magyar közegészségügy fejlődése a közegészségügyi*

Áprilisban ütötte fel a fejét az új típusú influenza Európában, amelyet a nyugati frontra érkező amerikai csapatok hozhattak magukkal. Erről azonban a hadviselő országok sajtója a cenzúra miatt hallgatott. A semleges Spanyolországban az újságok írtak a betegségről, annál is inkább, mert május végére a járvány Spanyolországban már komoly méreteket öltött: a király és a kormány több tagja is megbetegedett. A gyors terjedésben fontos szerepet játszottak a hónap során megtartott egyházi ünnepek – pl. Szent Izidor ünnepe, áldozócsütörtök, pünkösd, Mária-ünnepek –, amikor zsúfolásig megteltek a templomok, majd vidám ünnepségek kezdődtek a településeken. Az emberek tömegesen fertőződtek meg. Valószínűleg nemcsak Spanyolországban játszódtak le ezek az események, hanem Európa más országaiban is, amelyről azonban hallgatott a korabeli sajtó.[11]

A védekezés lehetséges módjai

A spanyolországi tapasztalatokat a legtöbb országban nem vették kellő súllyal figyelembe, így Magyarországon sem, a járvány elleni küzdelem megszervezésekor. A vírus ellen nem volt ellenszer, a felülfertőzéseket sem tudták hatékonyan kezelni, egyedül a tünetek enyhítésére volt lehetőség. Ezért az évszázadok óta bevált módszereket alkalmazták a pandémia megfékezésére, azaz a betegek izolálását és a szociális távolságtartás kikényszerítését. Ezek az intézkedések azonban csak akkor voltak hatékonyak, ha viszonylag kevés ember fertőződött meg egy adott közösségben.

Svájcban a második hullám megjelenésekor, 1918 szeptemberében, látva a gyorsan romló járványgörbét, túlságosan későn hozták meg a korlátozó intézkedéseket. Végül mégis szigorú szabályokat vezettek be, szinte lezárták az egész országot, így a járványgörbe ellaposodott. Az első sikerek után viszont túl korán oldották fel a megszorításokat, ezért a spanyolnátha újra fellángolt.[12]

Az időben meghozott és következetesen végrehajtott intézkedések sikerét mutatja Saint Louis példája az Egyesült Államokban, amely különösen akkor szembetűnő, ha összehasonlítjuk Philadelphia járványkezelési gyakorlatával.

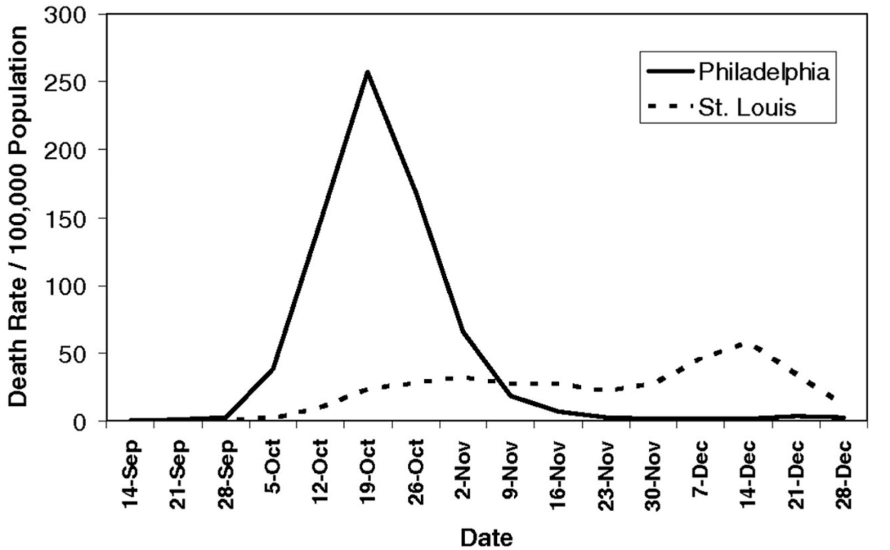
Philadelphiában, amikor 1918 szeptemberében megjelent a járvány második hulláma, a város vezetése látszólag gyorsan reagált az eseményekre, és kampányt

gondolkodás kialakulásától az állami közegészségügyi rendszer kiépítéséig, doktori értekezés, Budapest, ELTE Szociológia Doktori Iskola, 2015, 182–184.

[11] Valentiny Pál: *Spanyolnátha, Budapest, 1918.* https://kti.krtk.hu/kommunikacio/blogok/koronavirus/spanyolnatha-budapest-1918/ (Letöltés: 2023. június 15.)

[12] Géra: *A spanyolnátha Budapesten,* 214.

kezdett a nyilvános helyeken történő köhögés, tüsszögés és köpködés ellen. Azonban a város vezetése váratlanul engedélyezett egy nagyszabású tömegrendezvényt, a háborúba menő katonákat ünneplő menetet, amelyen becslések szerint kétszázezren vettek részt. Három napon belül a város összes kórháza megtelt spanyolnáthás betegekkel, és a következő napokban több ezren vesztették életüket. A járvány viszonylag rövid idő alatt rendkívül sok embert megbetegítve és megölve vonult végig Philadelphián. Az egészségügyi hálózatnak esélye sem volt, hogy sikeresen felvegye a harcot a betegséggel.

1. ábra. Philadelphiában és Saint Louisban spanyolnáthában meghaltak 1918. szeptember 14. és 1918. december 28. között.[13]

Saint Louisban ezzel szemben az első fertőzöttek észlelését követően a város két napon belül bezáratta az iskolákat, a játszótereket, a tárgyalótermeket, de még a templomokat is. A munkahelyi műszakváltásokat eltolták, és szigorúan korlátozták a villamosokon való utazást. A húsz főnél nagyobb gyűléseket betiltották. Következetesen betartották a szociális távolságtartás szabályait. Ezek az intézkedések egy hosszan elnyúló, de ellaposított járványgörbét eredményeztek,

[13] Az ábra forrása: Richard J. Hatchett – Carter E. Mercher – Marc Lipsitch: Public health interventions and epidemic intensity during the 1918 influenza pandemic, *PNAS*, vol. 104, 2007/18. https://www.pnas.org/doi/full/10.1073/pnas.0610941104 (Letöltés: 2023. április 15.)

amelyek nem terhelték túl az egészségügyi rendszert, és arányaiban feleannyi áldozatot követeltek, mint a philadelphiai gyakorlat.[14]

A spanyolnátha kitörése Baranyában

Kutatásaim alapján a járvány három hulláma is elérte Baranya vármegyét. Az első 1918 nyarára érkezett meg, amely sok megbetegedéssel járt, de csak néhány halottat követelt. Majd ezt követte az 1918 őszétől 1919 január–februárjáig tartó második hullám, amely a világ többi részéhez hasonlóan, rengeteg áldozatot szedett. Baranyában a harmadik hullám nem 1919 kora tavaszán tört ki, mint Észak-Amerika és Nyugat-Európa számos országában, hanem 1920 januárja és áprilisa között érte el a megyét, hasonlóan más kelet-európai és balkáni régiókhoz, ám ezúttal jóval kevesebben vesztették életüket, mint a második hullámban.[15]

Magyarországon először 1918 májusának végén jelentek meg tudósítások a budapesti napilapokban a Spanyolországban dühöngő járványról.[16] A fronton harcoló katonák között is ijesztő mértékben terjedt a betegség, amit a cenzúra megpróbált elhallgatni. A járvány első dokumentált hazai megjelenése sebesült katonákhoz köthető Budapesten.[17]

A baranyai lakosság 1918. július 2-án, a *Dunántúl* című helyi napilapból értesülhetett az egész Európában aggasztó mértékben terjedő spanyolországi járványról. Néhány nap múlva a másik helyi újság, a *Pécsi Napló* a vasúti munkások között fellépő, csaknem minden esetben enyhe lefolyású megbetegedésekről számolt be. Ezzel párhuzamosan arról is értesülhettek az olvasók, hogy a megye déli részén állomásozó bosnyák katonaság között felütötte fejét a járvány.[18]

A tisztiorvosi jelentésekből rekonstruálható, hogy a baranyavári járásban már május folyamán voltak néhány nap alatt lezajló, influenzaszerű megbetegedések.

[14] Oláh Dániel: Philadelphia elesett, Saint Louis túlélte a nagy 1918-as spanyolnáthát, *Mandiner,* 2020. március 16. https://makronom.mandiner.hu/cikk/20200316_philadelphia_elesett_saint_louis_tulelte_a_nagy_1918_as_spanyolnathat (Letöltés: 2023. április 15.) Serf András: „Enyhe lefolyású, teljesen veszélytelen baj a spanyol betegség" – így robbant be a spanyolnátha Magyarországra, *Qubit,* 2020. március 29. https://qubit.hu/2020/03/29/enyhe-lefolyasu-teljesen-veszelytelen-baj-a-spanyol-betegseg-igy-robbant-be-a-spanyolnatha-magyarorszagra (Letöltés: 2023. június 15.)

[15] Az 1920-as hullám a nemzetközi szakirodalomban is kevésbé van feldolgozva, mint a korábbi hullámok. Lásd: Hosszú Eszter: Adalékok a spanyolnátha-járvány történetéhez Baranya vármegyében, in Furkó Péter – Pénzes Martin (szerk.): *Az Új Nemzeti Kiválósági program tanulmánykötete. Károli Gáspár Református Egyetem 2021/2022,* Budapest, KRE–L'Harmattan, 2022, 49–68.

[16] *Az Est*, 1918. május 25., 5.

[17] Géra: *A spanyolnátha Budapesten,* 215.

[18] *Dunántúl*, 1918. július 2., 2; *Pécsi Napló,* 1918. július 6., 6.

A nyár folyamán ezek egyre gyakoribbak lettek, és őszre a helyzet csak súlyosbodott, amikor megjelent a járvány második hulláma. Tömeges megbetegedések először az uradalmi pusztákon dolgozó, az ország más részéből – kutatásaim alapján Nyitra és Bars vármegyékből – érkező idénymunkások között fordultak elő. Ők a helyi cselédséggel együtt, összezsúfoltan, rossz higiéniás körülmények között éltek, könnyen átadva egymásnak a fertőzést. Vizsgálatom során megállapítottam, hogy a pusztákon élő cselédséget érintette a legsúlyosabban a spanyolnáthajárvány.[19]

A szentlőrinci járásban az első megbetegedettek a munkára kivezényelt hadifoglyok voltak, akik akaratlanul is fontos szerepet játszottak a pandémia elterjesztésében.[20] A hadszínterekhez közeli megyékben, így Baranya vármegyében sem voltak hadifogolytáborok, csak a Monarchia nyugati részén, Nyugat- és Közép-Magyarországon. Innen hozták őket munkára Baranyába. 1918 októberében csak Pécsett és környékén ötezer hadifogolyról tudott a sajtó. A kivezényelt hadifoglyokat állandóan mozgatták, 2-3 hetente cserélték, akik nagyon sokféle munkát láttak el, több ponton is érintkezésbe kerülve a helyi lakossággal. A járvánnyal szembeni védekezés egyik kulcspontján, a Pécsi Városi Fertőtlenítő Intézetben is orosz hadifoglyok segédkeztek, akárcsak a köztemetőben. Többen közülük júliusban megbetegedtek, tüneteik alapján spanyolnáthában.[21]

Járványkezelés Magyarországon

Az influenza már évszázadok óta ismert volt, csekély halálozási aránnyal, mintegy ezer lakosra jutott egy haláleset a korábbi járványok során. A háborús évek alatt többször megjelent a betegség, legutoljára 1918 elején zajlott le egy „szokásos" influenzajárvány a vármegye területén.

A nyugatról érkező, nyári időszakban terjedő influenza némi zavart és meglepetést okozott a társadalomban és az orvosi karban. Júliusban már megjelentek az első influenzával kezelt betegek a pécsi közkórházban, az orvosok azonban nem fújtak riadót, sőt nem is érzékelték a veszély nagyságát. Igyekeztek mindenkit megnyugtatni, hogy a betegség nem veszélyes, és néhány nap alatt javulás lép fel a fertőzötteknél.[22]

[19] MNL Ba VL IV. 410. b. Baranya vármegye alispánjának iratai 11198/1918.

[20] MNL Ba VL. IV. 418. b. Tiszti főorvos havi jelentései I-130/1942.

[21] Nagy Imre Gábor: Az első világháború hadifoglyainak sorsa Pécsett és hazaszállításuk, in Bősz (szerk.): *A nagy háború és következményei,* 120, 125, 131.

[22] Vargáné Szántó Ágnes: A spanyolnáthajárvány Baranya vármegyében és Pécsett (1918–1920), in Bősz (szerk.): *A nagy háború és következményei,* 243.

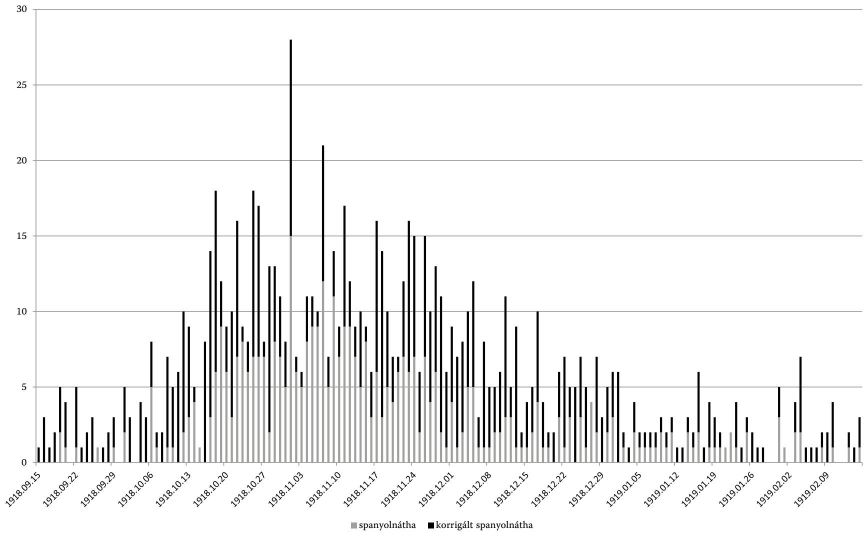
A járványkezelés alapja az 1876. évi XIV. törvény volt, amely a közegészségügy rendezéséről szólt európai színvonalon. Ez a törvény nem tartotta az influenzát olyan súlyos járványos megbetegedésnek, amelyről a kezelőorvosnak nyilvántartást kellett volna vezetnie, és értesítenie kellett volna a tisztiorvost. A betegeket, illetve családtagjaikat nem zárták karanténba, azaz az ajtajukra nem tűzték ki a piros cédulát vagy táblát. A hatóságoknak sem kellett meghozniuk és végrehajtaniuk a járványveszély esetén előírt intézkedéseket. A tisztiorvosok havi jelentéseikben az egyéb betegségek címszó alatt írtak az influenzáról, ha egyáltalán megemlítették. Így október elejéig azokról a betegekről sincs adatunk, akik orvoshoz fordultak influenzaszerű tünetekkel.[23]

A törvény értelmében a járványos betegségek esetén a védekezést a településeknek kellett megszervezniük. Bár központi utasításokat kaphattak, de a települések dönthettek arról, hogy milyen intézkedéseket tartanak szükségesnek a járvány kezelésére. A települések vezetőit pedig az aggasztotta, hogy a járványellenes intézkedések költségeit utólagosan átvállalja-e a központi költségvetés, vagy ezekben az amúgy is vészes időkben, teljesen magukra maradnak-e.[24]

Így, jobb híján, a sajtó útján próbálták az embereket a higiéniai szabályok fokozottabb betartására ösztönözni, amely alatt a lakás, a ruházat és a test tisztán tartását értették. A hadiszappannak olyan alacsony volt a zsírtartalma, hogy nem volt fertőtlenítő hatása,[25] ezért többszöri kézmosást ajánlottak langyos vízzel. A háború időszaka alatt azonban – az ország más városaihoz hasonlóan – állandósult Pécsett a vízhiány. A korlátozások ellenére sem tudták a vízellátást biztosítani, pedig 1918-ban már a hadsereg irányította a vízellátást.[26] A vízhiány azért is érintette súlyosan a lakosságot, mert a vizes borogatás volt a legolcsóbb és legkézenfekvőbb lázcsillapítási mód.

Mindenki abban bízott, hogy a nyár elmúltával az influenza is el fog múlni. Valóban, augusztus vége felé csökkentek a megbetegedések, azonban szeptember közepén, az iskolások visszatértével újra megnőtt a fertőzöttek száma. „Becslés szerint 3000 Pécsett a spanyol betegek száma, amelyből 80% könnyű, 20% súlyos lefolyású. Ugyanis a betegség folyamán bonyodalmak lépnek fel. És pedig lobos folyamatok, különösen a tüdőlob. Ez a tüdőlob vérmérgezéshez hasonló jelleggel lép fel, többnyire halálos kimenetellel."[27] Ez már a járvány második hulláma volt, amely az első hullámhoz hasonlóan nagyon sok embert megbetegített, de az influenzánál eddig soha nem tapasztalt méretű halálozást okozott.

[23] 1876. évi XIV. tv.
[24] 1898. évi XXI. tv.; 1908. évi XXXVIII. tv.
[25] Géra: *A spanyolnátha Budapesten*, 223.
[26] *Pécsi Napló,* 1918. szeptember 29., 4.
[27] *Dunántúl,* 1918. október 1., 1.

2. ábra. Tüdőgyulladásos halálozásokkal korrigált spanyolnáthás adatok, saját szerkesztés.[28]

Szeptember 30-án összeült a Közegészségügyi Bizottság Pécsett, amelynek célja a járványhelyzet áttekintése és a szükséges intézkedések meghozatala volt.[29] Október 1-jén megjelent a belügyminiszter körrendelete a spanyolbetegség elleni védekezés megindításáról.[30] Ugyanezen a napon a pécsi polgármester is kiadott egy nyilatkozatot a spanyolnátha elleni védekezésről.[31] Ezzel a közigazgatás hivatalosan is megkezdte a járvány elleni védekezést. Azonban, amint a halálozási adatok gyors felfutásából is látható, már elkéstek.

Összegzés

A spanyolnátha elleni védekezés nemzetközi tapasztalatait áttekintve azt láthatjuk, hogy az időben, csekély számú fertőzött mellett meghozott, szigorú szociális távolságtartó intézkedések, amit az államapparátus kellő eréllyel be

[28] Hosszú: *Adalékok,* 61, 10. ábra
[29] *Dunántúl,* 1918. október 1., 4.
[30] 127530/1918. B.M. sz. körrendelet
[31] *Dunántúl,* 1918. október 3., 3.

is tartat, hatásos védekezés lehet, ha ez párosul kellő színvonalú egészségügyi ellátással.[32]

Eszerint Baranya vármegyében és Pécsett legkésőbb szeptember elején szigorú korlátozó intézkedéseket kellett volna elrendelni, biztosítani kellett volna a vármegye lezárását, a frontról hazatérő katonákat pedig csak szigorú egészségügyi szűrés után lehetett volna visszaengedni a társadalomba.

Ezzel szemben az egészségügyi rendszer súlyos gondokkal küszködött, az állam intézményrendszere széthullóban volt; a megelőző intézkedéseket az emberek nem fogadták el; a politikusok nem szívesen vállalták a korlátozások negatív gazdasági következményeit. Így, bár az őszi időszaktól kezdve nyilvános polémia zajlott a karanténintézkedések bevezetéséről Baranyában, a tényleges lépések késleltetve, rendkívül óvatos módon fogalmazódtak csak meg.

Levéltári források

MNL Ba VL IV. 418. b. *Baranya Vármegye Közigazgatási Bizottságának iratai. Tiszti főorvos havi jelentései*, I-130/1942.MNL Ba VL *Pécsi Városi Közkórház Ápolási Törzskönyve* 1918. évi R. kötet II. 4001–8000.

MNL Ba VL IV. 410. b. Baranya vármegye alispánjának iratai 11198/1918.

MNL Ba VL. IV. 418. b. Tiszti főorvos havi jelentései I-130/1942.

1876. évi XIV. tv.

1898. évi XXI. tv.

1908. évi XXXVIII. tv.

127530/1918. B.M. sz. körrendelet.

Irodalomjegyzék

Andreasen, Viggo – Viboud, Cécile – Simonsen, Lone: Epidemiologic Characterization of the 1918 Influenza Pandemic Summer Wave in Copenhagen: Implications for Pandemic Control Strategies, *The Journal of Infectious Diseases,* vol. 197, 2008/2. https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/18194088/

[32] Viggo Andreasen – Cécile Viboud – Lone Simonsen: Epidemiologic Characterization of the 1918 Influenza Pandemic Summer Wave in Copenhagen: Implications for Pandemic Control Strategies, *The Journal of Infectious Diseases,* vol. 197, 2008/2. https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/18194088/ (Letöltés: 2023. május 10.)

Baycora, Fidan: The First American Cases of the 1918 Pandemic, *Historic America*, March 11., 2021. https://www.historicamerica.org/journal/2021/3/10/spf674tn1nmrmh5kchksw2ekd00ivm

Berend T. Iván – Szuhay Miklós: *A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944,* Budapest, Kossuth, 1975.

Bödők Gergely: A spanyolnátha. „A láthatatlan halál", *Rubicon,* 31. évf., 2020/5, 84–91.

Faragó Tamás: Humanitárius katasztrófák Máramaros vármegyében a középkortól az első világháborúig I., in Faragó Tamás – Őri Péter (szerk.): *Történeti demográfiai évkönyv 2005,* Budapest, Központi Statisztikai Hivatal Népességtudományi Kutatóintézet, 2006, 19–78.

Géra Eleonóra: A spanyolnátha Budapesten, *Budapesti Negyed,* XVII. évf., 2009/2, 208–232.

Géra Eleonóra: A spanyolnátha emlékezete. A spanyolnátha, az első világháború lábjegyzete, *Századok,* 156. évf., 2022/1, 97–115.

Hatchett, Richard J.– Mercher, Carter E. – Lipsitch, Marc: Public health interventions and epidemic intensity during the 1918 influenza pandemic, *PNAS,* vol. 104, 2007/18. https://www.pnas.org/doi/full/10.1073/pnas.0610941104

Honigsbaum, Mark: *Világjárványok száz esztendeje. A spanyolnáthától a COVID–19-ig,* Budapest, Kossuth, 2020.

Hosszú Eszter: Adalékok a spanyolnátha-járvány történetéhez Baranya vármegyében, in Furkó Péter – Pénzes Martin (szerk.): *Az Új Nemzeti Kiválósági program tanulmánykötete. Károli Gáspár Református Egyetem 2021/2022,* KRE–L'Harmattan, Budapest, 49–68.

Jordan, Douglas et al.: The Deadliest Flu: The Complete Story of the Discovery and Reconstruction of the 1918 Pandemic Virus, *CDC: Centres for Disease Control and Prevention*, 2019. december 17. https://www.cdc.gov/flu/pandemic-resources/reconstruction-1918-virus.html

Kaposi Zoltán: Az első világháború gazdasági hatásai Pécsett, in Bősz Attila (szerk.): *A nagy háború és következményei a Dél-Dunántúlon,* Pécs, Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, 2020. 95–118.

Dr. Kapronczay Katalin: A Nagy Háború záróakkordja, a spanyolnátha-járvány, in *Orvosi Könyvtárak,* 15. évf., 2018/2, 28–34.

Kiss László: *A magyar közegészségügy fejlődése a közegészségügyi gondolkodás kialakulásától az állami közegészségügyi rendszer kiépítéséig,* doktori értekezés, Budapest, ELTE Szociológia Doktori Iskola, 2015.

Kantonsärztlicher Dienst: *Die Grippe – 1918 und 2018 – wo stehen wir heute?,* Basel, 2022. július 9. https://www.baselland.ch/politik-und-behorden/direktionen/volkswirtschafts-und-gesundheitsdirektion/amt-fur-gesundheit/medizinische-dienste/kantonsarztlicher-dienst/Weitere_Themen/referate/grippe-1/grippe-cd-version2-2.pdf/@@download/file/Grippe_CD_Version2%20%282%29.pdf

Nagy Imre Gábor: Az első világháború hadifoglyainak sorsa Pécsett és hazaszállításuk, in Bősz Attila (szerk.): *A nagy háború és következményei a Dél-Dunántúlon,* Pécs, Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, 2020, 119–175.

Oláh Dániel: Philadelphia elesett, Saint Louis túlélte a nagy 1918-as spanyolnáthát, *Mandiner,* 2020. március 16. https://makronom.mandiner.hu/cikk/20200316_philadelphia_elesett_saint_louis_tulelte_a_nagy_1918_as_spanyolnathat

Serf András: „Enyhe lefolyású, teljesen veszélytelen baj a spanyol betegség" – így robbant be a spanyolnátha Magyarországra, *Qubit,* 2020. március 29. https://qubit.hu/2020/03/29/enyhe-lefolyasu-teljesen-veszelytelen-baj-a-spanyol-betegseg-igy-robbant-be-a-spanyolnatha-magyarorszagra

Sohajda Ferenc: A halandósági válság témája az utolsó tizenöt év demográfiai irodalmában, in Faragó Tamás – Őri Péter (szerk.): *Történeti demográfiai évkönyv 2005,* Budapest, Központi Statisztikai Hivatal Népességtudományi Kutatóintézet, 2006, 7–16.

Valentiny Pál: *Spanyolnátha,* Budapest, 1918. https://kti.krtk.hu/kommunikacio/blogok/koronavirus/spanyolnatha-budapest-1918/

sz. n.: *Excess P&I mortality over 1913–1917 baseline in Philadelphia and St. Louis, September 8–December 28, 1918.* https://www.pnas.org/doi/10.1073/pnas.0610941104

Vargáné Szántó Ágnes: A spanyolnáthajárvány Baranya vármegyében és Pécsett (1918–1920), in Bősz Attila (szerk.): *A nagy háború és következményei a Dél-Dunántúlon,* Pécs, Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, 2020, 241–271.

Napilapok

Az Est, 1918. május 25., 5.

Dunántúl, 1918. július 2., 2.

Dunántúl, 1918. szeptember 13., 1.

Dunántúl, 1918. október 1., 1.

Dunántúl, 1918. október 1., 4.

Dunántúl, 1918. október 3., 3.

Pécsi Napló, 1916. január 1., 11.

Pécsi Napló, 1918. július 6., 6.

Pécsi Napló, 1918. szeptember 29., 4.

A MAGYAR KATONAI FELDERÍTÉS HUMÁN HÍRSZERZÉSI TEVÉKENYSÉGE AZ 1968-AS CSEHSZLOVÁKIAI INTERVENCIÓBAN

Csík Ádám Lajos

Bevezetés

ÚNKP kutatásaim bemutatására egy olyan résztéma kiválasztását véltem érdemesnek, amely révén jól bemutathatóak a Magyar Néphadsereg Vezérkar 2. Csoportfőnökség 1968-ban folytatott tevékenységének tartalmi elemei.[1] Mindezt elsősorban a Hadtörténelmi Levéltárban fellelhető iratanyagok és az elérhető, témában keletkezett szakirodalom alapján kísérlem meg. A humán felderítő tevékenység, amely ezen tanulmány fő vonalát képezi, a hírszerzés történetében a legősibb információszerzési módszer. Már az ókortól kezdve a kémek, utazók, kereskedők és követek titokban, praktikumból adatokat, híreket gyűjtöttek. Olyan információk voltak ezáltal megszerezhetők, amelyhez elektronikai úton talán csak a modern közösségi médiát használó társadalom informatikai infrastruktúrájának segítségével lehet hozzájutni. Az ellenséges országok területeit bejáró kémek, hírszerzők által gyűjtött információkat a hadvezérek nem egyszer felhasználták sikeres hadjárataik megtervezéséhez.

A Magyar Néphadsereg Vezérkar 2. Csoportfőnöksége (továbbiakban MNVK 2.) tevékenysége keveset kutatott, alig tárgyalt témaköre az 1968-as intervenció történetét feldolgozó publikációknak. Ezekben a cikkekben, könyvekben a Csehszlovákiában dolgozó legális és illegális hírszerzők tevékenysége csak említés szintjén jelenik meg, summásan jellemzik azt. Alapjaiban véve a megszállást megelőző évek katonai felderítő műveleteiről – amelyet az országon belül folytattak volna – nem tesznek említést az általam vizsgált levéltári források. Ez logikusnak tűnik, mivel a Magyar Népköztársaság azonos katonai szövetségi rendszerbe – a Varsói Szerződésbe – tartozott Csehszlovákiával. A két állam

[1] Ezen tanulmányomat az ÚNKP kutatásomat teljességében bemutató, *A Csehszlovákia elleni 1968-as intervenció története a magyar katonai hírszerzés tükrében* című írásom alapján (megjelenés alatt a *Tavaszi szél 2023* című tanulmánykötetben), a szűkebben vett témához igazítva és átalakítva készítettem el.

között területi konfliktus nem állt fenn, semmi nem indokolta komolyabb katonai hírszerzői tevékenység folytatását, személyi hírszerzőhálózat kiépítését. A Magyar Néphadsereg hadgyakorlatok során lefektetett hadműveleti irányai – egy nagy európai fegyveres konfliktus esetén – Ausztria, Olaszország, kisebb részben a Német Szövetségi Köztársaság irányába mutatnak. Csehszlovákia területén zajlott ugyan pár hadgyakorlat, innen maximum a parancsnokok rendelkeztek személyes tapasztalatokkal az országról, annak földrajzi és infrastrukturális adottságairól, katonai erejének állapotáról. A Magyar Néphadsereg részvétele az intervencióban a Szovjetunió politikai és hadvezetése által koordinálva történt, a magyar fél önálló szereplőként nem tevékenykedett. Autonóm módon tehát sem a hadműveleti zónát, sem a vállalt szerepet és feladatokat nem határozhatta meg a magyar politikai és hadvezetés. Munkahipotézisem alapján nagyobb önállósággal a katonai hírszerzés területén rendelkezhetett a magyar fél.[2]

Visszalépve az időben, 1968 az ambiciózus reformfolyamatok éve volt a nyugati és a szocialista blokkon belül, amely – a vasfüggöny keleti felén – a katonai intervencióval történő lezárást hozta magával. Alexander Dubček 1968. január 5-én Csehszlovákia Kommunista Pártjának (CSKP) első titkára lett. Ez komoly változásnak bizonyult az addigi csehszlovák sztálinista belpolitikában, mivel márciusra már a szovjet, a lengyel és a keletnémet politikai vezetés kritikákkal reagált a kezdődő enyhülésre. A drezdai csúcstalálkozó egy egyre mélyülő diplomáciai válság nyitánya volt ugyan, de ehhez gyorsan párosult a június 19-től megkezdődő, csehszlovák területen megrendezésre kerülő Šumava-hadgyakorlat. Ez a lépés tekinthető a katonai nyomásgyakorlás kezdetének. A végső politikai megoldáskeresési kísérlet az 1968. július 29. és augusztus 2. között megtartott, szovjet részről teljesen sikertelen ágcsernyői találkozó volt. Az ezt követő napon lezajló pozsonyi csúcs – utólag már – a diplomáciai út lezárásának tekinthető, amely csupán a csehszlovák vezetés éberségét csökkentette, a közvéleményt pedig megnyugtatta.[3]

[2] M. Szabó Miklós: *A Magyar Néphadsereg és a Varsói Szerződés szerepe Csehszlovákia megszállásában,* Budapest, Dialóg Campus, 2017, 67–70; Homor György: *Hívatlan vendégként északi szomszédainknál. 1968,* Pápa, Jókai Mór Városi Könyvtár, 2010, 9–16; Pataky Iván: *A vonakodó szövetséges. A Magyar Néphadsereg közreműködése Csehszlovákia 1968. évi megszállásában,* Budapest, Rastafari Bt., 2008, 3–40; Jagadics Péter: *1968. Egy elfelejtett hadjárat. A zalaegerszegi 8. gépkocsizó lövészhadosztály és a katonai elhárítás részvétele Csehszlovákia megszállásában,* h. n., Szülőföld, 2018, 26–31; Horváth Miklós: Magyarország a szovjet hatalmi törekvések szolgálatában, in Schmidt Mária (szerk.): *A dimenziók éve – 1968. Nemzetközi konferencia a '68-as események negyvenedik évfordulója alkalmából,* Budapest, XX. Század Intézet, 2008, 94–99.

[3] M. Szabó: *A Magyar Néphadsereg,* 71–100; Pataky: *A vonakodó szövetséges,* 25–30.

Ezzel párhuzamosan, számolva a diplomácia kudarcával, július 22–23-án a Szovjetunió Kommunista Pártja (SZKP) döntést hozott a Csehszlovákia elleni intervencióról. Ennek nyomán és a magyar politikai jóváhagyást követően a Magyar Néphadseregen belül elkezdődtek az előkészületek a feladat végrehajtására. Július 26-án mozgósításra került a 8. Gépkocsizó Lövészhadosztály,[4] amely a legalkalmasabbnak tűnt a bevonulásra és a megszállási zóna biztosítására. Továbbá ennek a katonai magasegységnek a bevetése bizonyult a legoptimálisabbnak a modern hadviselési követelmények teljesítésére. A magyar katonai hírszerzés tevékenysége is ettől a ponttól kezdődött el. A felderítő napi összefoglaló jelentések, amelyek már a csehszlovákiai eseményekkel szorosan összekapcsolhatók, július 29-től kezdve követték nyomon az eseményeket. Ebben a politikai környezetben a Magyar Néphadsereg, mint segédhad, egy koalíció tagjaként vált a konfliktus egyik szereplőjévé.[5]

A Magyar Néphadsereg Vezérkar 2. Csoportfőnökség humán hírszerzéssel kapcsolatos feladatrendszere

Az MNVK 2. feladatrendszeréről röviden elmondható, hogy annak írásos dokumentumban meghatározott kritériumrendszere nem maradt fenn. A Vezérkari Főnökség vélhetően az idő rövidsége miatt nem dolgozta ki pontosan annak szisztémáját, arra csak a megmaradt iratanyag, elsősorban az akár napjában többször kiadott összefoglaló jelentések alapján következtethetünk: feladatainak többségét az addig is rutinnak számító, Ausztria és a NATO[6] országok katonai tevekénységének megfigyelése, kommunikációja jellegének tanulmányozása tette ki. Ebből elsősorban a gyakorlatokra, a készültségi szintekre, illetve később

[4] Július 27-én, hajnalban a 8. Gépkocsizó Lövészhadosztály végrehajtotta az áttelepülést az ország nyugati részéből Aszód és Pásztó térségébe. A hadosztály ütőerejét az MN 14. (Nagykanizsa), 33. (Zalaegerszeg) és 63. (Nagyatád) gépkocsizó lövészezredek és a hadosztály alárendeltségébe került 31. harckocsiezred (Rétság) adták. A bevonulást megelőző hetekben, lévén, hogy részben mozgósított erőkről volt szó, egy összekovácsoló gyakorlat formájában folytatták a felkészülést.

[5] M. Szabó: *A Magyar Néphadsereg,* 100–132; Pataky: *A vonakodó szövetséges,* 41–62; Jagadics: *1968,* 48–56.

[6] A North Atlantic Treaty Organization (magyarul: Észak-atlanti Szerződés Szervezete) 1949-ben létrejött védelmi kezdeményezés, amelyet a növekvő szovjet fenyegetésre és a közelmúlt tapasztalataira válaszul hívtak életre a felek. A szervezet lényegében kölcsönös védelmet garantál tagjainak a NATO hadműveleti zónájában megjelölt territóriumokat ért bárminemű katonai támadás esetére.

a bevonulásra adott katonai válaszlépésekre következtettek. Ezt a feladatot elsősorban a rádiófelderítő szolgálat látta el.[7]

Újfajta tevékenységként a csehszlovák válsággal kapcsolatos információk gyűjtése került előtérbe. Itt elsősorban az ország bel- és külpolitikájára, valamint a lakosság hangulatára, politikai aktivitására vonatkozó adatokra koncentráltak. Emellett a Csehszlovák Néphadsereg berkein belüli morális és katonapolitikai helyzet érdekelte a magyar katonai hírszerzést. A területen folytatott, személyesen végrehajtott hírszerző tevékenység itt kapcsolódott be a feladatrendszerbe: a feladat jellegéből adódóan a Prágába delegált magyar katonai attasé, Egri Tibor tudott operációkat végrehajtani. A későbbiekben felmerült szándékként a leendő megszállási zónában végzett személyi megfigyelés is. Ennek vélhetően nem elsősorban a hadszíntér-felderítés volt a célja, inkább a lakosság hangulatának megállapítása, a közállapotok felmérése és a Csehszlovák Néphadsereg aktivitásának felderítése.[8]

A bevonulást követően a humán hírszerzéssel kapcsolatos feladatrendszer kimutathatóan nem módosult. Ennek hátterében az lehet, hogy a katonai attasé beszámolói ritkábban kerültek be az összefoglaló jelentésekbe, és azok az információk a „normalizációs”[9] folyamat beindulására fókuszáltak. A „személyi megfigyelők” tevékenységéről 1968. augusztus 20-át követően megszűnt minden említés a jelentésekben. Vélhetően ez a folyamat befejeződött, emiatt ennek a felderítési formának a feladatrendszere is elvégzettnek volt tekinthető.[10]

[7] Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg, 1968, „Zala", 15. doboz, 28. őrzési egység, *„MN 3. Ö. ráf. e. 1968. aug. 1. – szept. 10. Hadműveleti naplók";* Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg, 1968, „Zala", 15. doboz, 27. őrzési egység, *„Időszakos összefoglaló jelentések a cseh rádiós helyzetről".*

[8] Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg, 1968, „Zala", 10. doboz, 20. őrzési egység, *„Helyzetjelentés"* 1968. augusztus 19-én. Szám: 00883/7/1968; Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg, 1968, „Zala", 10. doboz, 20. őrzési egység, *„Helyzetjelentés felterjesztése"* 1968. augusztus 20-án. Szám: 008/1968; Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg, 1968, „Zala", 10. doboz, 20. őrzési egység; Tömösváry Zsigmond: Az MNVK 2. Csoportfőnökségtől a Katonai Nemzetbiztonsági Szolgálatig, *Felderítő Szemle,* XVII. évf., 2018/2, 59–74; Nagy László: A MNVK 2. Csoportfőnökség együttműködése a VSZ-tagállamok felderítő szolgálataival, *Felderítő Szemle,* VII. évf., 2008/1, 232–234.

[9] A *normalizáció* kifejezés ebben az esetben korabeli terminológia, amely a csehszlovák belpolitikai folyamatok átrendeződését, elszakadását jelenti a prágai tavasz alatt mutatott reformfolyamatoktól, egyben visszatérést a Szovjetunió által elvárt politikához.

[10] Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg, 1968, „Zala", 10. doboz, 20. őrzési egység, *„Helyzetjelentés"* 1968. augusztus 19-én. Szám: 00883/7/1968; Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg, 1968, „Zala" 10. doboz, 20. őrzési egység, *„Helyzetjelentés felterjesztése"* 1968. augusztus 20-án. Szám: 008/1968; Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg, 1968, „Zala", 10. doboz, 20. őrzési egység.

A prágai katonai attasé tevékenysége az intervenciót megelőző időszakban

Az MNVK 2. a helyzetet jellemző jelentéseiben, főleg a kezdeti időszakban, a diplomáciai kar által gyűjtött adatokra is támaszkodott. A prágai nagykövetségre delegált Egri Tibor ezredes katonai attasé által legális hírszerzőként szerzett információk képezték a humán hírszerzés fő adatforrását. A konfliktus során más nagykövetség attaséi is küldtek be jelentést, amely bekerült a helyzettel kapcsolatos összefoglalókba.[11] A katonai attasék segítségével folytatott hírszerzési tevékenység fő tartalmi elemei közül elsőként említeném a prágai tüntetésekről, azok hangulatáról és céljairól közölt adatokat. A beszámoló szövegkörnyezetéből az derül ki, lehetséges, hogy Egri Tibor személyesen is jelen lehetett az augusztus 1-jén Prágában megtartott tüntetésen. Ezzel kapcsolatban beszámol annak „ellenforradalmi, szovjetellenes" tartalmáról.[12]

Több esetben előfordul, hogy jelentéseiben egy-egy politikai momentumot kiemel, amelyek valamilyen összefüggésben vannak a tüntetésekkel. Példa erre a demonstráción megjelenő pártvezetők vagy Ludvík Svoboda tábornok, Csehszlovákia akkori köztársasági elnökének beszédére adott reakciók. A különböző jelentésekben eltérő jellegzetességeket emelt ki Egri Tibor. 1968. augusztus 2-án, 15:00-kor kelt összefoglalójában kihangsúlyozta, hogy nem voltak katonák a tüntetéseken, illetve megemlítette, hogy a rendőri jelenlét is hiányzott. A demonstrációkat a leírtak alapján inkább spontánnak látta, az Óváros térit alapjában véve „vitafórumként" definiálta. A tüntetésekkel kapcsolatos utolsó jelentése 1968. augusztus 17-én kelt, amelyben ezeket már provokatív jellegű

[11] Erre jó példa Strahl Sándor ezredes katonai attasé jelentése Moszkvából 1968. augusztus 28-án.

[12] Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg, 1968, „Zala", 15. doboz, 27. őrzési egység, *„Időszakos összefoglaló jelentések a cseh rádiós helyzetről";* Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg, 1968 „Zala" 10. doboz, 20. őrzési egység, *„Jelentés a csehszlovákiai helyzetről 1968. 07. 31".* Szám: 00792/1968; Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg, 1968, „Zala", 10. doboz, 20. őrzési egység, *„Jelentés a csehszlovákiai helyzetről",* 1968. 08. 02. Szám: 0082/1968; Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg, 1968, „Zala", 10. doboz, 20. őrzési egység, *„Jelentés a csehszlovákiai helyzetről",* 1968. 08. 02. Szám: 00828/1968; Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg, 1968, „Zala", 10. doboz, 20. őrzési egység, *„Jelentés a csehszlovákiai helyzetről",* 1968. 08. 03. Szám: 00845/1968; Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg, 1968, „Zala", 10. doboz, 20. őrzési egység, *„Prágai katonai attachénk a Csehszlovák Néphadsereg egyes vezetőivel kapcsolatban a következőket jelenti",* 1968. 08. 07. Szám: 00864/1968; Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg, 1968, „Zala", 10. doboz, 20. őrzési egység, *„Helyzetjelentés"* 1968. augusztus 19-én. Szám: 00883/7/1968; Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg, 1968 „Zala" 10. doboz, 20. őrzési egység, *„Helyzetjelentés felterjesztése"* 1968. augusztus 20-án. Szám: 008/1968.

cselekményeknek titulálta. A jelentésekből látható, hogy elsősorban a tüntetések hangulatát és politikai tartalmát vizsgálta és tárta fel.[13]

A tüntetések mellett Egri a csehszlovák politikai vezetésben és a Néphadsereg katonai elitjében tapasztalt változásokról, személycserékről és a hangulatról ad képet. Prichlik altábornagy[14] leváltásához kapcsolódóan a katonatisztek körében terjedő félelemről számol be. Ebben az esetben vagy Egri, vagy a jelentést felterjesztő Demtsa Pál ezredes megjegyzi „zárójelben",[15] hogy mindez jobboldali befolyás hatása lehet. A katonai vezetőkkel folytatott beszélgetésekről, amelyek során a hadsereg állapotáról, a morális helyzetről vagy a politikai környezetről esett szó, rövid összefoglalókat közöl. Emellett egy alkalommal rövid jellemrajz is bekerült a jelentések közé Franstisek Berdrich vezérőrnagyról. Összefoglalja életrajzát és karrierjét, kitérve annak főbb állomásaira és a kommunista párttal való kapcsolatára. Ennek okáról nem esik szó, vele kapcsolatosan mélyebb következtetéseket nem tett, vélhetően kevésbé ismert személyiség lehetett a magyarok számára, akit éppen a politikai csoportfőnökség vezetőjévé léptettek elő.[16]

[13] Uo.

[14] A megnevezett személyre vonatkozó kiegészítő információt sajnos nem találtam, egyértelműen nem tudtam azonosítani, hogy ki lehet. Véleményem szerint nem megfelelő nyelvtani alakban leírt névről van szó, így azonosítása nem volt lehetséges.

[15] A zárójel a gépelt verzióban perjel (/) közé írt szövegrészt takarja. Itt nem különíthető el egyértelműen, hogy a jelentést tevő megjegyzése, vagy a jelentést felterjesztőé. Ez a megállapítás logikusan hozza magával azt a kérdést, hogy kik is írták a jelentéseket? A tartalmi részt természetesen a hírszerző – ez esetben Egri Tibor szolgáltatja –, de a jelentést Demtsa Pál terjesztette fel. Általánosságban véve úgy kezelem a szöveget, mintha Egri Tibor maga készítette volna, de ebben az esetben ki kell emelni a jelentés ezen aspektusát is.

[16] Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg, 1968, „Zala", 10. doboz, 20. őrzési egység, *„Jelentés a csehszlovákiai helyzetről 1968. 07. 31".* Szám: 00792/1968; Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg, 1968, „Zala", 10. doboz, 20. őrzési egység, *„Jelentés a csehszlovákiai helyzetről"* 1968. 08. 02. Szám: 0082/1968; Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg, 1968 „Zala" 10. doboz, 20. őrzési egység, *„Jelentés a csehszlovákiai helyzetről",* 1968. 08. 02. Szám: 00828/1968; Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg, 1968, „Zala", 10. doboz, 20. őrzési egység, *„Jelentés a csehszlovákiai helyzetről",* 1968. 08. 03. Szám: 00845/1968; Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg, 1968, „Zala", 10. doboz, 20. őrzési egység, *„Helyzetjelentés Prágából",* 1968. 08. 06. Szám: 00859/1968; Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg, 1968, „Zala", 10. doboz, 20. őrzési egység, *„Prágai katonai attachénk a Csehszlovák Néphadsereg egyes vezetőivel kapcsolatban a következőket jelenti",* 1968. 08. 07. Szám: 00864/1968; Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg, 1968, „Zala", 10. doboz, 20. őrzési egység, *„Helyzetjelentés"* 1968. augusztus 15-én. Szám: 00883/3/1968; Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg, 1968, „Zala", 10. doboz, 20. őrzési egység, *„Kiegészítés a 00883/2/1968. számú anyaghoz"* 1968. augusztus 15-én. Szám: 00883/4/1968; Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg, 1968, „Zala", 10. doboz, 20. őrzési egység, *„Helyzetjelentés felterjesztése"* 1968. augusztus 17-én. Szám: 00883/6/1968; Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg, 1968, „Zala", 10. doboz, 20. őrzési egység, *„Helyzetjelentés"* 1968. augusztus 19-én. Szám: 00883/7/1968.; Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg, 1968, „Zala", 10. doboz, 20. őrzési egység, *„Helyzetjelentés felterjesztése"* 1968. augusztus 20-án. Szám: 008/1968.

A prágai attasé a hadsereg vezetésének helyzete mellett a különböző személyekkel folytatott beszélgetéseiből igyekezett adatokat kinyerni a Csehszlovák Néphadsereg legénységének morális állapotáról, politikai attitűdjéről, az átalakulásokkal kapcsolatos vélekedéséről. Továbbá a haderő egészére nézve egy lengyel–német–csehszlovák hadgyakorlatot is értékel, illetve az intervenció időpontjának közeledtével jelentette, hogy a csehszlovák haderő csökkentette gyakorlatainak számát, a nyugati határszakaszaitól visszahúzódott, passzivitásba vonult. Említést tesz jelentései között a Népi Milícia vezetésével folytatott beszélgetéséről is. Summásan összefoglalva azok tartalmát: a megkezdődött politikai reformokkal kapcsolatos aggodalmaiknak adtak hangot, illetve hogy a szervezet státusza meginoghat a változások nyomán. Lévén, hogy a Népi Milícia a magyarországi Munkásőrséghez hasonló feladatot látott el, emiatt a velük folytatott beszélgetést a hírszerző fontos indikátornak tekinthette. Egri tevékenységének földrajzi lokációjáról nem készült pontos feljegyzés, vagy nem rögzítették azokat az általam vizsgált iratokban. A szövegkörnyezetből kiderül, hogy leginkább Prágában, legfeljebb a Cseh-medence területén folytatta legális hírszerzői tevékenységét.[17]

„Személyi felderítőink" jelentik… A humán felderítés tevékenysége a leendő hadműveleti zónában

A magyar erők részére meghatározott hadszíntéren folytatott felderítő tevékenység mindig is a hadjáratok előkészítésének egyik fő eleme volt. Az alapvető ismeretek, amelyek a helyi viszonyokat, a környezetet és a terület különböző adottságait tartalmazzák, szinte mindig döntő jelentőségűek egy hadjárat vagy akár egy intervenció során. A magyar katonai vezetés, amely ebben társutasként vett részt, talán az egyik legnagyobb mozgástérrel az adatszerző tevékenység során rendelkezett. Ezt bizonyítja az is, hogy a bevonulást megelőző napok hírszerzési összefoglalóiból megismerhetjük egy Léva, Nyitra, Érsekújvár, Pozsony térségében végzett felderítő tevékenység részleteit. A jelentésekben egyértelműen szerepel az az adat is, hogy augusztus 15-től érkeznek be helyszíni jelentések, de augusztus 16-tól augusztus 20-ig biztosan mondható, hogy folyamatosan a tervezett műveleti területen tartózkodtak azok, akiket „személyi felderítőink" megnevezéssel illettek.[18] Ezek alapján nem csupán alkalmi hírszerzésről volt szó!

[17] Uo.

[18] Itt elsősorban Jagadics Péter: *1968. Egy elfelejtett hadjárat* című könyvére és főleg a 76–78. oldalakra utalok. Ebben a műben szó van a hadszíntér felderítéséről, és a szerző ugyan említést tesz a terepen tevékenykedő, felderítést végző tisztekről, de a részletes forrásmegjelölés hiánya

Az ő jelenlétüknek konkrét célja volt azáltal, hogy a leendő megszállási zónából állandó jelleggel tettek jelentéseket. Tehát a magyar hadvezetés fontosnak érezte, hogy a terepen működő humán hírszerzési cselekmény is folyjon. Ennek a munkának az elvi megközelítéséről nincs közvetlen forrásunk, ezért nem tudjuk, hogy a hadművelet előkészítésében milyen szerepet töltött be. Amit viszont tudunk, hogy milyen módszerekkel gyűjtöttek információkat. Fontos lehetett a mozgékonyság, emiatt, és praktikus okokból is, személygépjárművel mozogtak. Ez az adat arra utal, hogy egy viszonylag szűk csoport tevékenykedett. Ezt támasztja alá számomra a jelentések szövegkörnyezete is. A csoport nagyságával kapcsolatos megállapítás csupán feltételezés részemről, pontos adat nem áll rendelkezésemre.[19]

Másrészt a közölt információkat és megállapításokat vélhetően a települések közösségeinek megfigyelésével, beszélgetésekkel szerezték. Ebből fakadóan a beszámolókban a helyi lakosság hangulatáról, az etnikai csoportok (magyar–szlovák) nemzetiségi alapú feszültségeiről és általánosan a közhangulatról kapunk szűrt képet. Erre a következő idézet is rávilágít: „Az egyik szórakozóhelyen egy magyarul beszélő szlovák, a társaságban nagyhangon azt követelte, hogy adjanak neki egy géppuskát, és ő elteszi láb alól az itt élő magyarokat."[20] Az ilyen és

---

megnehezítette a dolgom állításai ellenőrzésének során. Bár forrásokat megnevez a szövegbe beillesztve, de ezt oly módon teszi, hogy azok eddig – igyekezetem ellenére – nem voltak visszakövethetők. Emellett a szerző olyan, az oral history módszertanával gyűjtött adattöredékeket is közöl, amelyeket a kutatás jelenlegi fázisában nem tudtam alátámasztani. Az általam megtekintett anyagok nem tartalmaztak kivonatokat terepen készített jegyzetekről, vázlatokról, sem pedig említést ezekről. Természetesen nem tartom kizártnak, hogy ezek az adatok egyenesen a 8. Gépkocsizó Lövészhadosztályra érkeztek be, és Jagadics Péternek igaza van, de az MNVK 2. jelentéseinek szövegkörnyezetéből az derül ki, hogy sajátjának tekintette a kint tevékenykedő „személyi felderítőket". Ebben a kérdésben akár több magyarázatot is lehetségesnek tartok jelen pillanatban. E kérdés megnyugtató eldöntése részletes kutatást igényelne.

19 Arra, hogy többen lehettek, a forrás szövegkörnyezetéből következtetek, ami úgy fogalmaz: *„Személyi felderítőink 18:30-as jelentése alapján"*. Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg, 1968, „Zala", 10. doboz, 20. őrzési egység, *„Kiegészítés a 00883/2/1968. számú anyaghoz"* 1968. augusztus 15-én. Szám: 00883/4/1968; Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg, 1968, „Zala", 10. doboz, 20. őrzési egység, *„Helyzetjelentés felterjesztése"* 1968. augusztus 17-én. Szám: 00883/6/1968; Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg, 1968, „Zala", 10. doboz, 20. őrzési egység, *„Helyzetjelentés"* 1968. augusztus 19-én. Szám: 00883/7/1968; Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg, 1968, „Zala", 10. doboz, 20. őrzési egység, *„Helyzetjelentés felterjesztése"* 1968. augusztus 20-án. Szám: 008/1968.

20 Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg, 1968, „Zala", 10. doboz, 20. őrzési egység, *„Kiegészítés a 00883/2/1968. számú anyaghoz"* 1968. augusztus 15-én. Szám: 00883/4/1968; Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg, 1968, „Zala", 10. doboz, 20. őrzési egység, *„Helyzetjelentés felterjesztése"* 1968. augusztus 17-én. Szám: 00883/6/1968; Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg, 1968, „Zala", 10. doboz, 20. őrzési egység, *„Helyzetjelentés"* 1968. augusztus 19-én. Szám: 00883/7/1968; Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg, 1968, „Zala", 10. doboz, 20. őrzési egység, *„Helyzetjelentés felterjesztése"* 1968. augusztus 20-án. Szám: 008/1968.

hasonló kijelentéseket természetesen nem kell általános jelenségként kezelni, de az idézet két dolgot megmutat számunkra. Egyrészt, hogy a „személyes felderítők" ezt egy figyelemre és jelentésre méltó megnyilatkozásnak tartották, vagyis keresték az efféle jeleket. Másrészt az akkori kocsmai közhangulatba simán belefértek ezek a hangok.[21] Továbbá ezen jelentések gyakori tartalmi elemei az olyan információk, amelyeknek az a célja, hogy alátámasszák azt a prekoncepciót, hogy „ellenforradalmi helyzet" alakult ki ebben az időszakban. [22]

A jelentésekből kiemelkedő tartalommal bír az augusztus 20-i. Ebből kiderült, hogy egy autóstoppostól szerzett információk alapján, aki saját bevallása szerint tiszti iskolás volt, a csehszlovák csapatok olyan utasításokat kaptak, amelyek egyértelműen óvatosságról árulkodnak: „a lakosság esetleges felizgatásának elkerülése céljából a laktanyákban riadót gyakorlás végett sem rendelnek el és lehetőleg laktanyán kívül sem gyakorolnak. Az alakulatnál békebeli képzés folyik".[23] Ezt erősítik meg a „személyes megfigyelők", akik tapasztalataikat összegezve megállapítják, hogy magasabb készültségre vagy valamilyen manőverre utaló összetartásra nem tapasztaltak jeleket. Ezzel kapcsolatban továbbá megjegyezték: „meglehetősen sok a szabadságon és egyéb címen távollévő" katona.[24]

Összefoglalás

A magyarok által végzett felderítő munkáról, ezen belül is a megszállási zónában tevékenykedő „személyes megfigyelőkről" eddig keveset lehetett tudni, és az általuk „szállított" információkkal kapcsolatban is csak feltételezések voltak. Kutatásaim eredményeként a műveleti területen folytatott közvetlen, tehát ott

[21] Számomra igen érdekes ez a jelenség, mivel a Kádár-korszakkal kapcsolatban egyfajta konszenzusként él az a kép, hogy a határon túli magyarokkal a magyar politikai rendszer nemigen foglalkozott. Ehhez képest ebben a kontextusban igyekeztek azért figyelembe venni a magyar felvidéki kisebbség helyzetét is. Hogy ennek mi lehetett az oka, a jelenleg általam ismert iratokból nem derült ki.

[22] Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg, 1968, „Zala", 10. doboz, 20. őrzési egység, *„Kiegészítés a 00883/2/1968. számú anyaghoz"* 1968. augusztus 15-én. Szám: 00883/4/1968; Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg, 1968, „Zala", 10. doboz, 20. őrzési egység, *„Helyzetjelentés felterjesztése"* 1968. augusztus 17-én. Szám: 00883/6/1968; Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg, 1968, „Zala", 10. doboz, 20. őrzési egység, *„Helyzetjelentés"* 1968. augusztus 19-én. Szám: 00883/7/1968; Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg, 1968, „Zala", 10. doboz, 20. őrzési egység, *„Helyzetjelentés felterjesztése"* 1968. augusztus 20-án. Szám: 008/1968.

[23] Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg, 1968, „Zala", 10. doboz, 20. őrzési egység, *„Helyzetjelentés felterjesztése"* 1968. augusztus 20-án. Szám: 008/1968.

[24] Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg, 1968, „Zala", 10. doboz, 20. őrzési egység, *„Helyzetjelentés felterjesztése"* 1968. augusztus 20-án. Szám: 008/1968.

lévő vagy oda rendelt személyek által végzett felderítő munkáról több adat áll már rendelkezésre. A prágai katonai attasé által „szállított" értesülések elsősorban a Csehszlovák Néphadsereg katonapolitikai helyzetéről és a csehszlovák belpolitikai helyzetről igyekeztek informálni, aki ezzel párhuzamosan másodsorban a lakosság hangulatára és a tüntetések jellegére összpontosított. Hasonlóképpen elmondható ugyanez a „személyi felderítőkkel" kapcsolatban is, csupán hangsúlybeli eltolódások tapasztalhatók. A két információforrás által közölt adatok, ha azokat időrendben egymás mellé helyezzük, a hadsereg esetében összhangot mutatnak, de a lakosság belső hangulatáról és helyzetéről már eltérő értékeléseket adtak. Az információk hasznosításáról nincs sok adatunk. Vélhetően a cél Csémi Károly vezérőrnagy, a Magyar Néphadsereg Vezérkari Főnöke és a vezérkar tájékoztatása volt. Az így szerzett információk, felderítési adatok elsősorban az intervenciót követően, a megszálló csapatok körében végzett politikai munka megszervezése során „hasznosultak". A katonai tevékenység szempontjából a legfontosabbak azok az információk voltak, amelyek a Csehszlovák Néphadsereg esetleges ellenállásával kapcsolatos aggodalmak eloszlatását segíthették. Ez amiatt is feltételezhető, mivel a terepen tevékenykedő személyi felderítők a kritikus időszakban – augusztus 16–20. között – a helyi haderő aktivitásáról, készültségéről nagyon fontos információkat szolgáltattak.[25]

Irodalomjegyzék

Levéltári források

Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg, 1968, „Zala", 10. doboz, 20. őrzési egység, *„A VK2. csfség felderítő jelentései (katonapolitikai helyzet)".*

Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg, 1968, „Zala", 15. doboz, 27. őrzési egység, „Időszakos összefoglaló jelentések a cseh rádiós helyzetről".

Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg, 1968, „Zala" 10. doboz, 20. őrzési egység, *„Jelentés a csehszlovákiai helyzetről",* 1968. 07. 31. Szám: 00792/1968

Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg, 1968, „Zala" 10. doboz, 20. őrzési egység, *„Jelentés a csehszlovákiai helyzetről",* 1968. 08. 02. Szám: 0082/1968

Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg, 1968, „Zala", 10. doboz. 20. őrzési egység, *„Jelentés a csehszlovákiai helyzetről",* 1968. 08. 02. szám: 00828/1968

Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg, 1968, „Zala", 10. doboz. 20. őrzési egység, *„Jelentés a csehszlovákiai helyzetről",* 1968. 08. 03. szám: 00845/1968

[25] Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg, 1968, „Zala", 10. doboz, 20. őrzési egység.

Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg, 1968, „Zala", 10. doboz. 20. őrzési egység, *„Helyzetjelentés Prágából",* 1968. 08. 06. Szám: 00859/1968

Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg, 1968, „Zala", 10. doboz, 20. őrzési egység, *„Prágai katonai attachénk a Csehszlovák Néphadsereg egyes vezetőivel kapcsolatban a következőket jelenti",* 1968. 08. 07. Szám: 00864/1968.

Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg, 1968, „Zala", 10. doboz, 20. őrzési egység, *„Az SZKP KB európai osztályán dolgozó elvtársakkal és a szovjet újságírókkal folytatott beszélgetésekről…",* Moszkva, 1968. 08. 28. Szám: 0728/VK Titk.

Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg, 1968, „Zala", 15. doboz, 28. őrzési egység, „MN 3. Ö. ráf. e. 1968. aug. 1. – szept. 10. Hadműveleti naplók."

Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg, 1968, „Zala", 10. doboz, 20. őrzési egység, *„Helyzetjelentés"* 1968. augusztus 15-én. Szám: 00883/3/1968.

Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg, 1968, „Zala", 10. doboz, 20. őrzési egység, *„Kiegészítés a 00883/2/1968. számú anyaghoz"* 1968. augusztus 15-én. Szám: 00883/4/1968.

Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg, 1968, „Zala", 10. doboz, 20. őrzési egység, *„Helyzetjelentés felterjesztése"* 1968. augusztus 17-én. Szám: 00883/6/1968.

Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg, 1968, „Zala", 10. doboz, 20. őrzési egység, *„Helyzetjelentés"* 1968. augusztus 19-én. Szám: 00883/7/1968.

Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg, 1968, „Zala", 10. doboz, 20. őrzési egység, *„Helyzetjelentés felterjesztése"* 1968. augusztus 20-án. Szám: 008/1968.

Főbb levéltári kútfők

Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg, 1968, „Zala", 10. doboz, 20. őrzési egység.
Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg, 1968, „Zala", 11. doboz, 21. őrzési egység.
Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg, 1968, „Zala", 13. doboz, 24. őrzési egység.
Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg, 1968, „Zala", 25–26. őrzési egység.
Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg, 1968, „Zala", 15. doboz, 27. őrzési egység.
Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg, 1968, „Zala", 29. őrzési egység.

Szakirodalom

Csík Ádám Lajos: Étereken át – rádiófelderítés a Magyar Néphadsereg 1968-as csehszlovákiai intervenciója során, *Újkor.hu,* 2020. november 27. https://ujkor.hu/content/etereken-radiofelderites-magyar-nephadsereg-1968-csehszlovakiai-intervencioja-soran

Homor György: *Hívatlan vendégként északi szomszédainknál. 1968,* Pápa, Jókai Mór Városi Könyvtár, 2010.

Horváth Miklós: Magyarország a szovjet hatalmi törekvések szolgálatában, in Schmidt Mária (szerk.): *A dimenziók éve – 1968. Nemzetközi konferencia a '68-as események negyvenedik évfordulója alkalmából,* Budapest, XX. Század Intézet, 2008, 94–99.

Jagadics Péter: *1968. Egy elfelejtett hadjárat. A zalaegerszegi 8. gépkocsizó lövészhadosztály és a katonai elhárítás részvétele Csehszlovákia megszállásában*, h. n., Szülőföld, 2018.

M. Szabó Miklós: *A Magyar Néphadsereg és a Varsói Szerződés szerepe Csehszlovákia megszállásában,* Budapest, Dialóg Campus, 2017.

Nagy László: A MNVK 2. Csoportfőnökség együttműködése a VSZ-tagállamok felderítő szolgálataival, *Felderítő Szemle,* VII. évf., 2008/1, 232–234.

Pataky Iván: *A vonakodó szövetséges. A Magyar Néphadsereg közreműködése Csehszlovákia 1968. évi megszállásában,* Budapest, Rastafari Bt., 2008.

Tömösváry Zsigmond: Az MNVK 2. Csoportfőnökségtől a Katonai Nemzetbiztonsági Szolgálatig, *Felderítő Szemle,* XVII. évf., 2018/2, 59–74.

ADALÉKOK A VÖRÖS ŐRSÉG HATÁRVÉDELMI SZEREPÉHEZ A SOMOGY VÁRMEGYEI DIREKTÓRIUM TERÜLETÉN[1]

Farkas Péter

A Vörös Őrség megszervezése országosan és a Somogy Vármegyei Direktórium területén

A Károlyi Mihály vezette kormány bukása után a Magyarországi Tanácsköztársaságnak is fegyveres erőre volt szüksége. A katonai jellegű funkciók ellátására volt hivatott a Vörös Hadsereg, amely egy 1919. március 24-én keletkezett rendelet alapján született meg.[2] Az inkább rendvédelmi jellegű feladatok ellátása az újonnan megszervezett Vörös Őrség állományára hárult. A Vörös Őrség a Tanácsköztársaság rendvédelmi szervezete volt, létrejötte mintegy múlt időbe is helyezte a korábbi, hasonló feladatkörökkel bíró rendvédelmi és karhatalmi jellegű szervezeteket (említeni érdemes a teljesség igénye nélkül a csendőrség, a rendőrség, a határrendőrség, a népőrség, a védőrség, valamint a vasútbiztosító nemzetőrség szervezetét).[3] A Vörös Őrség a Belügyi Népbiztosság 1. B. N. számú rendelete nyomán jött létre, 1919. március 26-án, amelyet a *Népszava* másnapi lapszámában le is közöltek.[4] A *Vörös Őrség* címmel ellátott hivatalos közlöny, a szervezet kiadványa 1919. április 20-án jelent meg először, mégpedig „A régi rendőrség megszűnt” fejléccel, ami mintegy jelezte is a korábbi szervezetekkel

[1] Az Új Nemzeti Kiválóság Program keretén belül, a Károli Gáspár Református Egyetemen 2023. május 16-án, a *Határvédelem a Somogy Vármegyei Direktórium területén* címmel elhangzott előadás egy nagyobb szempontot kiemelő, összefoglaló igényű írásbeli referátuma.

[2] Forradalmi Kormányzótanács XXIII. K. T. E. számmal ellátott rendelete. A rendeletet közli: Bánlaky Breit József: *A magyarországi 1918/19. évi forradalmi mozgalmak és a vörös háború története*, I–III, Budapest, Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, 1929. III. 31. sz. melléklet.

[3] A Vörös Őrségről általánosan: uő: A Vörös Őrség tevékenysége 1919 áprilisában, *Belügyi Szemle,* 1969/4, 22–41; Czövek Imre: A Vörös Őrség 1919 májusában: vörösőrség a belső rendért, *Belügyi Szemle,* 1969/5, 66–74; Kovács Nándor: *A Vörös Őrség,* Budapest, BM ORK Politikai Osztály, 1956; uő: A Vörös Őrség története, in *1919. A proletárhatalom védelmében,* Budapest, BM Tanulmányi és Propaganda Csoportfőnökség, 1979, 116–189; Takács Gyula: A Vörös Őrség, *Közép-Európai Közlemények,* 2012/1, 157–164.

[4] *Népszava,* XLVII. évf., 1919. március. 27.

való véglegesnek gondolt szakítást.[5] Az írás szerzője egyértelművé tette, hogy a frissen alapított Vörös Őrség nem hasonlít a korábbi rendvédelmi szervezetekre, a korábbi szerveket pedig a kapitalista elnyomás kiszolgálójának tekintette. A szervezet feladata a Tanácsköztársaság belső rendjének megalapozása és biztosítása volt, ezek mellett pedig kifejezetten katonai jellegű funkciót is kapott: a Vörös Őrség a Vörös Hadsereg kiegészítő részét alkotta, az ekkor Landler Jenő vezette és Vágó Béla által helyettesített Belügyi Népbiztosság rendelete alapján a rendvédelmi szervezet tagjai át is helyezhetőek voltak a haderő kontingensei közé! Ez elsősorban a frontszolgálatra alkalmas, és korábbi harctéri tapasztalatokkal már rendelkező vörösőrökre vonatkozott. Mivel a Vörös Őrség a Belügyi Népbiztosság hatóköre alá volt helyezve, míg a Vörös Hadsereg a Hadügyi Népbiztosság alá, a szervezeti átfedések – mint a későbbiekben látni fogjuk –, a jogkörök nem pontos tisztázása már a szervezés elején is problémákat okozott. A vörösőrök illetménye megegyezett a Vörös Hadsereg tagságának illetményével, azonban pénzbeli járandóságot helyezett kilátásba. Az új rendvédelmi szervezet taglétszámát elsősorban toborzással kívánták a továbbiakban növelni, amely a szervezett munkásság tagjait célozta meg elsősorban; a politikai megbízhatóság mellett a testi adottságok és orvosi vizsgálat volt hivatott dönteni az újoncok alkalmasságáról. Ezzel párhuzamosan azonban a korábbi szervek tagságának átvételét sem tartották kizártnak. A belügyi népbiztos által kinevezett bizottság hatáskörébe utalták a kérdést, mindezek mellett újszerű jelenséggel is találkozhatunk: a legénység választhatta ki rajának vagy szakaszának parancsnokát. A Vörös Őrség szervezeti tekintetben a következőképp épült fel: városi parancsnokságokra és vármegyei (kerületi) parancsokságokra osztódott a szervezet, a kerületi parancsnokságok alá tartoztak járási parancsnokságok, valamint a községi kirendeltségek kaptak szerepet. A Vörös Őrség személyzete a következőkből állt: őrszemélyzet, irányító személyzet, egészségügyi és egyéb szakalkalmazottak alkották az állományt. A parancsnokokat a Belügyi Népbiztosság nevezte ki, akik esetében a katonai tapasztalat és a proletár származás volt a döntő szempont. A proletár származású és politikailag is megbízhatónak számító parancsnokok számának növelése érdekében a Belügyi Népbiztosság tanfolyamokat is indított, a forradalmi iskolázottság elterjedése és a leendő parancsnokok megfelelő ideológiai képzettsége érdekében. A magasabb szintet képviselő kerületi parancsnokok kinevezésében egy bizottság játszott döntő szerepet, melybe a Belügyi Népbiztosság, a Magyar Szocialista Párt és a Munkás és Katonatanács delegált egy-egy főt. Alacsonyabb szervezeti szinten, a rajok és szakaszok esetében maga a legénység választhatott magának parancsnokot. A rendelet kimondta, hogy a Vörös Őrség

[5] *Vörös Őrség*, I. évf., 1919. április. 20.

javadalmazásának a Vörös Hadseregével azonosnak kell lennie. Létrehoztak a Vörös Őrség keretein belül egy nyomozó részleget is, többek között az „ellenforradalmi és politikai üzelmek" meggátolására, felderítésére. A Vörös Őrség nyomozó testületében már 1919. április 1. napján változás állott be: ekkor jött létre az úgynevezett „Nyomozó Osztály", amelynek elsősorban a köztörvényes jellegű bűncselekmények felderítésében volt szerepe – példának okáért lopások, rablások, fosztogatások, sikkasztások említhetőek e tekintetben –, politikai bűnesetek kapcsán egy másik szervezet, a Vörös Őrség Országos Főparancsnokságának Nyomozó Osztálya volt értesítendő. A Vörös Őrség szervezetén belül külön életet élt a Politikai Nyomozó Osztály, amely csak a Belügyi Népbiztosság hatásköre alá tartozott, tagjai pedig mentesültek is a katonai szolgálat teljesítése alól.[6]

A Vörös Őrség szervezésében a Belügyi Népbiztosság 1919. április 4-én kelt, 73. számmal ellátott rendelete jelentette szervezeti tekintetben a következő lépcsőfokot: ekkor az országot – így a csehszlovák, román, szerb megszállás alatt álló részeket is (!) – tizenegy körzetre osztották fel, természetesen Budapest mellett, ami külön körzetként, Jancsik Ferenc vezetésével, némiképpen a vidékiektől eltérő szabályrendszerrel ellátva kezdte meg a működését. A Somogy vármegyei vörösőrök a VI., majd a későbbiekben a III. számú, székesfehérvári központú kerület alá tartoztak.[7]

A Vörös Őrség Somogy vármegyei megszervezése és a legénység toborzása már kezdetben komoly problémákkal nézett szembe, amik egyébként a proletárdiktatúra teljes időszaka alatt fenn is álltak. A Vörös Hadsereggel párhuzamosan folyó toborzás állandónak tekinthető feszültséget generált. A két fegyveres szervezet közötti különbségek, valamint a feladatkörök nem pontos elhatárolása a jelentkezők körében is elégedetlenséget szült, kiváltképp a katonai szerepet inkább vállaló önkéntesek között.[8] Erről a nyár végén is fennálló helyzetről a kaposvári vörösőrség parancsnoka tájékoztatta is Latinca Sándor kormányzótanácsi biztost:

> Méltóztassák alkalmilag a vörös hadseregben lévő s erre hivatott politikai megbízottak útján a vörös katonákat felvilágosítani arról, hogy a vörös őr (sic!) éppen olyan

[6] A Vörös Őrség politikai nyomozó osztályáról: Tóth Tihamér: A bűnügyi nyomozó szolgálat szervezete és működésének új vonásai a Magyar Tanácsköztársaság idején. A Vörös Őrség bűnügyi szolgálatáról, *Belügyi Szemle,* 1969/3, 44–51.

[7] A Belügyi Népbiztosság 73. számú rendelete a Somogy Vármegyei Direktóriumnak, 1919. április 4. Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Vármegyei Levéltára (a továbbiakban: MNL SVL) IV. 401.b. Somogy vármegye főispánjának iratai, 1872–1950. Általános iratok (a továbbiakban: Főispáni), 1919/1086.

[8] MNL SVL Főispáni, 1919/1011.

> nevezett proletár katonája a Tanácskormánynak (sic!), mint a vörös katona, ne tévesszék össze a kapitalista állam által olyan sokszor a proletariátus, főleg a munkások ellen uszított rendőrséggel, mely rendőrség is éppen ezért szüntetettet [sic!] meg.[9]

A Vörös Őrség a toborzással kapcsolatos és egyéb szervezeti problémák mellett a rá kirótt, túlságosan is széles körű feladatkörével is meg kellett hogy küzdjön. A korábbi rendvédelmi szervezetektől megörökölt funkciók mellett kiemelt fontossággal bírt a Somogy vármegyében ekkor nagy mennyiségben civil kézen lévő lőfegyverek begyűjtése is. A lőfegyverek száma az első világháború frontvonalairól hazatért katonák jóvoltából emelkedett meg. Ezeknek a lőfegyvereknek kiemelt szerepük volt az 1918. november–decemberi erőszakos zavargások során, így ezek begyűjtése közbiztonsági szempontból is fontos volt, nem beszélve arról, hogy az egységek így tovább is tudták növelni készleteiket.[10] Meg kell jegyezni, hogy a fegyverek begyűjtése a proletárdiktatúra elleni lehetséges fellépések, lázadások megfékezése miatt is fontos volt. A fegyverek begyűjtésében a Vörös Őrség a kezdetektől fogva rivalizált a Vörös Hadsereggel és elsősorban Somogy vármegye Latinca Sándorról elnevezett terrorszázadával, amely fegyvereket begyűjtő akciói során jelentősnek mondható előnyöket is élvezett az összes többi, a vármegyében akkoriban működő fegyveres szervezettel szemben.[11] A Vörös Őrség szerepet kapott a proletárdiktatúra elleni, a kortárs direktóriumi anyagokban „ellenforradalmi" jelzővel illetett megmozdulások letörésében is.[12] Az ellenforradalmi megmozdulások, illetve a proletárdiktatúrával szembeni fellépés gyanújával érintett személyek elleni fellépés már 1919. május közepétől egyre inkább a Latinca-század felségterületévé vált. A Somogy Vármegyei Direktórium számára kevésbé hatékonynak gondolt, és mindenképpen bizalmatlanul kezelt Vörös Őrség szervezete e tekintetben is a táplálékl ánc végén helyezkedett el. [13]

9 MNL SVL Főispáni, 1919/1739.

10 Az őszirózsás forradalmat követően a zavargásokra és a fegyveres erők szervezésére: Andrássy Antal: A fegyveres erő és hatalom Somogyban, a polgári demokratikus forradalom idején, in Kanyar József (szerk.): *Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv 19,* Kaposvár, 1988, 263–298.

11 Farkas Péter: A Vörös Őrség és a Latinca-század tevékenysége a Tanácsköztársaság alatt Somogy megyében, *Clio Műhelytanulmányok,* 2019/5, 15–16.

12 A Vörös Őrség ez irányú részvételéről: Farkas Péter: Szemelvények a Somogy megyei vörös- és fehérterror történetéből, *ArchivNet,* 2018/5; uő: *A Vörös Őrség és a Latinca-század;* uő: „…le kell őket fegyverezni, le a Vörös Hadsereggel, le a militarizmussal, éljen a Károlyi-kormány…". Adalékok az 1919. május 13-i nagyatádi tömeggyűlés megtorlásához, in Récsei Balázs (szerk.): *Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv 50–52,* Kaposvár, 2022, 71–82.

13 A Latinca-század kiemelt szerepére a politikai erőszak kapcsán: Farkas: *A Vörös Őrség és a Latinca-század*, 22–39.

A Vörös Őrség a demarkációs vonal mentén

A Somogy Vármegyei Direktórium határvédelmi kérdései a pártállami időszakban még a hadtörténelmi témákat feldolgozó alapkutatásokat közlő és emellett némiképp tendenciózus feldolgozások sorában önállóan nem, csak érintőlegesen szerepeltek.[14] A Vörös Őrség feladatai 1919 májusában újból bővültek, mégpedig a demarkációs vonal mentén.[15] A Vörös Őrségnek a Vörös Hadsereg északi hadjáratára vezényelt csapatait kellett felváltani a demarkációs vonal mentén, és farkasszemet kellett nézniük a Dráva túloldalán állomásozó, létszámbeli és fegyverzet tekintetében is mindenképpen előnyt élvező Drina-hadosztály szerb egységeivel. A Vörös Őrség számára a határvédelmi feladat is kiemelt, ám rendkívül nehéz feladattá vált: 1919. május 25-én a *Somogyi Vörös Ujság*ban a következő cikk jelent meg: *Kaposvár a Dunántúl védelmi központja lett! Megszervezték a vörösőrkerületet!*[16] Ez szervezeti szempontból a következőt jelentette: míg a vörös kerületi parancsnokság Székesfehérváron maradt, és továbbra is diszponált a dunántúli Vörös Őrség egységei fellett, addig a határvédelemért felelős kerületi parancsnokság már mint egy új központ és szervezeti egység jött létre Kaposvár központtal. A kerületi parancsnokság, majd a későbbiekben felállított, a vörösőrök feletti joghatósággal bíró törvényszék is a kaposvári Szarvas Szálloda épületében rendezkedett be.[17] A védőkerület alá tartoztak a Dunántúl létszám feletti vörösőregységei, akik eddig a szervezet tartalékát képezték. A határon tartózkodó vörösőrök feladata közé tartozott a közbiztonság fenntartása, az ellenséges támadások elleni védekezés, az ellenforradalmi elemek elleni fellépés, innentől kezdve pedig a demarkációs vonalon való átlépésre csak a Vörös Őrség adhatott engedélyt. A demarkációs vonal átlépése ezentúl csak igazolvánnyal volt lehetséges, amit a Vörös Őrség ezredparancsnokságain volt szükséges bemutatni – ez persze sok kellemetlenséget okozott, mindenekelőtt a demarkációs vonal közvetlen környezetében élő lakosok számára.

[14] A Somogy Vármegyei Direktórium határvédelmi kérdéseiről, érintőlegesen: Mészáros Károly: Adalékok a somogy–baranyai 44-es vörös dandár történetéhez, *Hadtörténelmi Közlemények,* 1966/1, 19–39; Andrássy Antal: A somogy–baranyai 44-es dandár szervezése és harcai 1919-ben, in Kanyar József (szerk.): *Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv 20,* Kaposvár, 1989, 253–287.

[15] Baranya vármegyében a 308 településből csak 55 nem esett szerb megszállás alá. A demarkációs vonal mögé eső Somogy vármegyei települések száma mindössze 42 volt, a legnagyobb lélekszámú szerb megszállás alá eső települések között említendő Barcs és Szigetvár. Erről bővebben: Csóti Csaba: A dél-somogyi területek szerb megszállása 1918 és 1921 között, in Bősze Sándor (szerk.): *Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv 29,* Kaposvár, 1988, 123–142.

[16] *Somogyi Vörös Ujság,* XV. évf., 1919. május. 25.

[17] A kerületi parancsnokságáról a Szarvas Szállodában: MNL SVL 1919/1455; MNL SVL Főispáni, 1919/1801; A Vörös Őrség törvényszékéről: MNL SVL Főispáni, 1919/1646; MNL SVL Főispáni, 1919/1801.

A demarkációs vonal védelmének fontosságára a kaposvári dandárparancsnokság 1919. március 29-én lejegyzett sürgönye is felhívta a figyelmet:

> A jelenlegi demarkációs vonal ellen fegyveresen előnyomuló bármely hadsereghez tartozó csapat [sic!] ha lehetséges vérontás nélkül lefegyverezendő [sic!]. Ott ahol a lefegyverzés kilátástalan volna, mindennemű ilyen előnyomulás ellen a legszívósabb ellenállást kell kifejteni. A parancsnok csak abban az esetben van jogosítva a visszavonulásra parancsot adni, hogy ha az ellenállás teljes kilátástalanságot mutat. Indokolatlan visszavonulási parancsért a parancsnokot teszem felelőssé. Ezzel mindama kérdezősködésnek, amely a csapatok magatartása miatt az ország több részéből akár a katonai parancsnokok, akár a helyi direktóriumok részéről ide érkeztek elintézést nyernek. E parancsra az egész katonaságnak és a csapatok közelében fekvő direktóriumoknak tudtul adandó.[18]

A sürgöny által megfogalmazottak is kiemelték a helyi direktóriumok jelentős szerepét a határvédelemben, gondolva itt elsősorban a szekszárdi, a sásdi és a kaposvári székhelyű politikai szervezetekre. Megjegyzendő, hogy a Sásdi Direktórium szerepe a Baranya vármegyéből érkező, a későbbiekben a 44-es Somogy–Baranyai Vörös Dandárba betagozódó önkéntesek toborzása, szervezése volt. A szűk területen tevékenykedő Sásdi Direktórium amúgy sem rendelkezett megfelelő lehetőségekkel, erőforrásokkal ahhoz, hogy a demarkációs vonal védelmében aktívan részt vegyen, ez a feladat a vizsgált baranyai–somogyi határszakaszon a Somogy Vármegyei Direktórium feladatköreit gyarapította. A demarkációs vonal védelmét kezdetben a Vörös Hadsereg kötelékébe tartozó, 44-es Vörös Dandár csapatainak egy része látta el. A Vörös Hadsereg említett egységei már 1919. április első napjaiban a demarkációs vonal mentén teljesítettek szolgálatot. A demarkációs vonalon már április folyamán is az legégetőbb problémának a létszámhiány számított, ahogy ez a jelenség tapasztalható volt a Magyarországi Tanácsköztársaság teljes regnálása alatt is a vizsgált térségben. A 44-es Somogy–Baranyai Vörös Dandár politikai biztosa, Hajdu Gyula által jegyzett 1919. április 23-i távirat is arról számol be, hogy a Somogy Vármegyei Direktórium ellenőrzése alá tartozó szerb demarkációs vonalon mindössze hétszáz főre (!) csökkent a különböző áthelyezések miatt az ekkor itt szolgálatot teljesítők létszáma.[19] A Vörös Őrség határvédelmi csapatait Tolna vármegyéből érkezett egységekkel erősítették meg, akik az első vörösőregységeknek is számítottak az általunk

[18] MNL SVL Főispáni, 1919/0738.

[19] Hajdu Gyuláról: MNL SVL XXXV. 54. Magyar Dolgozók Pártja. Magyar Szocialista Munkáspárt. Archívum. (a továbbiakban: Archívum.) Személyi gyűjtemény. Hajdú Gyula gyűjtemény.

vizsgált, demarkációs vonal menti térségben.[20] Nagyon kevés adat áll rendelkezésünkre a demarkációs vonal vizsgált területén tartózkodó vörösőregységek létszámáról. Néhány vörösőrőrs létszámáról vannak mindössze adatinak: 1919. április 28-án az almamelléki őrs 62 főből,[21] május 7-én a mórágyi különítmény 40 főből,[22] a május 14-én a németladi őrs Tab községből érkezett egysége 42 főből,[23] május 17-én pedig a demarkációs vonalra induló kaposvári egység 62 főből állott.[24] Annyi egészen bizonyosnak tűnik, hogy az őrsök létszáma a gyakorinak számító áthelyezések és a szabadságolások miatt sem volt állandónak mondható.

A demarkációs vonalon állomásozó egységek fegyverrel, élelemmel, közlekedési eszközökkel való ellátása is fontos kérdésnek számított. A Vörös Őrség kötelékébe tartozó, Tolna vármegyéből erősítésként már 1919. márciusának a végétől a demarkációs vonalon szolgálatot teljesítő mórágyi különítmény esete érzékletesen mutatja be az ellátás igen csak nehézkesnek mondható helyzetét. A mórágyi különítmény parancsnokának május 4-i feljegyzése plasztikus képet fest az állapotokról: „7 hete teszünk szolgálatot a demarkationális [sic!] vonalon. Ez idő alatt semminemű ruházatot nem kaptunk. Embereim igen le vannak rongyolódva."[25] Ebben az esetben tíz blúz és harminc lábbeli kérdéséről volt szó. A mórágyi különítmény parancsnoka megjegyzi, hogy a negyven főnyi legénység számára kért negyven darab evőeszköz iránti kérelmére még csak válasz sem érkezett. Az evőeszközök kérése kapcsán a legénység is elégedetlenségét fejezte ki a számára, mindennemű ellátási gondjukat abban látva, hogy nem a Vörös Hadsereg, hanem a Vörös Őrség kötelékébe tartoztak.[26] A mórágyi különítményhez néhány nap múlva erősítés érkezett, ami az ellátási problémákat csak még tovább tetézte. Az elmaradt cigaretta és gyufa járandóság mellett az ezt követőnapokban megérkezett, az addigra már megromlott hús tovább rontotta az egység ekkoriban amúgy is fagyosnak nevezhető hangulatát.[27] Az ellátási prob-

[20] MNL SVL XV. 44. Dr. Andrássy Antal főlevéltáros gyűjteménye (A továbbiakban: Andrássy) 55. doboz. A tanulmányban hivatkozott, a Tolna vármegyei Vörös Őrségre vonatkozó, Szekszárdi Állami Levéltár hivatalos bélyegzővel ellátott iratmásolatok ma már nem lelhetőek fel a Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Vármegyei Levéltárában. Az említett másolati anyagok jelen pillanatban Andrássy Antal gyűjteményének részét képezik. Andrássy Antal volt levéltár-igazgató gyűjteménye nem csak másolatokat tartalmaz, több esetben eredeti iratokat is, ahogy a tanulmány hivatkozásai is mutatják.

[21] MNL SVL Főispáni, 1919/1208.

[22] MNL SVL Andrássy, 55. doboz.

[23] MNL SVL Főispáni, 1919/2896., MNL SVL Főispáni, 1919/1422.

[24] *Somogyi Munkás,* XVI. évf., 1919. május. 18.

[25] MNL SVL Andrássy, 55. doboz.

[26] MNL SVL Andrássy, 55. doboz.

[27] MNL SVL Andrássy, 55. doboz.

lémák természetesen a fegyverzet kérdését is érintették: olyan eset is előfordult, mint a babócsai őrs esetében, hogy nem minden vörösőr rendelkezett puskával, és hosszabb ideig így voltak kénytelenek a szolgálatot ellátni.[28]

A határt védő fegyveres erők esetében mindig rendkívül fontos szempontnak számít a közvetlen környezetükben élő lakossággal, illetve a helyi közigazgatás szereplőivel kialakított, kölcsönösségen alapuló, lehetőség szerint az együttműködést segítő viszonyrendszer. A helyiek és a határvédő erők közötti konfliktusokról azonban már április folyamán értesülünk. Az almamelléki őrs hatvankét, Dombóvárról érkező, későbbiekben a Vörös Őrség kereteibe tagozódó, felfegyverzett vasutasa azok után, hogy a település munkástanácsa nem volt hajlandó ellátni őket élelmiszerrel, azt lemondásra kényszerítették, és egy rövid időre maguk vették a kezükbe az irányítást, valamint ezzel együtt a település élelmiszerkészletét is! Ezen tettükért az ezredparancsnokság távirati formában meg is feddte őket, bár a „fenyíték" ennyiben is maradt, nem kételkedhetünk ugyanis abban, hogy a későbbiekben is szabadon használták a település erőforrásait.[29] Ezek a konfliktusok a továbbiakban is fennálltak, miután a Vörös Őrség átvette a Vörös Hadsereg csapataitól a demarkációs vonal védelmét. Leginkább a nyári hónapok alatt szaporodtak meg a vörösőrök által elkövetett szabályszegések. Ezen cselekmények elsősorban a helyi lakosságot érintő esetek mellett a termelőszövetkezetek tulajdonát érintették: a kadarkúti termelőszövetkezet arról tett panaszt, hogy a németladi őrs tagjai kocsijukat napi szinten szerintük feleslegesen és önkényesen vették igénybe, ráadásul a legfontosabb mezőgazdasági munkák közepette téve mindezt.[30] A Somogy vármegye kormányzótanácsi biztosa, Latinca Sándor által jegyzett június 7-i levél tartalma szerint a határvédő vörösőrök használhatták a termelőszövetkezetek telefonhálózatát, ami természetesen szintén visszaélésekre és lefoglalást idéző működésre is okot adott.[31] Az ellátási gondokból következő fosztogatásokkal szemben Latinca Sándor a térségre kiterjedő, igencsak szélesnek mondható jogköreivel élve július 1-jén rendeleti úton próbált fellépni.[32] A legsúlyosabb összetűzéseket a vörösőrök és a lakosság között Szulok településen tudjuk adatolni. A Szulokon állomásozó szakasz több alkalommal is fegyverrel követelte ki a helyiektől – az alkoholtilalom ellenére – az általuk birtokolt szeszesitalok kiadását. Mindezek mellett több

[28] MNL SVL Andrássy, 24. doboz.
[29] MNL SVL Andrássy, 55. doboz.
[30] MNL SVL Főispáni, 1919/2456.
[31] MNL SVL XVI. 2. Latinca Sándor kormányzótanácsi biztos levelezése. 1919.M-ZS. M/36. 690. folio.
[32] MNL SVL Andrássy, 55. doboz.

esetben is részegen, borosüvegekkel a kezükben törtek-zúztak a faluban, kárt téve így a lakosok magántulajdonában is. Szintén alkoholtól bódult állapotban egy alkalommal harminc helyi férfit kényszerítettek arra, részben fenyegetésekkel, részben lövöldözéssel, hogy tíz kocsit fogjanak be számukra a legfontosabb mezőgazdasági munkák időszakában. Mindezt a helyi munkástanács megkérdezése nélkül cselekedték meg. A közlekedési eszközök hiánya egyébként az egész demarkációs vonalon jellemző vonás volt, így a szekerek önkényes eltulajdonítása általános jelenségnek számított. A szuloki munkástanács panaszában meg is jegyezte, hogy a vörösőröknek valóban szüksége van a kocsikra, de ezek igénybe vétele a munkástanács tagjaival való előzetes egyeztetés után vehetők igénybe, és nem pedig így, erőszakos módon. Egy datálatlan sajtójelentés szerint, amely nagy valószínűséggel június 10. napján keletkezett – mivel május 10-én még nem, július 10-én pedig már nem tartózkodtak Szulokon –, néhány helyi földműves, megelégelve az erőszakosságot, vasvillákkal támadt három vörösőrre, valamint az egység parancsnokára is. A szakasz többi tagja társainak segítségére sietett, amikor is ezzel egyidőben szerb csapatok támadták meg a falut. A támadást a vörösőrök visszaverték, a lövöldözés a szerbekkel még az erdőben is folytatódott. A jelentés szerint a szerb egységgel vívott harcnak nem volt sebesültje.[33] A Szulokon állomásozó vörösőrszakasz erőszakoskodásai oda vezettek, hogy 1919. július 8-án politikai akaratra távozásra kényszerültek a településről. A szuloki munkástanács vezetése ráadásul kérte az ügy kivizsgálását és az egység felelősségre vonását.[34] Említésre méltó a Tab községből érkezett, ekkor már munkásmozgalmi veteránoknak számító férfiakból álló egység, amely törekedett a helyi lakossággal való jó viszony kialakítására. A tabi vörösőrök népgyűlést rendeztek Patosfán, Németladon és Homokszentgyörgyön is. Természetes módon ezek a népgyűlések alkalmat adtak a politikai agitációra, a szervező munka fő motivációja is mindenképpen ez lehetett. A népgyűlések előadói az egység parancsnokai, Boncz József és Somogyi Ferenc voltak.[35] A később a fehérterror áldozatává való, a somogyi munkásmozgalom 1956 utáni emlékezettörténetének egyik legnagyobb kultusszal bíró – a fehérterror áldozataként annak „mártírja" is –, „civil" foglalkozását tekintve tabi nyomdász Somogyi Ferenc amúgy is neves

[33] A kaposvári sajtóelőadó jelentése Szulok megtámadásáról: Rippl-Rónai Vármegyei Hatókörű Városi Múzeum. Újkortörténeti Fotógyűjtemény, 197.

[34] MNL SVL Főispáni, 1919/1969.

[35] *Somogyi Munkás,* XVI. évf., 1919. május. 23. MNL SVL XV. 44. Dr. Andrássy Antal főlevéltáros gyűjteménye.

szónoknak számított. Szónoki képességeit korábban a tabi május 1-i felvonuláson, illetve a vörösőrség helyi toborzóján is kamatoztatta.[36]

A demarkációs vonalon nemcsak konfliktusgócok alakultak ki, de adott esetben szerelem is szövődhetett: házasságkötésről is van tudomásunk a vizsgált korszakban egy vörösőr és egy helyi lakos között.[37] Összegezve megállapítható a lakossággal való viszony kapcsán, hogy a demarkációs vonalon szolgáló vörösőrök bárminemű ellátása folyamatosan nehézkesen ment, és a spontán fegyelmezetlenségek mellett ez okozta a legtöbb konfliktust a helyiekkel.

A demarkációs vonalon a csempészet elleni küzdelem is a Vörös Őrség feladatköreit bővítette. A lefoglalt, Jugoszláviából (sic!)[38] csempészett árukat, kiváltképpen az élelmiszereket – amikből a tojás és a bab külön kiemelve szerepel –, a Vörös Vasas Hadosztály budapesti beszerzési csoportja számára kellett elszállítani.[39] Az említett feladatért felelős beosztott, Fekete Bátor június 24-én Somogyban is jár a fenti ügyek intézése kapcsán.[40] A csempészet elleni harc kisebb (rész)sikerekkel is járhatott, gondolva csak a csurgói őrs egyik e tekintetben hatékonynak nevezhető tagjára, aki egy alkalommal száz darab csempészett tojást foglalt le![41] Azonban mind a tolnai, mind pedig a Somogy Vármegyei Direktórium számára nyilvánvaló volt, hogy a valós[42] vagy éppenséggel hamis igazolványokkal rendelkező, elsősorban a vágóállatokat célpontként kezelő üzérek és az általuk folytatott, határokon is átívelőnek nevezhető lánckereskedés állandó problémát jelentett. Az üzérek, mivel nagy mennyiségű fehér pénz volt náluk, így korrumpálhatták a vörösőröket.[43] A direktóriumok kiemelt fontosságúnak tekintették, hogy a bevásárlás céljából a demarkációs vonalon tartózkodók kék pénzzel fizessenek, és az igazolványaikat is minden esetben ellenőrizték.

36 Somogyi Ferencről: MNL SVL XXXV. 55. Archívum. Tematikus gyűjtemény. Tabi mártírok gyűjtemény.

37 MNL SVL Főispáni, 1919/1244.

38 A jugoszláv elnevezés a kortársak számára sem volt ismeretlen, a 44-es vörös dandár délszláv egységét is „jugoszláv" vagy „Balkán" jelzővel írták le. Az egység parancsnokának szubjektív visszaemlékezése: Kovács Károly: A jugoszláv zászlóalj, in Lukács György (szerk.): *Tanúságtevők*, 3.B, Budapest, Kossuth, 1978, 588–596.

39 MNL SVL Andrássy, 55.

40 MNL SVL Andrássy, 55.

41 MNL SVL Főispáni, 1919/1097; másolatban tartalmazza: MNL SVL Andrássy, 55.

42 Természetesen a valós, tehát a Vörös Őrség által kiállított igazolvánnyal is lehetett valaki csempész.

43 A fehér pénz az 1918-ban az Osztrák-Magyar Bank, majd 1919 során a magyar kormányok által már Budapesten nyomtatott 25, illetve 200 koronás papírpénzek általánosan használt köznapi neve volt. A fehér pénzek egyik oldalán volt lenyomat, míg a másik oldalukat üresen – tehát fehéren hagyták –, majd a későbbiekbn hullámvonallal látták el. A köznapi forgalomban a fehér pénz kevésbé számított értékesnek, az Osztrák-Magyar Bank első világháború előtt bevezetett banjegyeit sokkal szívesebben fogadták, amelynek a köznapi neve a kék pénz volt.

Azonban a csempészet és a csempészekkel való együttműködés mindvégig vonzó lehetőség volt a vörösőrök számára is, elsősorban a csurgói járás területén.[44]

A demarkációs vonalon állomásozó vörösőrök számára az elsődleges feladat az esetleges szerb betörések megakadályozása volt. A demarkációs vonal mentén a szerbekkel való viszony kettős arcot öltött. A viszonyrendszer egyik részét képezték a demarkációs vonalat átlépő szerb járőrökkel való találkozások, adott esetben fegyveres összecsapássá fajuló konfliktusok. Fegyveres összetűzésre egyébként mindössze egyetlen alkalommal került sor a vörösőrök és a szerb csapatok között.[45] A szerbekkel való viszony másik elemét a Tanácsköztársaság és természetesen ezen belül a Somogy Vármegyei Direktórium azon „hite" határozta meg, mely szerint a délszláv területeken is ki fog robbanni a forradalom, ettől kezdve pedig baráti, netalán szövetséges viszony alakul majd ki a két jövendőbeli tanácskormány között. A szerbekkel szembeni „hadviselést" az agitáció határozta meg, elsősorban a proletárdiktatúra első hónapjaiban. Ennek a felfogásnak a lenyomatai tapasztalhatóak voltak, túlzás nélkül állíthatóan propagandisztikus élű sajtócikkekben is.[46] Ebből következően nem számított ritkának az első világháborúban tapasztaltakhoz hasonló „frontbarátkozás" sem, amelyet a magyar fél természetesen a saját propagandájának terjesztésére próbált felhasználni. Ebben az elsősorban propaganda jellegű munkában nem a Vörös Őrség volt a legaktívabbnak nevezhető szereplő. Még 1919 tavaszán – amíg a felvidéki hadjárathoz való csatlakozás kedvéért el nem hagyták a demarkációs vonalat – a Vörös Hadsereg egységei, illetve az egész vizsgált időszak alatt a somogyi terroralakulat, az úgynevezett Latinca-század határon szolgáló egysége kereste a fent említett célból leginkább a szerbekkel való találkozás minél gyakoribb lehetőségét.[47] A szerbek talán a Somogy Vármegyei Direktórium által is vártnál kisebb intenzitású „mozgásainak" egyébiránt nemzetközi kontextusba ágyazott magyarázata is lehetséges.[48] A Tanácsköztársaság bukásának hírére a Vörös Őrség demarkációs vonalon állomásozó egységei feloszlottak, tagjai a következő rezsim megtorlásától való félelmükben menekülőre fogták. Az 1919. augusztus 5-ig, egészen a Peidl-kormány újonnan kinevezett tisztviselőjének Kaposvárra érkezéséig hivatalban lévő Latinca Sándor a proletárdiktatúra bukását követő,

[44] MNL SVL Andrássy, 55.

[45] Lásd: 33. lábj.

[46] Példaként említhető: A szerbek barátkoznak a vörös katonákkal, *Új Lap*, XII. évf., 1919. április. 2. Zsemley Oszkár: Alkudoznak a szerbek a demarkációs vonalon. Mindent beígérnek, csak ne agitáljunk. Csak a békekötésig tartják a demarkációs vonalat. Győztünk az eszme fegyverével is, *Somogyi Vörös Ujság*, XV. évf., 123. szám, 1919. május 28.

[47] Lásd erről: Gellért Tibor: Adalékok a megye belső fegyveres erők történetéhez, in *Tanácsköztársaság Somogyban*, Kaposvár, 1969, 257.

[48] Liptai Ervin: *A Magyar Vörös Hadsereg 1919*, Budapest, Kossuth, 1959, 18.

számára igencsak zavaros napokban csak a róla elnevezett és hozzá hűséges terrorszázad tagjait kívánta Peidl Gyula miniszterelnöki engedélyével a demarkációs vonal mellől a vármegye székhelyére visszavonni, az esetlegesen fellépő zavargások megfékezésére.[49]

Összességében megállapítható, hogy a Somogy Vármegyei Direktórium területén a Vörös Őrség számára kirótt egyéb feladatkörök, a gyakorta felmerülő létszámbeli és logisztikai jellegű problémák, az elsősorban a Vörös Hadsereggel fennálló ellentétek, a fegyelmi kérdések és a demarkációs vonal mentén élő lakossággal való állandó konfliktusokkal terhelt viszony miatt a határvédelem feladatainak hatékony végrehajtása bizonyosan meghaladta a rendvédelmi szervezet képességeit.

Irodalomjegyék

Levéltári források

MNL SVL. IV. 401.b. Somogy vármegye főispánjának iratai. 1872–1950. Általános iratok.
MNL SVL. XV. 44. Dr. Andrássy Antal főlevéltáros gyűjteménye.
MNL SVL. XVI. 2. Latinca Sándor kormányzótanácsi biztos levelezése.
MNL SVL. XXXV. 54. Magyar Dolgozók Pártja. Magyar Szocialista Munkáspárt. Archívum. Személyi gyűjtemény. Hajdu Gyula gyűjtemény.
MNL SVL. XXXV. 55. Archívum. Magyar Dolgozók Pártja. Magyar Szocialista Munkáspárt. Archívum. Tematikus gyűjtemény. Tabi mártírok gyűjtemény.

Sajtó

Népszava, XLVII. évf., 73. szám, 1919. március 27.
Somogyi Munkás, 114. szám, 1919. május 18.
Somogyi Munkás, 118. szám, 1919. május 23.
Somogyi Vörös Ujság, 120. szám, 1919. május 25.
Új Lap, XII. évf., 77. szám, 1919. április 2.
Vörös Őrség, I. évf., 1. szám, 1919. április 20.

49 Kávássy Sándor (összeáll. és a bevezetőt írta): *Latinca Sándor válogatott írásai. Somogyi Almanach 11,* Kaposvár, k. n., 1969, 102. sz. dokumentum, 66.

Forráskiadványok

Kávássy Sándor (összeáll. és a bevezetőt írta): *Latinca Sándor válogatott írásai. Somogyi Almanach 11,* Kaposvár, k. n., 1969.

Lukács György (szerk.): *Tanúságtevők,* 3. B. Budapest, Kossuth, 1978.

Múzeumi források

Rippl-Rónai Vármegyei Hatókörű Városi Múzeum. Újkortörténeti Fotógyűjtemény.

Irodalom

Andrássy Antal: A fegyveres erő és a hatalom Somogyban, a polgári demokratikus forradalom idején, in Kanyar József (szerk.): *Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv 19,* Kaposvár, 1988, 263–298.

Andrássy Antal: A somogy–baranyai 44-es dandár szervezése és harcai 1919-ben, in Kanyar József (szerk.): *Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv 20,* Kaposvár, 1989, 253–287.

Bánlaky Breit József: *A magyarországi 1918/19 évi forradalmi mozgalmak és a vörös háború története*, I–III., Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, Budapest, 1929.

Czövek Imre: A Vörös Őrség tevékenysége 1919 áprilisában, *Belügyi Szemle,* 1969/4, 22–41.

Czövek Imre: A Vörös Őrség 1919 májusában: vörösőrség a belső rendért, *Belügyi Szemle,* 1969/5, 66–74.

Csóti Csaba: A dél-somogyi területek szerb megszállása 1918 és 1921 között, in Bősze Sándor (szerk.): *Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv 29,* Kaposvár, 1998, 123–142.

Farkas Péter: Szemelvények a Somogy megyei vörös- és fehérterror történetéből, *ArchivNet,* 2018/5.

Farkas Péter: A Vörös Őrség és a Latinca-század tevékenysége a Tanácsköztársaság alatt Somogy megyében, *Clio Műhelytanulmányok*, 2019/5, 1–47.

Farkas Péter: „…le kell őket fegyverezni, le a Vörös Hadsereggel, le a militarizmussal, éljen a Károlyi-kormány…”. Adalékok az 1919. május 13-i nagyatádi tömeggyűlés megtorlásához, in Récsei Balázs (szerk.): *Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv 50–52,* Kaposvár, 2022, 71–82.

Gellért Tibor: Adalékok a megye belső fegyveres erők történetéhez, in *A Tanácsköztársaság Somogyban*, Kaposvár, k. n., 1969, 251–262.

Kovács Nándor: *A Vörös Őrség*, Budapest, BM ORK Politikai Osztály, 1956.

Kovács Nándor: A Vörös Őrség története, in *1919. A proletárhatalom védelmében*, Budapest, BM Tanulmányi és Propaganda Csoportfőnökség, 1979.

Liptai Ervin: *A Magyar Vörös Hadsereg 1919*, Budapest, Kossuth, 1959.
Mészáros Károly: Adalékok a somogy–baranyai 44-es vörös dandár történetéhez, *Hadtörténelmi Közlemények,* 1966/1, 19–39.
Takács Gyula: A Vörös Őrség, *Közép-Európai Közlemények*, 2012/1, 157–164.
Tóth Tihamér: A bűnügyi nyomozó szolgálat szervezete és működésének új vonásai a Magyar Tanácsköztársaság idején. A Vörös Őrség bűnügyi szolgálatáról, *Belügyi Szemle,* 1969/3, 44–51.

A BÍRÓI HIVATÁSSAL SZEMBENI ÁLLAMI ELVÁRÁSOK A FEGYELMI SZABÁLYOZÁS TÜKRÉBEN (1944–1954)

Schlachta Boglárka Lilla

Jelen tanulmányomban a bírói fegyelmi felelősségre vonatkozó 1944 és 1954 között alkotott normatív szabályokat és ezek gyakorlati érvényesülését tekintem át. A jogszabályok végrehajtásának folyamatát a Budapest Főváros Levéltárában, valamint az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában feltárt primer források alapján követem nyomon. A jelölt időszak első periódusában a bírák fegyelmi felelősségéről az 1936. évi III. tc. rendelkezett. Ezt követően az 1948. március 23-án hatályba lépett 1948. évi XXII. tc. – a korszellem átalakulását tükröző – újabb változásokat hozott a bírák felelőssége terén. A vizsgált időszak végén a fegyelmi eljárások keretszabályait az 1954. évi II. törvény rögzítette, melynek részletszabályairól a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának 1.051/1954 (VI. 30.) sz. határozata rendelkezett.

Az 1936. évi III. tc. szabályozása

Az 1936. évi III. törvénycikk a kir. itélőbíráknak és a kir. ügyészség tagjainak fegyelmi felelősségéről, áthelyezéséről és nyugdíjazásáról, továbbá a kir. bírósági és kir. ügyészségi tisztviselők fegyelmi felelősségéről rendelkezett. A törvénycikk 5. §-a szerint fegyelmi vétséget követett el: „1. aki hivatali kötelességét gondatlanságból súlyosan vagy szándékosan megszegi; 2. aki életmódjával vagy magaviseletével állásának (alkalmazásának) tekintélyét akár szándékosan, akár gondatlanságból súlyosan sérti vagy veszélyezteti."

A hivatali kötelesség megszegésének gyakorlatban felmerült tipikus esetei az ítéletek késedelmes írásba foglalásával, a tárgyalási napló vezetésének elmulasztásával és az eljárási határidők be nem tartásával (például büntetőper során lefoglalt bűnjel késedelmes kiadásával) összefüggő mulasztások voltak.

A törvénycikk második tényállása alapvetően a bírák magánéleti viselkedésére vonatkozott. Ezekben az ügyekben az eljáró fegyelmi bíróság a bírákra vonatkozó szigorúbb etikai elvárásokra hivatkozott. Az e körbe tartozó fegyelmi

határozatokban a bírákkal szembeni, általános etikai elvárásokon túli követelmények tükröződnek. Az alábbi ügyben megfogalmazott ítéleti indokolás egyfajta korabeli etikai kódexnek is tekinthető.

> A birónak a magánéletben, a társadalmi érintkezései során is mindenkor ügyelnie kell arra, hogy viselkedésével másoknak is jó példát mutasson, senkit jogos ok nélkül meg ne sértsen és különösképpen másokat meg ne botránkoztasson. Indulatai kitörésének még olyan esetben is, amikor ez emberileg érthető lenne, gátat szabni köteles és az állásával járó tisztelet és becsület megóvása érdekében a társadalmi formákhoz, követelményekhez, – különösképpen hölgyek jelenlétében – feltétlenül alkalmazkodnia kell úgy, hogy a tőle feltétlenül megkövetelt úri viselkedéshez kétség ne férhessen. Ezzel ellenkező magatartás a birói állás tekintélylét veszélyezteti és biró iránt megnyilvánuló közbizalom megrendüléséhez vezethet.[1]

A törvény által meghatározott fegyelmi büntetések: a feddés, a pénzbírság és a hivatalvesztés voltak.[2] Ezen túl mellékkövetkezményként a bírák áthelyezésére is lehetőség volt a közszolgálat érdekében. Vagyis, ha

> a fegyelmi felelősség alá eső tényleges szolgálatban álló személy működése eddigi székhelyén vagy eddigi alkalmazásában, illetőleg annál a bíróságnál vagy hatóságnál, amelynél eddig működött, az igazságszolgáltatás érdekével nem egyeztethető össze – a fegyelmi bíróság feddésnek vagy pénzbírságnak fegyelmi büntetésül kiszabása mellett, úgyszintén fegyelmi vétség megállapítása nélkül is az ítéletben elrendelheti, hogy […] más székhelyre, illetőleg más bírósághoz vagy hatósághoz helyeztessék át.[3]

A törvénycikk rendelkezései szerint a fegyelmi eljárás nyilvános volt, de a nyilvánosságot a közszolgálat érdekében vagy a felek egyező kérelmére is ki lehetett zárni.[4]

Az 1936. évi III. tc. a fegyelmi eljárás lefolytatása során kötelezővé tette az igazságügyi felügyeleti vizsgálatot.[5] A törvényi indokolás szerint a felügyeleti vizsgálat célja a fegyelmi vétség tényállásának felderítése volt. Összhangban ezzel az elvvel, a bizonyítékok megszerzésére a felügyeleti hatóságot ugyanabba

1 BFL. VII.1.b. 86. kisdoboz ítélőtáblai fegyelmi iratok (1944), 2/1944. Spolarich Lajos fegyelmi ügye.
2 1936. évi III. tc. 6. §.
3 1936. évi III. tc. 15. §.
4 1936. évi III. tc. 42. §.
5 1936. évi III. tc. 32. § „A fegyelmi eljárást mindig felügyeleti vizsgálat előzi meg.”

a jogkörbe helyezte, mint amely a bűnvádi perrendtartás értelmében a vizsgálóbírót is illette.[6]

Az eddig vizsgált levéltári iratok alapján általánosságban elmondható, hogy főleg olyan jogviták maradtak a felügyeleti vizsgálati szakban, amelyeket ügyvédek indítottak a rájuk nézve hátrányos döntés miatt, azonban ezek nem szolgálhattak a fegyelmi eljárás alapjául. Ezekben az ügyekben az ügyvédek az ügyfelük érdekében gyakran „fellebbezésként" használták a sérelmezett bírói döntéssel szembeni panaszlehetőséget. A fegyelmi bíróság többnyire elutasította az ilyen jellegű kérelmeket, azzal az indokolással, hogy a bírói jogértelmezés nem szolgálhat alapul fegyelmi vétség megállapítására.[7]

A bírói gyakorlatból kiemelhetjük, hogy a „fegyelmi bíróságnak azt a kérdést kell eldöntenie, hogy a panaszlott eljárása szándékos vagy gondatlanságból elkövetett súlyos hivatali kötelességszegésnek minősíthető-e".[8] Továbbá: „az a kérdés pedig, hogy érdemben helyes-e az ítéleti döntés, a fegyelmi elbírálás keretein kívül esik, mert a kellő alapossággal megindokolt és nem nyilvánvalóan törvénysértő bírói döntés helyessége sem fegyelmi, sem felügyeleti eljárás rendén nem lehet felülbírálásnak a tárgya."[9]

Változások a bírói felelősség terén 1945 után

Már 1945-től megkezdődött a bírói függetlenség felszámolása,[10] amely a bírák fegyelmi felelősségét is jelentős mértékben érintette. Az 1936. évi III. tc. ekkor még ugyan hatályban maradt, de a gyakorlatban már kevésbé alkalmazták, Uttó György megfogalmazása szerint: „hatályban való fenntartása inkább csak formális jogi ténynek tekinthető".[11]

Az 1936-os törvénycikk 19. §-a szerint szabályozott fegyelmi bíróság összetételét a legfőbb fegyelmi bíróság szervezetének módosítása tárgyában kiadott

[6] 1936. évi III. tc. indokolása.

[7] Navratil Szonja: *A jogászi hivatásrendek története Magyarországon (1868/1869–1937),* Budapest, ELTE Eötvös, 2014, 131–132; Antal Tamás: *Fejezetek a Szegedi Ítélőtábla történetéből III. A Szegedi Királyi Ítélőtábla története 1921–1938 között,* Budapest–Szeged, Országos Bírósági Hivatal, 2017, 42.

[8] BFL. VII.1.b. 86. kisdoboz ítélőtáblai fegyelmi iratok (1942), 6/1942. Zsöllei Kálmán fegyelmi ügye.

[9] BFL. VII.1.b. 86. kisdoboz ítélőtáblai fegyelmi iratok (1943), 9/1943. (Gémesi István, Sajó Lajos, vitéz Szent Iványi Ádám fegyelmi ügye.)

[10] Lásd bővebben: Peres Zsuzsanna: A bírói függetlenség felszámolása (1945-1989), *Kúriai Döntések, Bírósági Határozatok*, 2023/5, 952–965.

[11] Uttó György: Az igazságügyi alkalmazottakkal szembeni fegyelmi eljárás múltja, jelene és jövője, *Magyar Jog*, 2011/11, 584.

6.760/1945. ME. sz. rendelet 1. §-a módosította,[12] a törvénycikk 23. §-a (a legfőbb fegyelmi bíróság) pedig a rendelet 2. §-a szerint hatályát vesztette. A rendelet 1945. augusztus 22-én lépett hatályba.

Az ítélőbírák áthelyezéséről, valamint az ítélőbírák és az államügyészségi tagok végelbánás alá vonásának átmeneti szabályozásáról szóló 1948. évi XXII. törvény rendelkezett.[13] A törvény első §-a szerint „[a]z igazságügyminiszter a főfelügyelete alatt álló bármely bíróság ítélőbíráját – beleegyezése nélkül is – más bírósághoz áthelyezheti". A törvény indokolása szerint: „Jelentősebb szervezeti változások idején a multban is felmerült annak szüksége, hogy az ítélőbírák áthelyezhetetlensége átmeneti időre felfüggesztessék. Ez a szükség – figyelemmel a végbement területi változásokra és a demokratikus átalakítás szempontjaira – ezidőszerint is fennáll..." Az áthelyezésekkel az igazságügyminiszter az 1949. évi december hó 31. napjáig élhetett.[14] Az az ítélőbíró, aki az áthelyezés vele történt közlésekor 50. életévét már betöltötte, a részére kijelölt állás elfoglalása helyett a közlést követő harminc nap alatt végelbánás alá vonását kérhette.[15] Azt az ítélőbírót, aki az áthelyezés közlésekor 50. életévét még nem töltötte be és a részére kijelölt állást nem foglalta el, közhivatali állásáról és az azzal kapcsolatos ellátási, valamint a szolgálat alapján támasztható minden egyéb igényéről lemondottnak tekintették. [16]

Az igazságügyi szervezettel kapcsolatos hatásköri és eljárási szabályok módosításáról szóló 1950. évi 46. tvr. 14–16. §-a a fegyelmi és a felügyeleti jogkörre vonatkozó rendelkezéseket tartalmazott. A törvényerejű rendelet kimondta, hogy a

> [j]árásbírósági elnök, alelnök és járásbíró fegyelmi ügyében első fokon a megyei bíróság fegyelmi tanácsa jár el. A fegyelmi tanács megalakítására és eljárására azokat a rendelkezéseket kell megfelelően alkalmazni, amelyeket a felsőbíróság fegyelmi taná-

[12] „Az 1936:III. tc. 19. §-a értelmében eljáró legfőbb fegyelmi bíróság az elnökön felül harminchat tagból, mégpedig a Kúriának és a Közigazgatási Bíróságnak rangban legidősebb tizennyolc-tizennyolc tanácselnökéből, illetőleg bírájából alakul." Az ideiglenes nemzeti kormány 1945. évi 6.760. M. E. számú rendelete a legfőbb fegyelmi bíróság szervezetének módosításáról 1. §. Rendeletek tára, 1945, 635.

[13] Bódiné Beliznai Kinga: A bírói függetlenség és garanciái (1848–1948), *Kúriai Döntések, Bírósági Határozatok*, 2023/5, 946–948.; Bódiné Beliznai Kinga: A bírói fegyelmi felelősség szabályozása 1945 után, in Birher Nándor – Miskolczi-Bodnár Péter – Nagy Péter – Tóth J. Zoltán (szerk.): *Studia in honorem István Stipta*, Budapest, KRE ÁJK, 2022, 123–125.

[14] 1948. évi XXII. törvénycikk az ítélőbírák áthelyezésének, úgyszintén az ítélőbírák és az államügyészségi tagok végelbánás alá vonásának átmeneti szabályozásáról 1. § (4) bek.

[15] 1948. évi XXII. törvény 2. § (2) bek.

[16] 1948. évi XXII. törvény 2. § (3) bek.

csa tekintetében az 1936. évi III. törvény megállapít. Ezekben a fegyelmi ügyekben másodfokon a Legfelsőbb Bíróság kisebb fegyelmi tanácsa jár el.[17]

Az 1936. évi III. tc. egyes rendelkezéseinek módosítása tárgyában kiadott 107/1950. (IV. 15.) M. T. számú rendelet a fegyelmi eljárás alá vont személy állásából való felfüggesztésének szabályait módosította.[18]

Fegyelmi vétség az 1954. évi II. törvény alapján

Az 1954. évi II. törvény 53. § (1) bekezdése szerint: „a Magyar Népköztársaság bírájának politikailag és erkölcsileg feddhetetlennek kell lennie és hivatali kötelességét mindenkor becsületesen, éberen és gondosan kell ellátnia." A törvény szövege jól tükrözi a korszak általános közpolitikai szemléletét és – a hagyományos jogi terminológiát figyelmen kívül hagyó – politikai frazeológiáját. A törvény a következőképp rendelkezett a fegyelmi vétségről:[19] „Fegyelmi vétséget követ el az a bíró, aki kötelességeit hanyagul vagy felelőtlenül látja el, a hivatali munkafegyelmet megsérti, a Magyar Népköztársaság bírájához méltatlan, a népi igazságszolgáltatás tekintélyét sértő magatartást tanúsít."[20] A fegyelmi büntetések:[21] feddés, megrovás, szigorú megrovás, emellett a visszahívás[22] voltak.

A fegyelmi eljárás részletszabályairól a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa által kiadott, Nagy Imre által aláírt 1.051/1954 (VI. 30.) sz. határozat rendelkezett. Míg korábban elsőfokon a fegyelmi ügyekben az ítélőtábla melletti fegyelmi bíróság döntött, az új szabályozás szerint a megyei vagy kerületi bíróságok melletti fegyelmi tanács járt el.[23] A határozat – ellentétben az 1936. évi törvénycikkel – nem írt elő (kötelező) felügyeleti vizsgálatot. A fegyelmi ülés – szintén eltérően a korábbiaktól – zárt ülésen történt.[24] A fegyelmi ügyekben – a korábbinál rövidebb időn belül – az eljárás megindításától számított négy hét

[17] 1950. évi 46. tvr. 14. § (1) bek.

[18] 1936. évi III. tc. egyes rendelkezéseinek módosítása tárgyában kiadott 107/1950. (IV. 15.) M. T. számú rendelet, Magyar Közlöny, Minisztertanácsi és miniszteri rendeletek tára, 1950/64. sz. 1950. április 15., 552.

[19] Bódiné Beliznai: *A bírói fegyelmi,* 127–129.

[20] 1954. évi II. törvény 53. § (2) bek.

[21] 1954. évi II. törvény 58. § (1) bek.

[22] 1954. évi II. törvény 58. § (2) bek.

[23] 1954. évi II. törvény 55. §.

[24] 1.051/1954 (VI. 30.) sz. határozat 16. § (1) bek.

alatt határozni kellett.[25] A fegyelmi határozat ellen a fegyelmi eljárás alá vont bíró fellebbezéssel, az ügyész pedig óvással élhetett.[26]

Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában feltárt források

Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában olyan archivált források feltárását tűztem ki célul, amelyek alapján új perspektívából tekinthetünk a bírói hivatás 1945 utáni fejlődéstörténetére, a bírói hivatásrenddel kapcsolatos állami és ideológiai elvárások – gyakran bizarr – rendszerére. A primer forrásokon keresztül megismerhetjük, hogy a kiépülő totalitárius rendszer, az államszocialista hatalom hogyan befolyásolta a bírói pályát, a bírói hivatást. Eddigi kutatómunkám során e témakörben a háborús és népellenes bűncselekmények, illetve a sikkasztás miatt vádolt bírák tárgybeli személyi anyagát vizsgáltam.[27]

Az utóbbi körbe tartozik Jávor Iván dossziéja is, aki 1949-ben – alig 30 évesen – a Budapesti Katonai Törvényszék vezetője lett, bírói tevékenysége során az egykori munkásmozgalmi személyek ellen indított büntetőügyekben döntött. Egy 1949-ben megjelent újságcikk szerint Jávor Iván a következőket nyilatkozta: „szükség van a jogászokra, de természetesen újtípusú, szocialista jogászokra. A jogászi karnak az a fő feladata, hogy a megváltozott viszonyoknak megfelelően új jogot alkosson és alkalmazzon."[28]

Jávor Ivánt 1951 márciusában folytatólagosan elkövetett hivatali sikkasztás, vesztegetés, bűnpártolás miatt 10 évre ítélték. A perújítás során a Pécsi Katonai Bíróság 1954 júliusában a büntetést hét évre mérsékelte. A Katonai Felsőbíróság az ítéletet helybenhagyta, és megállapította, hogy az 1953. évi 11. tvr. 2. és 10. §-a értelmében a büntetés felével csökken, és azonnal elrendelte a vádlott szabadlábra helyezését.[29] Jávor Iván dossziéja elsősorban az 1949–50-es hálózati és nyomozati jelentéseket, feljegyzéseket, kihallgatási jegyzőkönyveket tartalmazza. A dossziéból Jávor Iván 1950. december 22-én tett vallomását emelem ki:

[25] 1.051/1954 (VI. 30.) sz. határozat 19. § (1) bek.
[26] 1.051/1954 (VI. 30.) sz. határozat 26. § (1) bek.
[27] ÁBTL. V-4882 Wéber Elek népellenes bűntett tárgyában kelt dossziéja, ÁBTL. V-32058 Démény Béla háborús és népellenes bűntett tárgyában kelt dossziéja, ÁBTL. V-36553 Tímár Miklós volt hadbíró dossziéja, ÁBTL. V-62740 Nyiri László volt hadbíró dossziéja, ÁBTL. V-41442 Bada Dezső m. kir. járásbíró dossziéja.
[28] Ujtípusu, szocialista jogászokra van szükség, *Nyírségi Magyar Nép,* VI. évf., 56. szám, 1949. március 8., 2.
[29] ÁBTL. 2.1. VII/19a(Sz-1611) Jávor Iván, 145.

> Polgári családból származom, apám ügyvéd volt. Jogi egyetemet végeztem Debrecenben, majd utána 1942 októberétől 1944. végéig munkaszolgálatot teljesítettem. A felszabadulás után 1945. februártól augusztusig Debrecenben voltam népügyész. Ezután 1947. januárig az Igazságügyminisztériumban működtem, majd innen a Büntető Törvényszék Deák-tanácsához kerültem, ahol 1948. júniusáig dolgoztam.
>
> 1948. nyarától 1949. áprilisáig a munkás-tanácsnál működtem mint törvényszéki tanácselnök. Ekkor kerültem a Néphadseregbe, ahol kineveztek a Katonai Törvényszék vezetőjének. Ebben a minőségben teljesítettem szolgálatot őrizetbevételemig.
>
> Mind családi környezetem, mind iskolai nevelésem folytán megszoktam a könnyelmű, polgári, korrupt életmódot, mely nálam mind a mai napig megmaradt. Ebből következett, hogy a felszabadulás után bírói működésem alatt sorozatosan követtem el sikkasztásokat és korrupciót azért, hogy erkölcstelen, korrupt, polgári életmódomat biztositani tudjam. Visszaéléseim elkövetésénél az sem számított nálam, hogy közbenjárásaim folytán fasiszta egyének, a nép demokrácia ellenségei menekülnek meg a törvény felelősségre vonása elől.[30]

A sikkasztásokkal kapcsolatban a következőket olvashatjuk a vallomásban:

> Beismerem, hogy mint a Katonai Törvényszék vezetője, tovább folytattam erkölcstelen, léha polgári életmódomat és ennek biztosítására – visszaélve a magasbeosztásomból eredő lehetőségekkel – folyamatosan követtem sikkasztásokat. […] nagymértékben elősegítettem azt, hogy az általam vezetett Katonai Törvényszéken a fegyelem meglazuljon…[31]

Összegzés

Az 1936. évi III. tc. és az 1954. évi II. törvény két politikai korszak egymástól jelentősen különböző terméke, a tanulmány ezek legfőbb eltéréseit, szemléleti és tartalmi különbségeit járta körül. Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a bírói hivatásról, ezen belül a bírák felelősségre vonásáról rendelkező jogi normák 1945-ig főleg az igazságszolgáltatás tekintélyének megőrzésére, a jogszolgáltatás érdekeinek védelmére születtek. A fegyelmi eljárások törvényi rendje ezzel együtt garanciát biztosított az ügyek alapos kivizsgálására és az eljárás alá vont bíró jogainak védelmére is. Az 1945 és főleg az 1948 utáni uralomváltás ezzel szemben a szolgálati pragmatikát az igazságszolgáltatás területén is az igazságszolgáltatás személyzetének szelekciójához használta fel, és a fegyelmi eljárást is az új típusú „szocialista" bíróság egyik eszközének tekintette.

[30] ÁBTL. 2.1. VII/19a(Sz-1611) Jávor Iván, 119.

[31] ÁBTL. 2.1. VII/19a(Sz-1611) Jávor Iván, 129–131.

Irodalomjegyzék

Levéltári források

ÁBTL. V-4882 Wéber Elek.

ÁBTL. V-32058 Démény Béla.

ÁBTL. V-36553 Tímár Miklós.

ÁBTL. V-62740 Nyiri László.

ÁBTL. V-41442 Bada Dezső.

BFL. VII.1.b. 86. kisdoboz ítélőtáblai fegyelmi iratok (1942), 6/1942. Zsöllei Kálmán.

BFL. VII.1.b. 86. kisdoboz ítélőtáblai fegyelmi iratok (1943), 9/1943. Gémesi István, Sajó Lajos, vitéz Szent Iványi Ádám.

BFL. VII.1.b. 86. kisdoboz ítélőtáblai fegyelmi iratok (1944), 2/1944. Spolarich Lajos.

Szakirodalom

Bódiné Beliznai Kinga: A bírói függetlenség és garanciái (1848–1948), *Kúriai Döntések, Bírósági Határozatok,* 2023/5, 932–951.

Bódiné Beliznai Kinga: A bírói fegyelmi felelősség szabályozása 1945 után, in Birher Nándor – Miskolczi-Bodnár Péter – Nagy Péter – Tóth J. Zoltán (szerk.): *Studia in honorem István Stipta,* Budapest, KRE ÁJK, 2022, 123–130.

Bódiné Beliznai Kinga: Történetek a bírói felelősség köréből, in Gosztonyi Gergely – Révész T. Mihály (szerk.): *Jogtörténeti parerga II: Ünnepi tanulmányok Mezey Barna 65. születésnapja tiszteletére,* Budapest, ELTE Eötvös, 2018, 61–66.

Homoki-Nagy Mária: A bírói felelősség kérdéseinek megítélése a gyakorlatban. Pro Publico Bono, *Magyar Közigazgatás,* 2020/3., https://doi.org/10.32575/ppb.2020.3.12

Navratil Szonja: *A jogászi hivatásrendek története Magyarországon (1868/1869–1937),* Budapest, ELTE Eötvös, Budapest, 2014.

Antal Tamás: *Fejezetek a Szegedi Ítélőtábla történetéből III. A Szegedi Királyi Ítélőtábla története 1921–1938 között,* Budapest–Szeged, Országos Bírósági Hivatal, 2017.

Peres Zsuzsanna: A bírói függetlenség felszámolása (1945–1989), *Kúriai Döntések, Bírósági Határozatok,* 2023/5, 952–967.

Uttó György: Az igazságügyi alkalmazottakkal szembeni fegyelmi eljárás múltja, jelene és jövője. *Magyar Jog,* 2011/11, 583–588.

Napilapok

Ujtípusu, szocialista jogászokra van szükség, *Nyírségi Magyar Nép,* VI. évf., 56. szám, 1949. március 8., 2.

Jogforrások

Törvények

1936. évi III. törvénycikk a kir. itélőbíráknak és a kir. ügyészség tagjainak fegyelmi felelősségéről, áthelyezéséről és nyugdíjazásáról, továbbá a kir. bírósági és kir. ügyészségi tisztviselők fegyelmi felelősségéről

1948. évi XXII. törvénycikk az ítélőbírák áthelyezésének, úgyszintén az ítélőbírák és az államügyészségi tagok végelbánás alá vonásának átmeneti szabályozásáról

1954. évi II. törvény a Magyar Népköztársaság bírósági szervezetéről

Törvényerejű rendeletek

Az igazságügyi szervezettel kapcsolatos hatásköri és eljárási szabályok módosításáról szóló 1950. évi 46. tvr.

Rendeletek

Az ideiglenes nemzeti kormány 1945. évi 6.760. M. E. számú rendelete a legfőbb fegyelmi bíróság szervezetének módosításáról, *Magyarországi rendeletek tára,* LXXIX. évf., II. köt., 1945, 635.

Az 1936. évi III. tc. egyes rendelkezéseinek módosítása tárgyában kiadott 107/1950. (IV. 15.) M. T. számú rendelet, *Magyar Közlöny,* Minisztertanácsi és miniszteri rendeletek tára, 64. sz., 1950. április 15., 552.

A MESTERSÉGES INTELLIGENCIA SZABÁLYOZÁSÁNAK KÉRDÉSEI A SZABVÁNYOK TÜKRÉBEN

Rideg Gergely

Bevezetés

A mesterséges intelligencia (továbbiakban úgy is mint MI) szabályozásának aktualitása vitán felül áll. Az új technológiák nyújtotta lehetőségek mellett mára részletes feltérképezése zajlik az MI-rendszereket övező kockázatoknak is.

A magas fejlettségi szintet képviselő mesterséges intelligenciát különböző diszciplínák jeles képviselői egyaránt gigantikus kockázattal járó technológiaként prognosztizálják.[1] A kockázati faktorok az alapvető emberi jogok széles spektrumával kapcsolatot mutatnak, felhívva ezzel a figyelmet az MI-alkalmazás esetleges veszélyeire.[2] A mesterséges intelligencia soha nem látott mennyiségű adathalmazból táplálkozva, különböző magas szakértelmet igénylő, többek között matematikai és statisztikai, valamint egyéb módszerekkel igyekszik az emberi intelligenciáéhoz hasonló eredményeket elérni. Mindazonáltal kockázatként felmerül az ún. „black box" hatás, illetve az a tény, hogy a technológia nagyon magas hatásfokkal, pillanatok alatt képes elvégezni a rá bízott feladatot, egy hibás folyamat ezáltal hatalmas károkat, személyiségi jogsértést vagy konkrét vagyoni kárt okozhat.

Az európai jogalkotás számos fundamentális mérföldkövet lefektetett, például a 2018. április 25-én rögzített MI-stratégiát, amely részben az MI társadalmi-gazdasági aspektusait, részben a körülötte megjelenő beruházásokat vizsgálta. További mérföldkő volt „A mesterséges intelligenciáról szóló összehangolt terv",

[1] A különböző médiumokban 2023. április környékén felröppent az a hír, miszerint többek között olyan híres emberek, mint Elon Musk, Yuval Noah Harari és Steve Wozniak is a mesterségesintelligencia-rendszerek egyes fajtái fejlesztésének azonnali leállítását követelik. Christian Stöcker: Die Rückkehr des Wunderglaubens, Spiegel, 2023. április 1. https://www.spiegel.de/wissenschaft/kuenstliche-intelligenz-die-rueckkehr-des-wunderglaubens-kolumne-a-d53eb350-b5b5-4888-9bf8-8fc510d018b8 (Letöltés: 2023. április 15.)

[2] Udvary Sándor: Az önvezető gépjárművek egyes felelősségi kérdései, *Pro Publico Bono – Magyar Közigazgatás,* 7. évf., 2019/2, 146–155.

amely tartalmazta a közös célokat, és irányt mutatott az együttes erőfeszítésekhez. A Európai Bizottság a témával foglalkozó magas szintű független szakértői csoportot is létrehozott 2018-ban, amely etikai iránymutatást adott ki a megbízható mesterséges intelligenciára vonatkozóan.

A munkacsoport rámutatott, hogy a megbízhatóság egyik szubsztanciája a bizalom. Az emberekben a bizalom egy/az ismeretlen technológia iránt releváns, tudományosan megalapozott és hasznos információk alapján, széles körű tájékoztatás útján képes kialakulni. A paradoxon, amelyre Tóth András is rámutat, az, hogy hogyan lehetne egy fogalmilag bizalmatlanságot ébresztő technológiával kapcsolatosan bizalomerősítő szabályozást kialakítani.[3]

A mostani írás összegző dokumentumként szolgál a folyamatban lévő kutatás állásáról, amely eddig a szabványok természetét, a szabványok alkalmazását bevezető jelleggel vizsgálta. A szabványok kidolgozása és különböző területeken történő alkalmazása igen komplex folyamat, ennek az átfogó bemutatása meghaladná a jelen tanulmány kereteit. Nem volt cél rámutatni a szabványok alkalmazásának és használatának mindennapi problematikájára, a kutatás inkább arra törekedett, hogy az MI-szabályozási kérdéseivel kontextusba helyezve a szabványok esetleges pozitív hatásait rajzolja fel.

Kutatási kérdések

A jelen tanulmányban és a folyamatban lévő kutatásban arra keresem a választ, hogy a szabvány mennyiben lehet eszköze a mesterséges intelligencia arányos és indokolt szabályozásának, az MI alkalmazás megfelelő korlátozásának. Képes lehet a szabványok alkalmazása által a jogalkotó megfelelő mértékben porlasztani az MI-alkalmazások jelentette kockázatot?

Kutatási módszer

A kutatási kérdésekre normatív vizsgálatok útján, rendszertani értelmezéssel *(interpretatio systematica)* és kontextuális elemzéssel keressük a választ. Az analízis használja továbbá az alkotmányos alapjogok szerinti értelmezést, csakúgy, mint a jog mögötti etikai értékek szerinti értelmezést.

[3] Tóth András: A mesterséges intelligencia szabályozásának paradoxonja és egyes jogi vonatkozásainak alapvető kérdései, *Infokommunikáció és jog,* 73. évf., 2019/2, 3–9.

A mesterségesintelligencia-rendszerek fogalma

A mesterséges intelligencia meghatározására sokan tettek kíséreltet. Stuart J. Russell és Peter Norvig elképzelésében egy „emberi módon/racionálisan gondolkodni/cselekedni képes rendszer (ágens)”.[4] A jelen kutatás során a mesterséges intelligencia alatt azt a széles körben elfogadott mesterségesintelligencia-definíciót fogjuk használni, amely a 2018-as EU Mesterséges Intelligencia Stratégia meghatározására vezethető vissza.[5] E szerint

> a mesterségesintelligencia intelligens viselkedésre utaló rendszereket takar, amelyek konkrét célok eléréséhez elemzik a környezetüket, és – bizonyos mértékű autonómiával – intézkedéseket hajtanak végre. A mesterséges intelligencián alapuló rendszerek lehetnek kizárólag szoftveralapú rendszerek, amelyek a virtuális világban működnek (pl. hangasszisztensek, képelemző szoftverek, keresőprogramok, hang- és arcfelismerő rendszerek), illetve a mesterséges intelligencia beépíthető hardvereszközökbe is (pl. fejlett robotok, autonóm járművek, drónok és a tárgyak internetéhez kapcsolódó alkalmazások).[6]

A nemzeti, európai és nemzetközi szabványok

Az európai szabványfogalom – amely lényegi elemeiben megegyezik a magyar szabványfogalommal[7] – szerint a szabvány: „egy elismert szabványügyi testület által ismételt vagy folyamatos alkalmazás céljára elfogadott műszaki előírás, amelynek betartása nem kötelező”. Fajtái: nemzetközi szabvány, európai szabvány, harmonizált szabvány, nemzeti szabvány.[8]

[4] Stuart J. Russel – Peter Norvig: *Mesterséges intelligencia modern megközelítésében*, Budapest, Panem – Prentice Hall, 2000, 34, idézi Ződi Zsolt: A robottanácsadók jogi problémái: hogyan szabályozzuk a robotokat?, *Állam- és jogtudomány,* 61. évf., 4, 2020/4, 108–128.

[5] Inga Ulnicane: Artificial Intelligence in the European Union: Policy, ethics and regulation, in Thomas Hoerber – Gabriel Weber – Ignazio Cabras (eds.): *The Routledge handbook of European integrations*, Taylor & Francis, 2022, 256.

[6] Communication From The Commission, Artificial Intelligence for Europe, Brussels, 25.4.2018 COM(2018) 237 final

[7] „4. § (1) A szabvány elismert szervezet által alkotott vagy jóváhagyott, közmegegyezéssel elfogadott olyan műszaki (technikai) dokumentum, amely tevékenységre vagy azok eredményére vonatkozik, és olyan általános és ismételten alkalmazható szabályokat, útmutatókat vagy jellemzőket tartalmaz, amelyek alkalmazásával a rendező hatás az adott feltételek között a legkedvezőbb.” 1995. évi XXVIII. törvény a nemzeti szabványosításról

[8] Az Európai Parlament és a Tanács 1025/2012/EU Rendelete az európai szabványosításról, a 89/686/EGK és a 93/15/EGK tanácsi irányelv, a 94/9/EK, a 94/25/EK, a 95/16/EK, a 97/23/EK, a 98/34/EK, a 2004/22/EK, a 2007/23/EK, a 2009/23/EK és a 2009/105/EK európai parlamenti és tanácsi

A harmonizált szabvány a Bizottság felkérésére az uniós harmonizációs jogszabályok alkalmazásának elősegítésére elfogadott európai szabvány.

A szabványok alkalmazása és a tanúsítványok megszerzésére való törekvés hordoz magában egyfajta önszabályozást a piaci szereplők részéről.[9] Ez a szabványok és a jogalkotási termékek jellemzőinek lenti elhatárolásából is levezethető:

1. táblázat. Szabványok és jogalkotás viszonya[10]

Szabványok	Jogalkotás
Önkéntesek. Konszenzuálisak. Független szervezetek által kifejlesztettek. 5 évente felülvizsgálják őket. Specifikációkat és tesztelési metódusokat adnak.	Felhatalmazáson alapul. Törvény által előírt. Hatóságok által megalkotott. Felülvizsgálva akkor van, amikor a jogalkotó úgy dönt. A társadalmi érdekek védelmét szolgálják.

Úgy is megfogalmazhatjuk, hogy az európai jogalkotó dönti el, hogy *mit* kíván szabályozni. Az európai szabványok pedig abban segítenek, hogy *hogyan* kell azt a bizonyos területet szabályozni részleteiben.[11] Az európai szabványok fejlesztésének vezérlő elemei a konszenzus, a nyitottság és átláthatóság, a nemzeti részvétel, a technikai koherencia.

Ahogyan arra Karácsony Gergely rámutat, itt egy versenyoldali megközelítés is szerepet játszik, hiszen a piaci szereplők a vásárlók, a szolgáltatást igénybe vevők bizalmának elnyerése érdekében biztonságossá és a felhasználók számára elfogadhatóvá kívánják majd tenni a termékeiket és az üzletpolitikájukat, termelési folyamatukat.[12]

Tényként rögzíthetjük, hogy a szabványok használatával a piaci szereplők jelentős hatékonyságot képesek elérni, így közvetve a gazdaság egyik fontos mozgatóelemét jelentik.[13] Általánosságban, az Európai Unió viszonylatában elmondhatjuk, hogy a szabványok és a szabványosítás az uniós egységes piac létrehozásának is fundamentuma. A nemzeti műszaki előírások helyébe lépő európai szabványok hozzájárulnak a technikai akadályok felszámolásához.

irányelv módosításáról, valamint a 87/95/EGK tanácsi határozat és az 1673/2006/EK európai parlamenti és tanácsi határozat hatályon kívül helyezéséről (2012) Official Journal L 316/12

[9] G. Karácsony Gergely: *Okoseszközök – Okos jog?*, Budapest, Dialóg Campus, 2020, 142–144.

[10] CEN and CENELEC. https://www.youtube.com/watch?v=8-eaEJ7631Q (Letöltés: 2022. február 6.)

[11] Uo.

[12] G. Karácsony: *Okoseszközök.*

[13] Klein Tamás – Tóth András: *Technológia jog – Robotjog – Cyberjog*, Budapest, Wolters Kluwer Kft., 2019, 70.

A szabványok a piaci szereplők számára könnyíthetik a piacra jutást, és nem csupán uniós, de nemzetközi együttműködést is elősegítenek. Elhozhatják a jobb kapcsolatokat a beszállítókkal és az ügyfelekkel, ami a fogyasztók biztonságának javulásából ered. Az Európai Unió meglátása szerint a szabványok lehetőséget biztosíthatnak arra is, hogy az európai kkv-szektor versenyképesebb legyen.[14] A Bizottság rámutatott, hogy a szabványok csökkentik azt az időt, amely alatt az új technológia képes piacra kerülni, továbbá megkönnyítik az innovációt az által, hogy lehetővé teszik a vállalkozások számára, hogy a szabványban foglalt eredményekre támaszkodjanak és építsenek.

Érdemes megemlíteni azt, hogy a szabványok milyen hatással vannak a gazdasági versenyre, amely, mint ismeretes, az innovációnak és a fejlődésnek a motorja. A szabvány alkalmazása ugyanis, ha bizonyos vállalkozások számára nem lehetséges a szabványmegállapítási folyamatok eredményeinek megismerése, versenyellenes eredményekhez vezet. A szabvány akkor nem korlátozza a versenyt, ha az bizonyos feltételekre épül. Így fontos, hogy a szabvány elfogadási eljárása átlátható, tisztességes, észszerű és megkülönböztetésmentes legyen. Tehát minden piaci szereplő egyenlő feltételekkel hozzájuthasson.[15]

A szabványok és a verseny kapcsolatát azért tartom fontosnak kiemelni, mert a verseny e tekintetben a mesterséges intelligencia olyan irányú fejlesztéséhez vezet, amely maximálisan a fogyasztók érdekeit, biztonságát szolgálja.

A szabványok és az uniós MI Jogszabálytervezet

A MI-szabályozás vizsgálatának aktualitását az is alátámasztja, hogy az európai jogalkotó egy mesterséges intelligencia jogszabály (a továbbiakban úgy is mint MI Jogszabálytervezet vagy jogszabálytervezet) megalkotásán törekszik rendes jogalkotási eljárásban, amely rendelet szövegjavaslatának[16], az azóta érkezett vélemények, valamint a mesterséges intelligenciával kapcsolatos felelősségről szóló irányelv javaslatának[17] vizsgálatával jutottunk a jelen dolgozatban foglalt megállapításokhoz.

[14] Elérhető: Benefits of standards. https://ec.europa.eu/growth/single-market/european-standards/standardisation-policy/benefits-standards_en (Letöltés: 2022. január 23.)

[15] Klein–Tóth: *Technológia jog,* 71–74.

[16] Proposal for a Regulation Of the European Parliament and of The Council Laying Down Harmonised Rules on Artificial Intelligence (Artificial Intelligence Act) and Amending Certain Union Legislative Acts, (2021), COM(2021) 206 final

[17] 2022. szeptember 28-án a Bizottság teljesítette a fehér könyv célkitűzéseit és az Európai Parlament kérését a mesterséges intelligencia felelősségéről szóló irányelvjavaslat beterjesztésével. (AILD)

Az európai jogalkotó az MI-kódex megalkotásának kezdeményezésével úttörő lépést tett a technológia kontrollált fejlesztése, felhasználása irányába. A piaci szereplők útmutatást kapnak a tekintetben, hogy milyen elvek mentén kell dolgozniuk, ha MI-rendszert, nagy kockázatú MI-rendszert szeretnének alkalmazni vagy fejleszteni. A továbbiakban arra keresem a választ, hogy a szabványoknak milyen szerep juthat a kockázatmentes MI-felhasználás érdekében.

Maga a mesterséges intelligenciáról szóló jogszabálytervezet úgy fogalmaz, hogy „a harmonizált szabványok, valamint a támogató iránymutatási és megfelelési eszközök segíteni fogják a szolgáltatókat és a felhasználókat a javaslatban meghatározott követelményeknek való megfelelésben, és minimálisra csökkentik a költségeiket".[18]

A jogszabálytervezet egy vélelmet állít fel a szabványok tekintetében a nagy kockázatú mesterséges intelligencia rendszereknél.

> Azokról a nagy kockázatú MI-rendszerekről, amelyek megfelelnek az olyan harmonizált szabványoknak, illetve azok egyes részeinek, amelyek hivatkozásait közzétették az Európai Unió Hivatalos Lapjában, azt kell feltételezni, hogy megfelelnek az e cím 2. fejezetében[19] megállapított követelményeknek, amennyiben az említett szabványok e követelményekre is kiterjednek.[20]

Ez egyfajta bizalmat tud ébreszteni a szabványok betartásával megalkotott MI-rendszerekkel kapcsolatban, és kiküszöböl bizonyos ismert kockázatokat.

Álláspontom szerint a jogszabálytervezetben foglalt szabályok végrehajtása szempontjából kifejezetten előremutató, hogy az a VI. címben már a Mesterséges Intelligenciával Foglalkozó Európai Testület felállításáról rendelkezik. Ez a testület lesz felelős a tagállamok közötti koordinációért, hiszen feladataként határozná meg a tervezet, hogy összegyűjtse és megossza a tagállamok között a szaktudást és a bevált gyakorlatokat. A jelen tanulmány tárgyát illetően pedig fontos, hogy véleményeket, ajánlásokat és írásbeli észrevételeket ad ki a majdani rendelet végrehajtásával kapcsolatos ügyekben, különösen a 40. és 41. cikkben említett harmonizált szabványok vagy egységes előírások használatáról. Úgy

[18] Proposal for a Regulation Of the European Parliament and of The Council Laying Down Harmonised Rules on Artificial Intelligence (Artificial Intelligence Act) and Amending Certain Union Legislative Acts, (2021), COM(2021) 206 final, 2.3. Arányosság.

[19] A nagy kockázatú MI-rendszerekre vonatkozó követelmények: nyilvántartás, megfelelő dokumentáció, átláthatóság és a felhasználók tájékoztatása.

[20] Proposal for a Regulation Of the European Parliament and of The Council Laying Down Harmonised Rules on Artificial Intelligence (Artificial Intelligence Act) and Amending Certain Union Legislative Acts, (2021), COM(2021) 206 final, 40. cikk: Harmonizált szabványok az európai szabványosításról, 10. cikk: (6) bekezdés.

értékelem, hogy ez a rendelkezés is azt bizonyítja, hogy a jogalkotó megfelelő mértékben átgondolta a szabályalkotást, a megvalósulási szakra vonatkozóan is. A testület felállítása pedig erősíti a rendelettervezet kódexjellegét, mivel az alapvetésektől a fogalommeghatározásokon keresztül a végrehajtási szabályokig mindenféle normát megtalálunk benne. A testület felállítása ugyanakkor a megfelelő mennyiségű és minőségű humánerőforrás meglétét feltételezi, amellyel kapcsolatban azonban kételyeink vannak.

ISO szabványok és az MI

Az egyik legismertebb nemzetközi szabványosító szervezet a Nemzetközi Szabványügyi Szervezet, az ISO[21]. Ennek a szervezetnek már vannak is eredményei a mesterséges intelligenciát támogató szabványok létrehozása terén. Ilyen például az ISO/IEC NP 24029-1[22] neurális hálózatok robusztusságának felmérése témakörben. Szintén a mesterséges intelligenciához és a kockázatelemzéshez kapcsolódik az ISO 12100:2010[23], amely a kockázatértékelés és kockázatcsökkentés általános elveit érinti. A jelen tanulmány megírásakor az ISO internetes katalógusában a mesterséges intelligencia, azaz angolul *artificial intelligence* címszóra indított keresés ötvenöt darab szabványt ad eredményül. Természetesen ezek között szerepel olyan, amely még fejlesztés alatt áll, mint az ISO/AWI PAS 8800 számú szabvány, amely a közúti forgalomban részt vevő gépjárművekbe épített MI-rendszerek kontextusában tartalmaz szabályokat. Mivel a mesterséges intelligencia nem a 21. század szülötte, természetesen visszavont szabványokat is találunk, ilyen például az 1995. decemberében publikált ISO/IEC 2382-28:1995 szabvány. Ezt az ISO/IEC 2382:2015 módosította, ami azt mutatja, hogy a szabványok a szabályozott technológiával együtt élnek, annak fejlődését követik.[24]

A szabványosításban alkalmazott elvek, mint az áttekinthetőség és nyilvánosság, a közérdek képviselete, az egységesség és ellentmondás-mentesség pedig álláspontunk szerint hozzájárulnak az MI jelentette kockázatok porlasztásához és a jogbiztonsághoz.

[21] International Organization for Standardization.

[22] ISO/IEC NP 24029-1 and 24029-2 – AI – Assessment of the robustness of neural networks.

[23] Safety of machinery – General principles for design – Risk assessment and risk reduction.

[24] A kereső elérhetősége: https://www.iso.org/search.html?q=artificial%20intelligence&hPP=10&idx=all_en&p=0 (Letöltés: 2023. szeptember 20.)

A szabványok és a jogszabályok viszonya, előnyök és hátrányok

A jelen tanulmány inkább a szabványok előnyeire koncentrál, mindazonáltal e helyütt szeretnénk megemlíteni az IoT (Internet of Things) szektorban végzett bizottsági ágazati vizsgálat azon eredményeit, amelyek a szabványok esetleges negatív oldalait mutatták be. A vizsgálat különböző kérdőíveinek válaszadói aggályaikat fejezték ki a szabványosítási folyamatot, a szabványhoz nélkülözhetetlen szabadalomra vonatkozó nyilatkozatokat, a hivatalos szabványfejlesztő szervezetek tagsági és részvételi szabályait illetően. A vélemény szerint főképp a nagy techvállalatok irányítják a technológiai fejlesztéseket, és ez lehetővé teheti számukra, hogy szabadalmi tulajdonosként kihasználják piaci erejüket a downstream piacokon. A vizsgálat eredményeként az is megállapításra került, hogy a fogyasztói IoT ágazat rendkívül heterogén környezet a szabványok tekintetében. A megkérdezettek nincsenek közös állásponton a tekintetben, hogy szükséges volna-e további szabványosítás. Egyesek szerint az interoperabilitás megteremtésének nem a szabványok a legmegfelelőbb eszközei.[25]

Felmerül a kérdés a mesterséges intelligencia szabályainak a jogforrási hierarchiában történő elhelyezése kapcsán, hogy a szabályalkotásra milyen szinten kerüljön sor. Tekintettel arra, hogy ez egy határokon átívelő technológia, mindenképpen egy magasabb szintű szabályozási dimenziót célszerű találni.[26] Kérdés az is, hogy megfelelő lépés volna-e a szabványok egyes részeinek beépítése jogszabályi környezetbe. Hangsúlyozzuk, hogy a vizsgálat szempontjából és a konklúziók megalkotásakor szem előtt tartottuk, hogy a szabvány nem jogszabály.

A Magyar Szabványügyi Testület e körben az alábbi álláspontra helyezkedik. A technológiai részletszabályok jogszabályba foglalása nem ösztönzi a piaci szereplőket, hogy jobb megoldást fejlesszenek, ha egy adott szabvány alkalmazása kötelező, és a jobb technológia alkalmazása nem jár plusz jutalmazással. Míg, ha a fejlettebb szabvány alkalmazásával több ügyfelet tud magához csábítani, akkor az mindenképpen pozitív hatással lesz a gazdasági teljesítményére. A jogszabályba foglalás a jogalkotóra hárítja a felelősséget, hiszen a piaci szereplő okkal bízhatott benne, hogy a jogszabályban elvárt szabvány alkalmazása megfelelő biztonságot nyújt. Az is igaz, hogy a nem kellően előrelátó és rugalmas jogszabály konzervál egy már meghaladott technikai megoldást, amely így visszatartja a fejlődést. A nemzeti jogszabályokba ültetett szabványok tekintetében probléma lehetne, hogy zavart keltenek a jogkövetésben, mivel a jogszabályok

[25] A Bizottság jelentése a Tanácsnak és az Európai Parlementnek, Zárójelentés – a fogyasztói IoT-re vonatkozó ágazati vizsgálat, (2022) COM(2022) 19 final.

[26] Úgy gondoljuk, hogy a Mesterséges Intelligenciával Foglalkozó Európai Testület éppen ezért hatékonyan fogja segíteni a szabályok megvalósulását.

szintjei között ellentmondás mutatkozhat, például, ha egy európai szabvány alkalmazása szükséges, amely azonban ellentétes a nemzeti jogszabály rendelkezésével. [27]

A szabványok jogszabályokban történő megjelenése

A szabványok gyakorlati hasznosulását a hatályos és rendelkezésre álló magyar joganyag vizsgálatával, a jogszabályi szövegek elemzésével végeztük. A szabványok fent bemutatott jellemzőit, a nemzetközi jog, az európai jog és a tagállami, jelen esetben magyar jog egymáshoz való viszonyát ismerve a következőket találtuk.

A tetszőlegesen választott jogszabályi keresőrendszerbe a *szabvány* és *ISO* szavakat beírva rövidesen eljutottunk az ivóvíz minőségi követelményeiről és az ellenőrzés rendjéről szóló 5/2023. (I. 12.) Korm. rendelethez (a továbbiakban úgy is mint Ivóvízrendelet), a 2023. évi XLVII. törvényhez[28] (a továbbiakban úgy is mint a Levegőszennyezésről szóló törvény), amelyek számos szabványokkal kapcsolatos rendelkezést tartalmaznak.

Az Ivóvízrendelet hatálya az emberi fogyasztásra szánt víz (a továbbiakban: ivóvíz) minőségi követelményeire, az ivóvízhez való hozzáférés javítására és a vízminőség-ellenőrzés rendjére terjed ki. A jogszabály rövid áttekintését követően azt láthatjuk, hogy a szöveg rengeteg iparági szakkifejezéssel operál, úgy mint mérési bizonytalanság, szisztematikus hiba vagy indikatív dózis. Ami a továbbiakban feltűnik, hogy a szabványokat mint közismert dokumentumokat használja hivatkozásokon keresztül, és így gyakran a jogszabályi szövegbe inkorporálja. Például a következőképp: „A pontosság a szisztematikus hiba mutatója, azaz a nagyszámú ismételt mérés átlagértéke, valamint a valódi érték közötti különbség. Részletesebb leírás az ISO 5725[29] szabványban található." Máshol a következő rendelkezés található: „A mérési bizonytalanságot az EN ISO 7027 szabvány vagy más, azzal egyenértékű szabvány szerint mért 1,0 NTU (nefelometriás turbiditási egység) szinten kell megbecsülni."

A jogalkotó tehát fontosnak tartja annak részletezését, hogy a vízminőséget pontosan milyen módszerekkel kell mérni, becsülni, számolni, de mivel annak jogszabályi szövegbe történő beágyazása az észszerűség határát átlépné, így

[27] Forrás: http://www.mszt.hu/web/guest/tevhitek-es-tenyek (Letöltés: 2022. január 18.)

[28] A nagy távolságra jutó, országhatárokon átterjedő levegőszennyezésről szóló 1979. évi egyezményhez kapcsolódóan a környezetben tartósan megmaradó szerves szennyező anyagokról szóló jegyzőkönyv és az egyezmény Végrehajtó Testülete 2009/1., 2009/2. és 2009/3. számú határozatai kihirdetéséről szóló törvény.

[29] ISO 5725-4:2020(en) Accuracy (trueness and precision) of measurement methods and results – Part 4: Basic methods for the determination of the trueness of a standard measurement method.

a szabványokra hivatkozva határoz meg egy elfogadott módszert. Fontos, és e helyütt tartjuk érdemesnek azt hangsúlyozni, hogy a szöveg szerint a megjelölt szabvány vagy azzal egyenértékű szabvány szerint kell megbecsülni. Erre, tehát a megjelölt szabvánnyal való egyenértékűségre a jogalkotó több alkalommal is hivatkozik. Azt állítottuk ugyanis, hogy a szabványok alkalmazása alapvetően önkéntes, a szabványok alkalmazása megkönnyíti egy esetleges közigazgatási vagy egyéb eljárásban annak bizonyítását, hogy a fél a jogszabályi előírásoknak megfelelően járt el. Abban az esetben, amennyiben egy adott szabványtól el kíván térni, úgy azt megteheti, ebben az esetben azonban az ő terhére esik annak bizonyítása, hogy a választott szabvány vagy nem szabványosított metódus a szabványban foglaltakkal egyenértékű. Ez a tény az általunk vizsgált MSZ ISO/IEC 27001 szabvány bevezető részében kiemelésre is került: „A szabványtól való eltérés esetén megkövetelhető annak igazolása, hogy a választott megoldás is megfelel a jogszabályi követelményeknek."

Azt látjuk, hogy a jogalkotó a jogalkotási cél eléréséhez ezekben az esetekben a bonyolult műszaki megoldások regulázására egy kombinált szabályrendszert épített fel. Habár az ivóvízminőség-mérési technológiák és a mesterségesintelligencia-rendszerek szorosan nem kapcsolhatók össze, a fentiekből azt a párhuzamot láthatjuk, hogy az MI-rendszerekkel kapcsolatos iparág hasonló speciális terminus technikusokkal operál. A jövőben elképzelhetőnek tartjuk a fentiekhez hasonló törvények és kormányrendeletek megalkotását, amelyek szövegében szervesen megjelennek harmonizált szabványok. Ezzel megteremtve az egységesített európai műszaki követelményeket és eljárásokat.

Konklúzió

Konklúzió 1. A fentiekben foglaltakat összevetve az az álláspont látszik kibontakozni, hogy a tanúsítványok és a szabványok alkalmazása a mesterséges intelligencia felhasználásával járó kockázatok porlasztására alkalmas lehet a megfelelő szakmai specifikumok meghatározása révén. További követelmények, feltételek szükségesek, hogy megállapításra kerüljenek a szabványok és a tanúsítási folyamat kapcsán, ám ezek már olyan jellegű részletszabályok, amelyek kifejezett műszaki szakismeretet is igényelnek. Az európai jogalkotó elvek mentén történő iránymutatása álláspontunk szerint a rendeleti szöveg szintjén elégséges lehet, ugyanis szükséges a minél szélesebb körű MI-technológiák lefedése.

Konklúzió 2. Ahogyan fent szerepelt, fontos, hogy a szabvány elfogadási eljárása átlátható, tisztességes, észszerű és megkülönböztetésmentes legyen.

A kockázatokat csökkenteni szándékozó célkitűzés nem vezethet a más terület, így például a verseny torzításához. Nem okozhatja az alapvető európai értékek devalválódását, így lehetővé kell tenni, hogy azokat minden európai vállalkozás segítségül hívhassa a piacra lépéshez.

Konklúzió 3. Amint az a fenti példákból is kitűnik, a szabványoknak az olyan meglévő tagállami szabályok esetében, mint például az ivóvíz minőségére vonatkozó vagy az épített környezetre vonatkozó joganyagnak is van harmonizáló hatása az által, hogy a szakmai eljárásokat, gyakorlatokat nemzetközi szabványokhoz kötve egységesíti. Azonban a mesterséges intelligencia esetében általános tagállami jogszabályok, például MI-kódexek nincsenek. Az európai jogalkotónak szabályozási szempontból hamarabb célt érhet az a törekvése, hogy egy európai uniós MI-kódexet hozzon létre és az ehhez kapcsolódó szabványokat is megalkossa, mivel – a kutatás jelenlegi állása szerint – nincs olyan tagállami meglévő szabályozás, amelyet le kellene törni. Ez lehetővé teszi, hogy létrejöhessen egy harmonizált európai környezet, amely átlátható és egységes, így növelve a bizalmat a technológia iránt.

Konklúzió 4. Bár léteznek olyan szabványok, amelyek a mesterséges intelligenciára vonatkoznak, a szabványlistákból látható, hogy ezek között vannak olyanok, amelyek az egyes típusú mesterségesintelligencia-rendszerekre adnak ajánlásokat, például a gépi tanulás. Nem lesz elég egyetlen szabványt használni vagy általánosságban alkalmazni, mert ezek a területek túlságosan gyorsan változnak, új technológiák, új modellek kerülnek alkalmazásra, és még a szabványok sem tudnak lépést tartani a fejlődéssel. Az egyik megoldás, hogy absztrahált és kevésbé részletes szabványokat készítenek, amelyek puhák és nagyon felületesek lesznek. A részletes, leíró szabványt viszont gyakran utoléri és meghaladja a gyakorlat. Szükség lesz különböző speciális szabványokra, azokban pedig az absztrakció és a specifikáció megfelelő arányát kell megtalálni. Álláspontunk szerint azonban fontos lenne olyan szabványok nagyobb számú kidolgozása, amelyek pontos, például Python programkódokat vagy csomagokat tartalmaznak, amelyeket bizonyos céllal készült rendszerekbe be kellene építeni.

Konklúzió 5. A szabványok mindig komoly társadalmi konzultációt követően kerülnek kialakításra, így megfelelnek annak a jogdogmatikai elvárásnak, hogy a szabályokat megfelelő együttműködés és konzultáció révén alakítsák ki.

Konklúzió 6. A jelen tanulmány keretében rögzített megállapítások és konklúziók összevezethetők az új megközelítés elvével, a szabályozási módszer[30] az

[30] A Tanács 1985. május 7-i állásfoglalása a műszaki harmonizáció és a szabványok új megközelítéséről – https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A31985Y0604%2801%29 (Letöltés: 2023. március 24.)

itt megfogalmazott elvárásokat rögzítette az Európai Unióban gyártott termékekre vonatkozóan. A kutatás későbbi szakaszában fontos lenne ennek az elvnek a részletesebb megvizsgálása és az eredmények értékelése az egyéb megállapításokkal összefüggésben.

Konklúzió 7. Végezetül rögzítjük, hogy az új technológiák, így a mesterséges intelligencia is a fentiek mellett számos olyan kockázati tényezőt, illetve korlátot is rejthet, amellyel ma még nem tudunk kalkulálni; vagy nem szabályozási, jogi feladat kiküszöbölni, hanem felhasználói tudatosság és kellő figyelem szükséges hozzá, mint ahogyan erre Boóc Ádám is rámutatott a „Click-wrap” szerződések esetében.[31]

Irodalomjegyzék

A Bizottság jelentése a Tanácsnak és az Európai Parlementnek, Zárójelentés – a fogyasztói IoT-re vonatkozó ágazati vizsgálat, (2022) COM(2022) 19 final. https://competition-policy.ec.europa.eu/system/files/2022-01/internet-of-things_final_report_2022_en.pdf

A Tanács 1985. május 7-i állásfoglalása a műszaki harmonizáció és a szabványok új megközelítéséről. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A31985Y0604%2801%29

Az Európai Parlament és a Tanács 1025/2012/EU Rendelete az európai szabványosításról, a 89/686/EGK és a 93/15/EGK tanácsi irányelv, a 94/9/EK, a 94/25/EK, a 95/16/EK, a 97/23/EK, a 98/34/EK, a 2004/22/EK, a 2007/23/EK, a 2009/23/EK és a 2009/105/EK európai parlamenti és tanácsi irányelv módosításáról, valamint a 87/95/EGK tanácsi határozat és az 1673/2006/EK európai parlamenti és tanácsi határozat hatályon kívül helyezéséről (2012) Official Journal L 316/12

Boóc Ádám: Az online szerződéskötés magánjogi problémái, in Homicskó Árpád Olivér (szerk.): *Egyes modern technológiák etikai, jogi és szabályozási kihívásai*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 2018, 37–48.

CEN and CENELEC: JTC webinar on the development of harmonized standards. https://www.youtube.com/watch?v=8-eaEJ7631Q

Communication From The Commission, Artificial Intelligence for Europe, Brussels, 25.4.2018 COM(2018) 237 final. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM%3A2018%3A237%3AFIN

Benefits of standards. https://ec.europa.eu/growth/single-market/european-standards/standardisation-policy/benefits-standards_en

[31] Boóc Ádám: Az online szerződéskötés magánjogi problémái, in Homicskó Árpád Olivér (szerk.): *Egyes modern technológiák etikai, jogi és szabályozási kihívásai*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 2018, 37–48.

G. Karácsony Gergely: *Okoseszközök – Okos jog?,* Budapest, Dialóg Campus, 2020.

Klein Tamás – Tóth András: *Technológia jog – Robotjog – Cyberjog,* Budapest, Wolters Kluwer Kft., 2019. https://doi.org/10.55413/9789632958293

Proposal for a Regulation Of the European Parliament and of The Council Laying Down Harmonised Rules on Artificial Intelligence (Artificial Intelligence Act) and Amending Certain Union Legislative Acts, (2021), COM(2021) 206 final. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52021PC0206

Russel, Stuart J. – Norvig, Peter: *Mesterséges intelligencia modern megközelítésében,* Budapest: Panem – Prentice Hall, 2000.

Tóth András: A mesterséges intelligencia szabályozásának paradoxonja és egyes jogi vonatkozásainak alapvető kérdései, *Infokommunikáció és jog*, 73. évf., 2019/2, 3–9.

Udvary Sándor: Az önvezető gépjárművek egyes felelősségi kérdései, *Pro Publico Bono – Magyar Közigazgatás,* 7. évf., 2019/2, 146–155. https://doi.org/10.32575/ppb.2019.2.9

Ulnicane, Inga: Artificial Intelligence in the European Union: Policy, ethics and regulation, in Thomas Hoerber – Gabriel Weber – Ignazio Cabras (eds.): *The Routledge handbook of European integrations*, London, Routledge, 2022, 103–112. https://doi.org/10.4324/9780429262081-19

Ződi Zsolt: A robottanácsadók jogi problémái: hogyan szabályozzuk a robotokat?, *Állam- és Jogtudomány,* 61. évf., 2020/4, 108–128.

ELLENTÉTEZÉS ÉS ÖSSZEFONÓDÁS

A „köztiség" mint lehetséges válasz Nádas Péter *Egy családregény vége* című művének kérdésfelvetéseire

Puskásné Imre Boglárka

Bevezetés

Jelen írás Nádas Péter kisregényét, az *Egy családregény végé*t szeretné értelmezni egy – reményeim szerint – eddig nem vizsgált szempontból. A regény komplexitásukban ábrázol olyan témákat, mint az identitás kialakulásának, felbomlásának és újrateremtődésének lehetőségei, a mítosz és történelem viszonya és az ezekhez kapcsolódó narratívák találkozása az egyes emberben. Az elbeszélés egy zsidó gyökerű családon keresztül mutatja be a felsoroltakat, de nem csak a zsidó identitás dilemmáit feszegeti ezzel: a hagyomány továbbvihetőségének, átadhatóságának és megváltoztathatóságának egyetemes kérdésein túl a regény az identitáskeresés és a narratívák közötti őrlődés általános emberi tapasztalatára is rávilágít. Ezek felderítésében a dolgozat kiemelt szerepet tulajdonít a „dazwischen/inzwischen" kifejezéseknek, ezek egész művön át megfigyelhető ívének. A „között"-ként lefordítható határozószók mind az időbeliség, mind a térbeliség kapcsán viszonyítást helyeznek ki, ezáltal a regényben több ponton megjelenő egzisztenciális bizonytalanságot fejezik ki. Ennek ellenére értelmezésemben a „köztiség" nem az elveszettség véglegesítő jele: sokkal inkább az emberi egzisztencia alapvető élménye, az egyetemességre való vágyódás és a bukásra ítéltség dialektikája.

A regény kontextusa

A regény cselekménye a 1950-es években játszódik Magyarországon. Bár konkrét dátumok, történelmi események nincsenek megnevezve a műben, mégis sejthető, hogy a második világháború és – minthogy egy zsidó családról van szó – a holokauszt rettenete együtt él a társadalommal és a szereplőkkel. A kisregényben szereplő (csonka) család és a velük történő cselekmények így egyből

történeti és politikai felhangot kapnak, és központi fogalommá válik az *identitás*. A zsidó identitás a holokauszt előtt is rengeteg feszültséget hordozott magában: ez a vallásával egybeforrt nemzet szinte egész történelme során diaszpórában élt, míg a körülöttük élő népekhez ambivalens viszonyulás alakult ki: egyszerre érezhették magukat otthon, de mégis „idegenben". A zsidó emberek életének és identitásának tehát a kezdetektől fogva része a kettősség, a közöttiség – mint majd később kifejtve látjuk –, a „dazwischen"-ség. A nemzetiség kérdése mellett természetesen a vallás is szorosan ide kapcsolódik, amely a zsidó nép számára az évszázadok alatt megtartó erőként, egyszersmind határvonalul is szolgált önmaguk és a környező népek között.

A regényben a zsidó identitás a nagypapán, míg ezentúl, a kor általánosságban jelenlévő társadalmi és nemzetközi feszültségeit, a kiépülő rendszer rombolását főképp az édesapán keresztül (illetve a szomszédság homályos történéseiben) láthatjuk, ami által még egy, másmilyen idegenség is megjelenik a mű világában. Mindezek egy, a világból még valamit alig felfogó kisfiú mikrokörnyezetében, illetve magában a fiúban modelleződnek le, beleértve mindezek fájdalmas dilemmáit, az egymástól való elidegenedést, meg nem értettséget és a választás és árulás tragikusan egybefonódó dichotómiáját is.

A regény bemutatása, főbb kérdésfelvetéseinek felvázolása

A továbbiakban a felvázolt hatások mentén érdemes most már közelebbről is ránézni a tárgyalt műre. Nádas Péter 1977-ben született kisregénye műfaját tekintve – ahogyan azt a cím is sejteti – családregény, de nem a klasszikus módon. Már a műfaj újraírása, valamint a cím *(Egy családregény vége)* is rámutat a hagyomány továbbvihetőségének kérdésére. Az olvasó számára talán a legkiütközőbb jellegzetesség az a töredezett elbeszélés lehet, melynek tolmácsolója Simon Péter, az 5-6 éves korú kisfiú. A műben szereplő szekularizálódó zsidó családban a nagymama, de mindenekelőtt a nagypapa játsszák a legjelentősebb szerepet a gyermek életében. Az édesapa a katonai rendőrség tagja, míg az édesanya nem része a család életének (talán maga is a holokauszt áldozata lett). Simon Péter legmeghatározóbb élményei a nagypapa által mondott mesék, amelyek egészen ősidőkig visszanyúló elbeszélések a családról, fokozatosan haladva a jelen felé. A történeteknek a nagypapa és Simon Péter is szereplői, ők is részei a narratívának, de sorsuk ismeretlen mind maguk, mind az olvasó számára. Ez a végkifejletkeresés elválaszthatatlan attól az identitáskereséstől, amelyet elsősorban a nagypapa képvisel. A mű kérdésfelvetései ugyanakkor nem csak a zsidóságra vonatkoznak: megszólalnak a keresztény gondolkodás, valamint az ateizmus, sőt,

a regnáló rezsim cinikus szólamai is. A nagypapa – aki önmagában is világok határvonalán áll – és az apa kapcsolata két világ szembenállása, melynek ütközőzónájában a világra épp csak szemeit nyitogató kisfiú áll. Ahogyan a nagypapa meséiben említett „körök", úgy maga a regény is körkörösen, ciklikusan bontakozik ki egészen az utolsó fejezetekig, ahol a gyermek egy egészen más valósággal, az intézeti világon keresztül a *realitással* találkozik: mesék helyett hallgatás és az azt megtörő utasítások veszik körbe. A főhős sorsa a narratívák sorsát is magában hordja – a regény utolsó soraiban nemcsak saját élete kérdőjeleződik meg, de így mindannak az „álomszerű, de igaz történetnek" (és a történelemnek?) a sorsa is, amely Simon Péterben volt, és talán maradt is, elrejtve. A regény vége nem kap egyértelmű megoldást (vagy feloldást), a főszereplővel együtt az olvasó is kétségek *között* marad.

„Dazwischen, mindig dazwischen!… Csak inzwischen, mindig két történet, két lélegzetvétel között: dazwischen!"[1] – ezen vezérfonal mentén haladva, amely számomra kulcsfontosságúvá vált a mű értelmezésében, a mítosz és történelem, a zsidóság és a kereszténység, valamint a szereplők által képviselt narratívák kettőségeit, illetve magát a köztiséget is bemutatom.

Mítosz és történelem

A mítosz, a mitikus gondolkodás mind tartalmilag, mind terjedelmét tekintve is jelentős részét képezi a regénynek. A mű világát tekintve a nagypapa az a szereplő, aki személyesen is tud kapcsolódni hozzá, még ha sok esetben azonosulni ő sem tud vele. A mitikus időkről való tudását és szkepszisét is át akarja adni unokájának, így mesél az elbeszélőnek. A könyv gerincét is ezek, a nagypapa által mesélt történetek képezik, kiváltképp azok, amelyek az „ősökről" szólnak. Az addigi Simon Péter által tolmácsolt, töredezett elbeszélésmód egy-egy fejezet erejéig lineárissá válik, így rajzolható meg végső soron a Simon család Leától egészen a főszereplőig. A nagypapa és az unoka is részévé válik a narratívának, mely akár a világ értelmezésére használt keretté is válhatna utóbbi számára. A nagypapa nemcsak elmeséli ezeket a történeteket, de értelmezi is azokat. Hét kört nevez meg, ezek az ősök tetteit, tulajdonságait jelzik: „Hogyan teszi meg a hetediket? Ezt nem tudom. A békesség után talán a boldogság, végre. És talán ez lesz a tiéd…".[2] A körkörösség, a ciklikusság tehát nemcsak a regény szerkezetében, de a nagypapa meséin belül is megjelenik.

[1] Nádas Péter: *Egy családregény vége*, Pécs, Jelenkor, 2015, 35.
[2] Uo., 114.

Ezt a ciklikusságot a vallásfilozófus, Mircea Eliade is fontos jellegzetességnek tartotta a mítoszok szempontjából, a továbbiakban az ő értelmezését fogom követni a regény ezen jellegzetességének interpretálásához. *A szent és a profán,*[3] valamint *Az örök visszatérés mítosza*[4] című műveiben kiemeli a ciklikusságot mint a mitologikus gondolkodás sajátosságát. Szerinte az archaikus ember világképében elkülönítette a szent időt és a szent teret a profán időtől és a profán tértől. A mitológiai gondolkodás szent ideje visszanyúlik egészen az ősidőkig, és az archaikus ember maga is ennek a mitikus időnek lesz a szereplője, sőt át is lényegül magává az adott istenséggé/őssé akkor, amikor például elvégez egy rítust az eredeti mintájára. Az archaikus ember célja az archetípussá lényegülés, önmaga feladása. A nagypapa is – akaratán kívül – sok esetben csatlakozik ehhez a gondolkodáshoz („Így idézte a nagyapámnak a nagyapja és a nagyapám nekem, és így idézem neked én, és így nyitották ki a kaput, amit most én is kinyitok neked.”[5]), amelyet viszont a nagypapa az elbeszélés más jeleneteiben már meghaladottnak tart („én ÉN vagyok!”[6]).

A mitikus idő által felszámolt történelem látszólag mit sem tud az archaikus ember valóságáról – jól példázza ezt az apa viszonyulása a nagypapa gondolataihoz. Bár a nagypapa számára is válhatna a lineáris és irreverzibilis történelem a hagyományból kivezető úttá, melynek égisze alatt a modern ember világrendje is áll, a regény azonban a történelmet sem prezentálja válaszként: a kommunizmus ideológiája a történelem racionalitásával és felvilágosultságával mesél „egyik” és „másik” nevű csizmákról, és meszeli olyan fehérré a regény zárlatában szereplő intézmény falait is.

A mitikus gondolkodással a nagypapának tehát ambivalens a viszonya: egyszerre kapcsolódik hozzá, áthagyományozza és ezzel erősíti is a később halottnak nevezett mítoszt,[7] amelyből ki akar szabadulni és új utat mutatni az unokájának is. Jól példázza ezt a következő idézet is: „Nincs idő! ez a tévedés, idő nincs! csak én, én én vagyok!”,[8] amelyben a nagypapa egyszerre lép ki (vagy marad benne?) a történelmi időből annak felszámolásával, és a mitikusból is azáltal, hogy önmagát, saját individuumának létét, legalábbis annak vágyát hangsúlyozza.

Ha azonban sem a hagyomány, sem a történelem nem tűnik járható útnak a regény szereplői számára, úgy felmerül a kérdés, hogy miben oldható fel, ha

[3] Mircea Eliade: *A szent és a profán,* ford. Berényi Gábor, Budapest, Európa, 1987.

[4] Mircea Eliade: *Az örök visszatérés mítosza*, ford. Pásztor Péter, Budapest, Európa, 1993.

[5] Nádas: *Egy családregény vége*, 65.

[6] Uo., 87.

[7] Uo., 67.

[8] Uo., 88.

egyáltalán feloldható ez az egzisztenciális dilemma – meglátásom szerint a válaszhoz talán a már emlegetett „köztiséggel” kerülhetünk közelebb.

Zsidóság és kereszténység

Megölni, hogy mindez halott mítosz legyen[9]

A nagypapa identitáskrízise szoros összefüggésben van a hitével, amelybe a regény több különböző pontján is betekintést nyerhetünk. Az egyik legfeszítettebb ezek közül a nagypapa barátjával, Frigyes bácsival folytatott beszélgetés, melyben a nagypapa saját zsidóságával kerül vitába, amelyet barátja képvisel. „Ha te jössz, mintha valami visszatérne a múltból, illetéktelenül, valami, ami becsap, ami már nem az, ami volt, ami már nem él, mert bennem halott. De visszajön, tehát mozog, mutatja új képeit, pedig az én múltam már úgy megkövesedett, nekem már meghaltál te is!”[10] Itt derül ki a leginkább, hogy a nagypapa szekularizálódott zsidóként van jelen, „kivetkőzött” azért, hogy definiálhassa saját magát: „Én levetkőztem! De ki nem tértem soha! Ez világi máz! Én eljutottam a saját lelkemig. Saját! Csak Istenhez térő lelkemig! És ez a lélek, a saját, az enyém, semmilyen nyájba nem sorolható!”[11] A nagypapa álláspontja paradox, és paradox módon tisztán „köztivé” lesz, a dazwischen állapotot *ölti magára:* „Dazwischen, mindig dazwischen!… Csak inzwischen, mindig két történet, két lélegzetvétel között: dazwischen!”[12] A nagypapa zsidó emberként több évezrednyi mítoszt és történelmet kell hogy levessen magáról ahhoz, hogy önmagát láthassa – de a mitikus gondolkodásból való kilépés egyúttal a zsidó hitből való kilépését is jelenti. Az ő értelmezésében ez az áldozat, amelyet meg kell hoznia saját, önálló, mitikus köröktől nem determinált identitásáért: „Neked már meg kellett volna értened, hogy én! én ÉN vagyok!”[13] A nagypapa valóban meg akarja ölni a mítoszt, hogy szabaddá tegye a pillanatot a felismerésre: *én vagyok*. Paradox módon, de mégis adódhat a kérdés: ki az az én, milyen a nagypapa énje? Az „én” mint a leginkább magától értetődőnek vett konstruktumunk széthullani látszik a narratíváktól és döntésektől zajos keresgélésben, kiemelése egyszerre válik állítássá és semmit mondássá.

A nagypapa nem tud elszakadni a mítosztól, ez mutatkozik meg Frigyes bácsi élcelődésében is: „Te mégis, hiába tiltakozol, te kiválasztott vagy, kedvesem. Te

[9] Uo., 67.
[10] Uo., 86.
[11] Uo., 88.
[12] Uo., 35.
[13] Uo., 87.

kiválasztottad magad. Magad, a magad elméjével. Magad."[14] Szintén erre utal a korábbi idézet („Ha te jössz, mintha valami visszatérne a múltból…", mely a regényben egyedülálló módon megmutatja, hogy a nagypapának küldetése ellenére is levetkőzhetetlen része a zsidósága, amely nem vallásosságában, hanem narratívájában, történeteiben, tehát a mítoszaiban áll, a zsidó hit meggyőződése és gyakorlata nélkül. Sorsa, átka ebben áll. Ahhoz, hogy levetkőzhesse determináltságát, céljának a zsidó hit narratívájával való leszámolását és ezáltal a mítosz érvénytelenítését teszi meg, célja azonban így is, még mindig a mítosz által meghatározott.

Ezen a ponton érdemes megemlíteni a regény egyik legfontosabb motívumát/szereplőjét, a két Simont. A két Simon, azaz Cirénei Simon és Simon Péter, annak a kettőségnek a szimbólumává válik, amely a nagypapában húzódik meg – és amelyet az unoka, Simon Péter is megtestesít. A két Simon közötti különbség már a fenti idézetben is el van rejtve: „Csak egyetlen szót kell kimondanom, amit nem mondhatnék. Jézus."[15] Jézus neve, mint egy tiltott kifejezés, mindössze egyetlen egyszer fordul elő a könyvben, ezen kívül a hal motívumában és ahhoz kapcsolódó cselekményekben (például a hal elfogyasztása, „Ecce homo!") sejthető csak meg. Mégis nyilvánvaló, hogy egy szelíden megrajzolt, de ennek ellenére éles határvonal ez, mind a könyv egésze, mind a nagypapa életének és annak megértésének szempontjából. Az elfogadott és az el nem fogadott Messiás a zsidóság és a kereszténység közötti tragikus különbség, mely tragikum hordozójává a nagypapa válik, és ebben egyedül marad – zsidóság és kereszténység, mítosz és történelem között; kivetkőzve, de ki nem térve; kiválasztottságát visszautasítva, de kiválasztva saját maga által; a vérvonalat megszakítva, de úgy mesélve, ahogyan neki mesélt a nagyapja – vagyis dazwischen.

Ahol a köztiség összeérhet (?)

Tévedtem volna?[16]

A regény legtöbb feszültséget magában rejtő párbeszéde, egyszersmind tetőpontja a nagypapa és fia, tehát az elbeszélő és az elbeszélő édesapja közötti kapcsolathoz kötődik. A nagypapa már a Frigyes bácsival folytatott vitájában is konfrontálódni kényszerül az identitásáért folytatott küzdelme miatt és így gondolatai, céljai, *eszméi* miatt is. Míg Frigyes bácsi ortodox zsidó hitéből beszél, és – habár

[14] Uo., 89.
[15] Uo., 67.
[16] Uo., 125.

vitatja nézeteit – testvéreként tekint a nagypapára, addig az apa (Feri) a *„realitásból”*. Mind munkája, mind a nagypapával való vitája is azt mutatja, hogy apjával és fiával ellentétben ő nem osztozik a mítoszok, mesék és eszmék által teremtett személetben: „Mindig utáltam a képtelen szóvirágait! Mocskos vágyai szellemmé szublimálva!”[17] Az apa testesíti meg azt az embert, aki mindenből *kivetkőzött*, aki egy olyan ruhába öltözik, mely minden hazatérésekor át van itatva az idegen világ szagával, és bár hazaérkezésekor a nagymama mindig kimossa, ez csak arra elég, hogy újra átitatódjon. A regény tetőpontján az apa tanúvallomásában elárulja gyerekkori barátját, Frigyes bácsi fiát, és vallomásában többek közt apja halálára is hivatkozik. A szülők, a nagymama és a nagypapa a rádión keresztül hallgatják végig a lesújtó monológot; a rádión keresztül, melyet a nagyapa tudatosan nem hallgatott, mivel feladatának tekintette az elszakadást a világtól. A realitás azonban betör a családba, és velük is marad: bár a gyermeki elbeszélő nem narrálja a tanúvallomást – ez is jelölheti annak idegenségét –, az apa tanúskodása utáni hazalátogatásakor ugyanúgy csendről tudósít, mint később az intézetben: „Egész nap senki sem beszélt.”[18] A tanúvallomás és annak következményei nemcsak a családi összeomlás szempontjából fontosak, de szimbolikus értelmezésük is kulcsfontosságú a regény szempontjából. Az apa szavai egyszerre tanúskodnak a narratívák közötti végleges döntéséről, az általa képviselt ideológia kegyetlenségéről és véleményéről, miszerint a mítosz és mindaz, amit az jelképez, akárcsak vallomásában az apja, halott. Ugyanakkor fontos lehet, hogy ez a vallomás valójában hazugságokra épül. A jelenet drámáját, melyet a nagypapa halála és Simon Péter addigi életének felfordulása jelez, az adja, hogy a regény tetőpontján a mítoszok fegyvertelennek bizonyulnak a történelemmel szemben; később, az intézetben az elbeszélőt már nem is emlékezteti semmi a nagypapa meséire. Talán ezért is kérdezi a nagypapa mintegy megbabonázva: „Tévedtem volna?”[19] Ez az egyetlen, a mű során többször megjelenő töredékes kérdés súlyos dilemmát jelenít meg, melynek tartalmára nem válaszolhatunk biztosan, azonban sejthető, hogy a nagypapa ennek nyomán újabb identitáskrízisben találhatja magát.

Bár eddig leginkább a nagypapa személyében meghúzódó dilemmákról volt szó, a legfontosabb szereplő mégis az elbeszélő. Simon Péter maga a válasz, a végkifejlet, legalábbis sorsa magában rejti mindazon dilemmák potenciális feloldását, amelyek a nagypapában feszültek, és amelyeket örökségül hagy az unokája számára, akárcsak az elmesélt történeteket. „Hát ne csodálkozz, ha álmodban ismeretlen nyelveken, arámiul, héberül, görögül, arabul, latinul és a többi,

[17] Uo., 95.
[18] Uo., 129.
[19] Uo., 125.

a későbbi idők miatt még sok más nyelven is beszélsz. Ez csak álom, de minden igaz és minden valószínű. Hát ne csodálkozz!"[20] Ebben az alternatív és egészlegesebb (vagy annak érzetét keltő) és gyermeki képzelettel egybefonódó valóságban a gyermek otthon lehet. Az ősök történeteiben a családot, amely se körülötte, se barátai körül nem egész, megélheti a nagypapa meséin keresztül. Ezek a mítoszok tehát egyszerre jelképezik azt a burkot is, amely a világot jónak és biztonságosnak láttatja – amelyre a család is hivatott lenne. A kapcsolódás nagypapa és unokája között azonban mégsem valósul meg maradéktalanul: erre utal a széder estéhez kapcsolódó rigmus felidézésről szóló jelenet, melyhez az unoka nem tud, csak halandzsával kapcsolódni – nincs közös nyelv közte és a nagyapja között. Még kevésbé tud a kisfiú kapcsolódni édesapjához, vagy talán az apa nem tud kapcsolódni a fiához. Különösen is nagy a kontraszt a nagyapa által mesélt mítoszok és az azokból kibontakozó világ, valamint az apa meséinek és személyének hiánya között.

A regény végén az intézet ridegsége az apai világra emlékeztethet minket, ami élesen szemben áll a nagyszülői házzal. Az intézetben nincsenek színek, sőt, szinte hangok sem: a rendszeresen elrendelt csendek napokig tartanak. Míg otthon még a fa levele is beszélt hozzá, addig itt társai is némák maradnak. Bár a mű közben keveset tudunk meg arról, hogy mi fog megmaradni Simon Péterben a családi történetekből, egy dolog azonban már ekkor is kiválik számára: hogy apja áruló. Ez egy különösen is tragikus jelenet, melyben a gyermeki elbeszélő a felnőttvilág által kiosztott bélyeget internalizálva, azt valószínűleg nem értve, csak érezve utal édesapjára. A kisfiú szemében apja nem a pártot, hanem a családot, az otthont és őt árulta el, egyfajta Júdásként a nagyapai világot. Ennek a kegyetlen valósága jelenik meg az intézetben és az ott lejátszódó perben. Ennek tudósításában ugyanaz a nem-értés dominál, mint az apai vallomásnál, hiszen a hallottakat nem szövik át Simon Péter észlelései. Az a tárgyalás azonban mégis más: nem a gyilkos szándékkal fellépők kapják a legsúlyosabb büntetést, hanem az a fiú, aki semmit sem követett el. Áruló – kapja meg a címkét Merényi is; az intézetben más szabályok szülik a hősöket és az árulókat, elinflálva, lebegővé téve a fogalmakat ezáltal, kiszolgáltatva az adott kornak, ideológiának, narratívának. Mindent átható bizonytalanság ez, amely az egyes ember lelkétől a társadalom, az egész világ működéséig terjed.

Az utolsó jelenet egy párnacsatával indul, amelynek az elbeszélő is része. A könyv utolsó mondatai homályosan utalnak az ezt követő eseményekre:

[20] Uo., 83.

> A párna repült, a lábam valamiben megakadt, kemény, elhúzta a fejét és a párna repült a nyitott ablakon, ki! a kő belém zuhan, fekete, fehér. Szétszikrázás. Sötét és jön az ordítás, távolodik. Az ajtó valahol kinyílt. És szürke mintha valami nagyon puhában ebben a fehérben a közepén. Jó hideg. Roppan. Üres csigaház. „Figyelj rám, ide!" Puha gyökér, sötét, mélyebbre nem látni ki. Nem.[21]

Ahhoz, hogy megkísérelhessünk választ adni a regény egészére, a „Tévedtem volna?" kérdésére, úgy vélem, érdemes a zárójelenetről gondolkodni előbb. Annál is inkább, mert végső soron a nagypapa is a hetedik körben, az unokában látta a lezárást, és ahogy a kereszténységnél Jézus második eljövetele, itt is valamilyen eszkatológiai várakozásról van szó. Simon Péter sorsa, választása újat hozhat a család történetébe, vagy talán helyesebb úgy fogalmazni, hogy véget vethet a családtörténetének, és valami újat kezdhet el („Megölni mindent, ami még megmaradt, hogy élhessünk tovább!"). Az utolsó jelenet azonban elbizonytalaníthat minket abban, hogy biztosítva áll-e a folytatás. A kisfiú zuhanása a kőre felveti, hogy esetleg nem élte túl a balesetet. A regény értelmezésére nézve tekinthetnénk erre egyfajta mártírhalálként is: a vég ez esetben szó szerint is érthető, amely például az intézet képviselte rendszer elleni lázadás közben történik. Ezt az értelmezést számomra némiképp cáfolja néhány korábbi részlet („Az intézetben is olyan volt a kő, amikor a kórházba vittek."[22]). Azonban akár belehalt fizikailag Simon Péter a zuhanásba, akár nem, így is jelenthet ez egyfajta halált, szakítást a zsidósággal, megölve a mítoszt vagy akár az *óembert*, nem feledve el a kereszténységben fellelhető potenciális folytatást sem – ilyen módon még a halál sem jelent biztos véget, véglegességet.

A gyermeki elbeszélésmód révén konkrét leírását nem olvashatjuk azoknak a lehetőségeknek, hatásoknak, esetleges küzdelmeknek, amelyek a történetek és események kapcsán születnek meg Simon Péterben. Azonban a regény motívumai tartalmas utalások arra, hogy a gyermek gyermeki gondolkodásával hogyan latolgatja, értelmezi a világot, és látja meg a sötétséget és a világosságot a fekete-fehér kövekben, hallja a szélben, a mozgó levélben a megfejtendő üzenetet. Így Simon Péter tudása vagy nem-tudása, érzékletei, melyek ilyen módon mégsem maradnak csupán érzékletek, arra engednek következtetni, hogy a kisfiú – habár kétségtelenül bizonytalan, és története során végig elveszettnek érezzük őt – mégsem marad teljesen tanácstalan. A Merényivel folytatott beszélgetése után megfogalmazott jövőképe (katonaiskola, Merényi is ide tart) kijelölni látszik választását. Mindezek ellenére sem lehetünk biztosak a regény zárlatában – a

[21] Uo., 151.
[22] Uo., 30.

nagypapával együtt reménykedhetünk abban, hogy a gyerekben rejlő lehetőségek között szerepelhet a hetedik kör és a folytatás, még ha ehhez valaminek a lezárása is hozzátartozik.

„Csak inzwischen, mindig két történet…!”[23] – ellentétezés és összefonódás

A mű számos aspektusában volt megfigyelhető a nagypapa regény eleji filozófiája („Dazwischen, mindig dazwischen!…[24]), mely így számomra is a könyv egyik tételmondatává, megértéséhez kulcsmetaforájává vált. Írásomban igyekeztem bemutatni azokat a mondhatni „páros” fogalmakat, amelyek a műben az egyes szereplők sorsában és filozófiáiban, valamint a narratívákban és a narrációban lelhetőek fel, de szimbólum szinten is megmutatkoznak. A da-/inzwischen szavak fontosnak bizonyultak a mítosz és a történelem, a zsidóság és a kereszténység, az archaikus és a modern szemlélet vonatkozásában, de a szereplők által képviselt narratívák, a keresett és megtalált identitások, valamint maguk a szereplők esetében is (nagypapa és apa). Szintén megjelenik a köztiség a szimbólumok terén is: például a két Simon, a fekete-fehér kövek, a test és lélek, az árulás mozzanata mind ide sorolható. Végezetül pedig természetesen maga a gyermek, Simon Péter helyezkedik el mindezek között, aki nevében is hordozza sorsát. Ahogyan a nagypapa számára a zsidó gyökerei válhattak életének megválaszolandó kérdéseivé, úgy a kisfiú számára felvázolt fogalmak, fogalompárok is válhatnak örökséggé. Amennyiben ezt elfogadjuk, úgy közelebb kerülhetünk annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy azontúl, hogy a dazwischen/inzwischen jelen van a könyv sok aspektusában, milyen nagyobb összefüggést, következtetést vonhatunk le a regény egészére és ezáltal akár, olvasóként, a saját életünkre, létezésünkre.

Segítségül ehhez érdemes megvizsgálni a dazwischen és inzwischen nyelvben betöltött szerepét. A két kifejezést legegyszerűbben ’között’-ként fordíthatnánk le, akárcsak szótövüket, a zwischent. A da- és az in- előtagok azonban finomhangolják a kifejezést: a da- inkább helyhatározóvá, míg az in- időhatározóvá változtatja a szófajt. A nagypapa mindkét kifejezést használja, az ember koordináta-rendszerének mindkét tengelyére, a hol kérdésére és az időbeliségre is rávetítve ezzel a köztiséget és ezáltal a meghatározatlanságot. A dazwischen és inzwischen tehát a viszonylagosság, viszonyítás és vonatkoztatás nyelvi jelei. Ezt

[23] Uo., 35.
[24] Uo.

erősítik a magyar nyelv vonatkozónévmásai (pl. ami), amelyek tovább erősítik a határozatlanságot, hiszen valamihez képest mutatnak rá tárgyukra, ismét csak a viszonyítást fejezve ki ezzel.

A viszonyítás-viszonylagosság együtt jár a már említett meghatározatlansággal és végső soron a bizonytalansággal. Ennek ellenére értelmezésemben a dazwischen és inzwischen által képviselt definiálatlanság nem a nihilre, a teljes elveszettségre, egyedülLétre utal. A regény során ugyanúgy láthatjuk a fogalmakkal már és még nem rendelkező szereplők, a nagypapa és az unoka által észlelt választási lehetőségeket és az ezek mentén formálódó/formálható identitást (egyikük még valóban ez előtt áll, másikuk elsősorban vágyakozik pusztán). Ebből a szempontból kontrasztjukba helyezhető az apa karaktere, akin talán egyáltalán nem érezhető ez a keresés vagy a kétely, ahogyan az általa képviselt rendszerben, ideológiában sem. Az apa viszonyítási pontja, mondhatni, abszolút – ez pedig mind a regény világában (melyben kevés dolgot tekinthetünk nyíltan megválaszoltnak), de az általános történelmi tapasztalatban is téves útnak bizonyul.

A köztiség tehát nem mint elaprózódás és nihil, hanem mint egyensúlyozás fordítódik le számomra: egyensúlyozás narratívák, lehetőségek, világosság és sötétség között, melyek egyike sem bírhat abszolút, végleges bizonyossággal, igazsággal a keresgélő és esendő ember számára. A dazwischen és inzwischen ezáltal az ember horizontális elhelyeződésének kifejeződése, melyben az egyetemességre való vágyódás és annak bukásra ítéltsége az ember folyton vívódó és kereső valójában ér össze. Értelmezésemben a könyv ebben a bizonytalanságban állapodik meg. Valóban nem foglal állást egyik narratíva, egyik szereplő mellett sem: Simon Péter képviseli azt az állapotot, amely így az ember általános állapotaként is interpretálható. A regény zárása így egyszerre nyugtalanító és nyugalmat adó, hátrahagyott kérdései pedig válasznélküliségükkel buzdítanak keresésre. „Egyszer, hosszú lelki szárazság után egy szent megkérdezte az Istent: hol voltál eddig, uram? az Isten így válaszolt: Benned! Igen ám, de ha benn keresed, akkor mindig kinn van, ha kinn keresed, akkor benn. Dazwischen, mindig dazwischen! Jól jegyezd meg!”[25]

[25] Uo., 34.

Irodalomjegyzék

Balassa Péter: A bárány jegyében. Nádas Péter regényéről, *Jelenkor*, 1978/11, 1073–1078.

Balassa Péter (szerk.): *Diptychon. Elemzések Esterházy Péter és Nádas Péter műveiről 1986–1988*, Budapest, Magvető, 1988.

Balassa Péter: *Nádas Péter*, Pozsony, Kalligram, 1997.

Bazsányi Sándor: Mesék, motívumok, érzékelések: néhány szempont Nádas Péter Egy családregény vége című regényéhez, *Jelenkor*, 60. évf., 2017/3, 347–355.

Bazsányi Sándor: *Nádas Péter*, Pécs, Jelenkor, 2018.

Bibó István: *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*, in Bíró István: *Válogatott tanulmányok II.*, Budapest, Magvető, 1986, 624–627.

Bultmann Rudolf: *Hit és megértés*, Budapest, L'Harmattan, 2007.

Eliade, Mircea: *Az örök visszatérés mítosza*, ford. Pásztor Péter, Budapest, Európa, 1993.

Eliade, Mircea: *A szent és a profán*, ford. Berényi Gábor, Budapest, Európa, 1987.

Fogarassy Miklós: Világosság/sötétség. Nádas Péter prózájáról, *Életünk*, 16. évf., 1978/2, 147–154.

Kálmán C. György: *Csalárd regény. Újraolvasás*, Pécs, Jelenkor, 2002.

Kulcsár Szabó Ernő: *A magyar irodalom története 1945-1991*, Budapest, Argumentum, 1993.

Meletyinszkij, Jeleazar: *A mítosz poétikája*, ford. Kovács Zoltán, Budapest, Gondolat, 1976.

Mészáros Márton: Nádas Péter: Egy családregény vége, in Mészáros Márton: *Mai magyar irodalmi olvasókönyv*, Budapest, Hatágú Síp Alapítvány, 2010, 104–107.

Nádas Péter: *Egy családregény vége*, Pécs, Jelenkor, 2015.

Szilágyi Zsófia: Az önéletrajzi regény módozatai: Nádas Péter Egy családregény vége, in Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *A magyar irodalom történetei III.*, Budapest, Gondolat, 2007, 718–729.

Szirák Péter: Az ész reménye a sors ellenében. Nádas Péter prózájáról, *Jelenkor*, 38. évf., 1995/2, 125–137.

Szirák Péter: Magyar-zsidó-sors, *Bárka*, XIII. évf., 2005/2, 55–63.

Szirák Péter: Posztmodern tapasztalat későmodern távlatból. (A Nádas-hagyomány), in Szirák Péter: *Folytonosság és változás*, Debrecen, Csokonai, 1998, 34–50.

A FELTÉTELES INSZUBORDINÁLT (FÜGGETLENEDETT) MELLÉKMONDATOKRÓL A MAGYARBAN

Dér Csilla

Bevezetés

Az olyan, formailag alárendelt jegyeket viselő mellékmondatokra, melyek főmondatként konvencionalizálódtak a nyelvhasználatban, inszubordinált, azaz függetlenedett mellékmondatokként hivatkoznak a szakirodalomban.[1] Olyan esetek ezek, amelyeknek nincs főmondatuk, tehát szintaktikailag önállósultak, de pragmatikailag nem szükségszerűen: a csak szintaktikailag független mellékmondatok az ún. elaboratív (diskurzuskonnektív) változatok (1), a pragmatikai szempontból is önállók pedig az egyedülállók (2):[2]

(1) angol
A: It's actually tender to touch then?
B: ***Only if you push it, push on it*** *or ummm it's...*
'A: Akkor tényleg érzékeny az érintésre?
B: Csak ha megnyomod, rányomsz vagy öhmm ez...'[3]
(2) német *Da kommt Peter.* **Wenn ich den schon Sehe.**
'Ott jön Péter. Már ha meglátom [rosszul vagyok]'[4]

[1] Nicholas Evans: Insubordination and its uses, in Irina Nikolaeva (ed): *Finiteness. Theoretical and empirical foundations,* Oxford, Oxford University Press, 2007, 366–431.

[2] Sarah D'Hertefelt: *Insubordination in Germanic. A typology of complement and conditional constructions,* Berlin–Boston, Mouton De Gruyter, 2018; Gunther Kaltenböck: Delimiting the class: A typology of English insubordination, in Karin Beijering – Gunther Kaltenböck – María Sol Sansiñena (eds.): *Insubordination*, Berlin–Boston, De Gruyter, 2019, 167–198.

[3] Leslie Stirling: Isolated *if*-clauses in Australian English, in David Lee – Peter Collins (eds.): *The clause in English. In honour of Rodney Huddleston,* Amsterdam, John Benjamins, 1999, 275–297, idézi D'Hertefelt: *Insubordination in Germanic,* 171.

[4] D'Hertefelt: *Insubordination in Germanic,* 68–69., a magyar fordítás a német mellett az angol jelentésmegadás figyelembevételével készült.

E mondatok közös vonása, hogy pragmatikai funkcióval bírnak, amely lehet textuális, interakciós vagy interperszonális. Az egyedülállók sokszor érzelmileg erősen telítettek vagy eltérő arcmunkát tükröznek a nem inszubordinált változataikhoz képest, például: *Megtenné, hogy leül?* vs. ***Ha** megtenné, hogy leül.*

A fentebb említett két fő típusnak különböző szemantikai és formai altípusai vannak; gyakoriság alapján a ’hogy’ és a ’ha’ jelentésű kötőszóval álló inszubordinált mellékmondatok a legelterjedtebbek az eddig vizsgált nyelvekben. Az egyedülálló típusba tartozó mondatok a germán (és általában más indoeurópai) nyelvekben rendszerint bővítményt kifejtő (complement) és feltételes (conditional) inszubordinált mellékmondatokként ismeretesek.[5]

Anyag, módszer

Az alábbiakban egy, a feltételes (kondicionális) függetlenedett mellékmondatokkal kapcsolatos kérdőíves vizsgálat eredményeit mutatjuk be, valamint az azt megelőző korpuszelemzést. A kutatást egy korábbi vizsgálat eredményei motiválták: Brdarné Szabó magyar anyanyelvű egyetemista adatközlőktől angol és német függetlenedett feltételes mellékmondatok magyar fordítását kérte.[6] A válaszadók a (3)-as és (4)-es példamondat esetében csak az óhajtó partikulás (*bárcsak*) változatot (6) tartották elfogadhatónak, az inszubordinált verziót (5) nem:

(3) ***If** we could get rid of him!*
(4) ***Wenn** wir ihn (doch) bloß loswerden könnten!*
(5) **Ha** meg tudnánk szabadulni tőle!*
(6) ***Bárcsak** meg tudnánk szabadulni tőle!*

Bár ebből az a következtetés lenne levonható, hogy a magyarban a feltételes inszubordinált mellékmondatok – főként a kívánságokban – nem(igen) használatosak, a Magyar Nemzeti Szövegtár korpuszelemzései nem ezt tükrözik. A (7)-es és (8)-as kívánságok egyértelműen inszubordinált feltételes mellékmondatok, az egyetlen különbség az (5)-ös példához képest az, hogy indulatszóval kezdődnek:

[5] D’Hertefelt: *Insubordination in Germanic;* Csilla Ilona Dér: Types and functions of insubordinate complement clauses with hogy ‘that’ in Hungarian, *Journal of Pragmatics,* 2023/208, 115–137.

[6] Rita Brdarné Szabó: Stand-alone dependent clauses functioning as independent speech acts: A crosslinguistic comparison, in Réka Benczes – Szilvia Csábi (eds.): *The metaphors of sixty: Papers presented on the occasion of the 60th birthday of Zoltán Kövecses,* Budapest, Eötvös Loránd University: Department of American Studies, 2006, 84–95.

(7) *Ömlöttek a sorok, készült a vers, töprengés és javítgatás nélkül.* ***Ó ha még egyszer így mehetne!*** (MNSz2, doc#1376, szépirodalom)
(8) ***jaj ha*** *nekem lenne egy ilyen csöppségem..........................* (MNSz2, doc#2886, személyes-közösségi)

Indulatszók gyakran kapcsolódnak óhajtásokhoz-kívánságokhoz, mivel érzelmi viszonyulást is kifejeznek, és az indulatszók jól képesek tükrözni a vágyakozás erősségét. Egy történeti vizsgálat[7] is azt mutatta, hogy az indulatszók a középmagyar korszak kezdete óta felvezethetnek inszubordinált mellékmondatokat a magyarban. Gallasy szerint az indulatszók indulati töltésük miatt érthetően az élő (spontán) beszédhez kapcsolódó jelenségek, ezért írott műfajokban kevéssé várható a használatuk.[8] Az ómagyar korban leggyakoribb *ó* és a *jaj* kapcsán jegyzi meg, hogy a mondatokban beszerkesztetlenek, és tartalmuk „összecseng a következő mondat vagy mondatok felkiáltó, óhajtó modális tartalmával".[9] A nemzetközi irodalomban az indulatszóval álló függetlenedett mellékmondatokat az anélkül megjelenő formák egy variánsának tartják, hangsúlyozva, hogy a kondicionális mellékmondatok esetében a kívánságokban gyakran megjelennek indulatszók.[10]

Az előbbiekből fakadóan fő kutatási kérdésünk tehát az, hogy léteznek-e indulatszóval álló feltételes függetlenedett mellékmondatok a mai magyar nyelvhasználatban, illetve hogyan érzékelik ezek elterjedtségét a mai magyar anyanyelvi beszélők.

A fentiekből kiindulva elsőként két korpuszelemzést végeztünk el: a BEA (Beszélt Nyelvi Adatbázis) 100 társalgásában (41% férfi, 59% nő, 20–85 év, életkori átlag: 39,6 év), illetve az MNSz2 teljes korpuszán kerestünk rá az *ó, oh, óh, ah, jaj* indulatszók és a *ha, hogyha* kötőszók lehetséges kombinációinak előfordulására. Az MNSz2 esetében a beszélt (sajtónyelvi) és az írott beszélt nyelvi (személyes) alkorpuszokat külön is vizsgáltuk, teljes találati listákat lekérve, ezt követően a kapott találatokat manuálisan elemezve. Azt vizsgáltuk, hogy inszubordinált mellékmondat áll-e az indulatszók után, vagy pedig alárendelő mellékmondat.[11]

7 Dér Csilla Ilona: *Ó, hogy azt tsak a' Szerelmek 'S a' lágy szellök hajtsák!* Az indulatszókat követő, illetve a nélkülük álló *hogy* kötőszós inszubordinált mondatok megjelenéséről, in Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei XI.,* Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 2022, 45–57.

8 Gallasy Magdolna: Az indulatszók, in Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. kötet. A kései ómagyar kor. Morfematika,* Budapest, Akadémiai, 1992, 839.

9 Gallasy: *Az indulatszók,* 849.

10 D'Hertefelt: *Insubordination in Germanic,* 82.

11 A lekérdezések dátuma 2023. június 9. volt.

Eredmények

A BEA-ban egyetlen pozitív találat sem volt, az MNSz2-ben viszont az 1. és 2. táblázatban látható érvényes találatokat kaptuk a manuális elemzések után. Minden indulatszó + kötőszó páros esetében két lekérdezést végeztünk: az első esetben közvetlenül egymás mellett jelent meg az *indulatszó* és a *kötőszó* (lásd 1. táblázat), a második esetben egy elem (pl. egy írásjel vagy egy szó) is lehetett köztük (lásd 2. táblázat). A kétféle keresésnek azért láttuk értelmét, mert egyes műfajok nyelvhasználatában (pl. közösségi média) a központozás a normatív helyesírásétól eltérő lehet (pl. nem tesznek az indulatszó után vesszőt).[12]

1. táblázat. Indulatszóval kezdődő feltételes inszubordinált mellékmondatok az MNSz2-ben (közvetlen indulatszó + kötőszó előfordulások).

	teljes MNSz2 (db)	**személyes alkorpusz (db)**	**sajtó alkorpusz (db)**
ó/Ó ha	**45**	**14**	1
ó/Ó hogyha	1	0	0
oh/Oh ha	**14**	3	0
oh/Oh hogyha	0	0	0
óh/Óh ha	8	1	2
óh/Óh hogyha	1	0	0
ah/Ah ha	2	0	0
ah/Ah hogyha	0	0	0
jaj/Jaj ha	**14**	1	0
jaj/Jaj hogyha	3	0	0
összesen	**88**	**19**	**3**

[12] Az adatok értelmezése szempontjából fontos, hogy a 2. táblázat számadatai az 1. táblázatbeli előfordulásokat is tartalmazzák (két szónyi távolság az, amikor vagy nincs, vagy pedig egyetlen elem – szó vagy írásjel – jelenik meg az indulatszó és a kötőszó között).

2. táblázat. Indulatszóval kezdődő feltételes inszubordinált mellékmondatok az MNSz2-ben (indulatszó és kötőszó egy elemnyi távolságra).

	teljes MNSz2 (db)	**személyes alkorpusz (db)**	**sajtó alkorpusz (db)**
ó/Ó…ha	321	27	3
ó/Ó…hogyha	0	0	0
oh/Oh…ha	44	12	0
oh/Oh…hogyha	3	0	0
óh/Óh…ha	7	0	2
óh/Óh…hogyha	0	0	0
ah/Ah…ha	6	1	0
ah/Ah…hogyha	0	0	0
jaj/Jaj…ha	102	14	1
jaj/Jaj…hogyha	3	0	0
összesen	**486**	**54**	**6**

Az eredményekből látszik, hogy a közvetlenül egymás mellett megjelenő indulatszó és feltételes kötőszóval induló inszubordinált mellékmondatok száma igen csekély a teljes korpusz másfél milliárd szövegszavas méretéhez képest, és szinte teljesen hiányoznak a *hogyha* kötőszóval kombinálódó indulatszói esetek (15). Az egy elemnyi távolságra lévő indulatszó + *ha* kötőszó (s függetlenedett mellékmondatok) mennyisége viszont már több mint ötször annyi, mint az előbbié, és szinte kizárólag vessző, ritkábban felkiáltójel került az elemek közé. A beszélt nyelvhez közeli személyes (personal) (9) és sajtónyelvi (spoken) alkorpuszokban (10) viszont a vártnál sokkal alacsonyabb számokat kaptunk, a helyes találatok csaknem 75%-a (vö. 1. táblázat), illetve csaknem 90%-a (vö. 2. táblázat) a szépirodalmi alkorpuszban jelentkezett. Ennek magyarázata az lehet, ami a (diskurzusjelölővel induló) *hogy* kötőszós függetlenedett mellékmondatok esetében is volt: írók, költők a lírai én vagy a narrátor belső beszédében, idézésekben használják a legtöbbször ezeket a formákat (11), (12).[13] A változatok közül gyakoriságával egyértelműen az *ó/Ó(,) ha és az oh/Oh(,) ha, jaj/Jaj(,) ha* emelkedik ki (13) (14):

[13] Dér: *Ó, hogy azt tsak a' Szerelmek.*

(9) *2013-09-23 Márti Kürti Ébresztő!!!?* ***Ó ha tudná a sok naiv hiszékeny ember*** *akik sorban állnak a lottózók előtt hogy mindez az egész egy összeesküvés elmélet része, mert a nagyhatalmak zsebét tömik ezzel.* (MNSz2, doc#2784, személyes-közösségi)

(10) B.S. (…) *Az embernek sokszor van olyan, hogy mesél egy történetét és vagy éppen megél egy történetet és arra gondol,* ***ó! ha nálam lett volna a fényképezőgépem.***

Mv.: – *Az egy furcsa élmény, amikor az ember a bosszantó pillanatot csípi el és rögzíti.* (MNSz2, doc#2615, beszélt nyelvi)

(11) *Aztán megmérkőzni az én örökölt hét főbűnömmel, kikúrálni mind a bűnt és nyavalyát, qui se communiquent par contagion!* ***Ó ha nem volna a belátás és a képesség ereje fordított viszonya.*** *És ugyanakkor – öntudatosodó író – egyre-másra, már-már ijesztően követek el helyesírási hibát.* (MNSz2, doc#1551, szépirodalom)

(12) *Egy kéz hiányzik ide mely körülírná tested vonalait egy szem amely téveteg lépteid kísérné. Eltévedtél a semmiben gondolod* ***ó ha legalább egy fűszál remegését látnád egy kutya ugatását hallanád.*** *Alkonyat Egy dalt hallok valahonnan.* (MNSz2, doc#1609, szépirodalom)

(13) *leila 11/18/99 14:01:29 Nézem a foteleket…* ***Oh, ha mesélni tudnának…*** *A padló meleg, a képek szinte maguktól életre kelnek, ahogy lábunk hozzájuk ér.* (MNSz2, doc#1022, személyes-fórum)

(14) *2013-11-10 Békési József* ***Jaj, ha így néznének ki!*** *Ezek szépek… És jók is!* (MNSz2, doc#2858, személyes-közösségi)

(15) *Megy fönt a munka küzdve-kérve a szerelem friss ütemére. S bár a fahalmot csecsemőknek, látom a kis párt ős-szülőknek. Vívás és harc, halál a munka s lám a világot szüli újra.* ***Oh, hogyha mint ők, párba állva, a nemzet is mind így csatázna.*** *Jő-megy a fűrész könnyű kedvvel, noha vasból van, noha fegyver.* (MNSz2, doc#355, szépirodalom)

Az összesen csaknem félezer találat tehát azt mutatja, hogy az indulatszóval kezdődő feltételes inszubordinált mellékmondatok jelen vannak a magyar nyelvhasználatban, de elsősorban az irodalmi műfajokban.

A kérdőíves kutatás az óhajtó mondatok témájához kapcsolódva[14] vizsgálta az inszubordinált mellékmondatok indulatszókkal, illetve azok nélkül álló változatainak elfogadottságát. Lényeges, hogy az előbbi változatokat az óhajtó partikulával (*csak, bár, bárcsak*) induló, nem függetlenedett mellékmondatokkal együtt véleményeztettük magyar anyanyelvi beszélőkkel.[15] Ennek az volt az oka, hogy az adatközlők ne érezzék kényszernek az inszubordinált alakok közüli választást, továbbá kiderülhessen, hogy mely variánsokat nem tartják az írott és a beszélt magyar nyelvben létezőnek. A szociodemográfiai vonatkozású kérdéseket (nem, kor, lakóhely, legmagasabb iskolai végzettség) megelőzően a kérdőív („Óhajtás a magyarban") három kérdést tartalmazott:

1. Ön szerint melyik NEM létező forma a mai magyar BESZÉLT nyelvben? (Többet is bejelölhet, illetve nem kötelező valamelyiket választani.)
2. Ön szerint melyik NEM létező forma a mai magyar ÍROTT nyelvben? (Többet is bejelölhet, illetve nem kötelező valamelyiket választani.)
3. Voltak-e olyan formák (akár az írott, akár a beszélt nyelv vonatkozásában), amelyek esetében nem tudta biztosan megítélni, hogy létezik-e a mai magyar beszélt vagy írott nyelvben? Ha igen, kérem, írja le, melyek voltak ezek!

Az első két kérdés esetében akárhány mondatot bejelölhettek a válaszadók NEM létezőként az alábbiak közül:

1. *Bárcsak újból szerelmes lehetnék!*
2. *Bár újból szerelmes lehetnék!*
3. *Hogyha újból szerelmes lehetnék!*
4. *Ha újból szerelmes lehetnék!*
5. *Csak újból szerelmes lehetnék!*
6. *Ó, bárcsak újból szerelmes lehetnék!*
7. *Ó, bár újból szerelmes lehetnék!*
8. *Ó, hogyha újból szerelmes lehetnék!*
9. *Ó, ha újból szerelmes lehetnék!*
10. *Ó, csak újból szerelmes lehetnék!*
11. *Jaj, bárcsak újból szerelmes lehetnék!*
12. *Jaj, bár újból szerelmes lehetnék!*

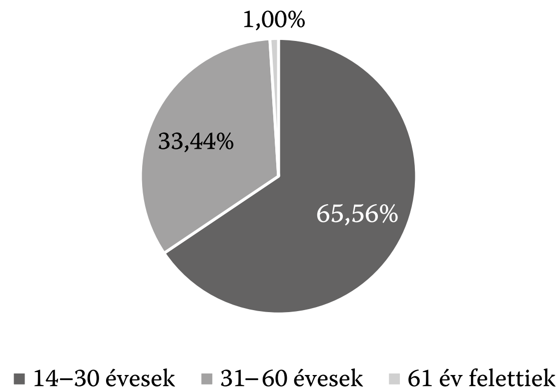
[14] A mondatfajták az oktatás minden szintjén megjelennek, legkorábban általános iskola 3. osztályában, és ismertebb fogalom, mint a „kívánságok" funkcionális kategóriája, ezért használtuk az „óhajtó mondatok" kifejezést a vizsgálat során.

[15] Az óhajtó mondatokhoz lásd Kas Bence: Az óhajtó mondatok kategóriája, *Nyelvtudományi Közlemények,* 2005/102, 136–174.

13. *Jaj, hogyha újból szerelmes lehetnék!*
14. *Jaj, ha újból szerelmes lehetnék!*
15. *Jaj, csak újból szerelmes lehetnék!*

A kérdést azért fogalmaztuk meg a fenti módon, mert azt szerettük volna, ha a nem használtnak érzett formákra koncentrálnak a válaszadók. A beszélt és írott nyelv szerinti bontást pedig a fentiekben részletezett műfaji eltérés miatt éreztük szükségesnek. A 3. kérdésnél az adatközlők szövegesen fejthették ki a véleményüket.

Az online kérdőív[16] válaszadóit egyfelől hólabdamódszerrel gyűjtöttük, másfelől a KRE BTK hallgatóinak központilag kiküldtük annak elérhetőségét (a kitöltési időszak 2023. január 25. és február 21. között volt), így összesen 299 fő válaszolta meg a kérdéseket. Kétharmaduk nő, egyharmaduk férfi volt; a felük budapesti, felük pedig vidéki, akik fele-fele arányban rendelkeznek érettségivel, illetve diplomával. A kitöltések magas száma és az életkor szerinti megoszlás (1. ábra) lehetővé tette, hogy a fiatalabbak (30 éves korig), illetve a középkorúak (31–60 év) esetében részletesen összevessük a kapott eredményeket.

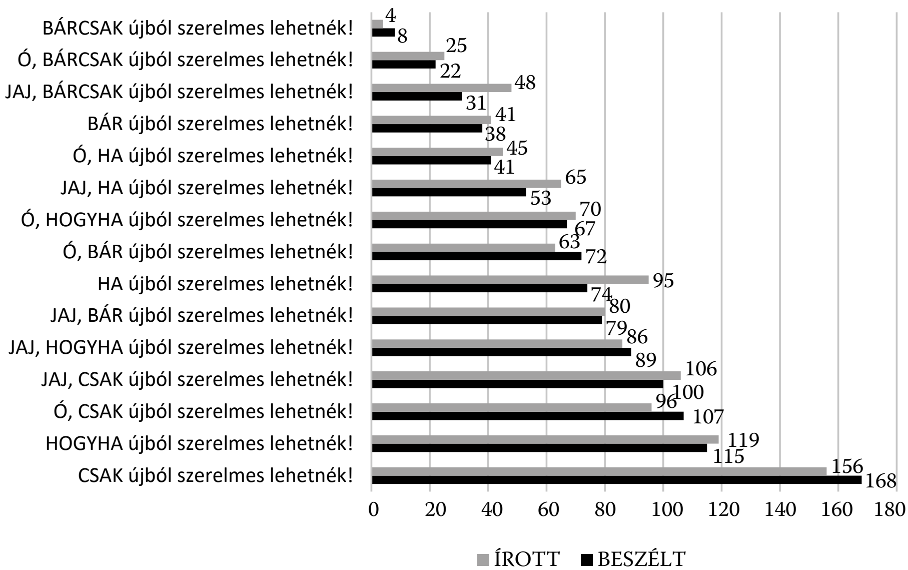

1. ábra. A kérdőíves vizsgálat kitöltőinek életkor szerinti megoszlása.

A 2. ábra az összesített eredményeket szemlélteti korosztályos bontás nélkül. Világosan kitűnik belőle, hogy alapvetően nem az indulatszók megjelenése vagy a(z in)szubordináltság befolyásolta egyes formák „nem létező”-nek minősítését. Az adatközlők leginkább a *csak* partikulás variánsokat utasították el (indulatszótól függetlenül), amelyet a *hogyha* követett a sorban. A leginkább létezőnek

[16] https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLScQ419oNl0C5xiHlrNzYToLMn0Yo2Rx3xjNypArtLzEvd-ywg/viewform?vc=0&c=0&w=1&flr=0

a *bárcsak* partikulával induló változatokat érezték a válaszadók, és meglepő módon az indulatszóval álló *ha* inszubordinált mellékmondatok is a lista felső részében, a *bár* partikulától nem sokkal lemaradva szerepelnek, azaz az inkább létezőnek érzett formák között. Érdekes, hogy a *bár* esetében az indulatszó nélküli megjelenést (*Ha újból szerelmes lehetnék!*) többen tartották nem létezőnek, mint az indulatszós variánsokat, és a *hogyha* esetében is az indulatszó nélküli variáns a „legelutasítottabb". Ez igazolja azt a sejtésünket, hogy az indulatszók fontos szerepet játszhatnak a feltételes függetlenedett mellékmondatok esetében.

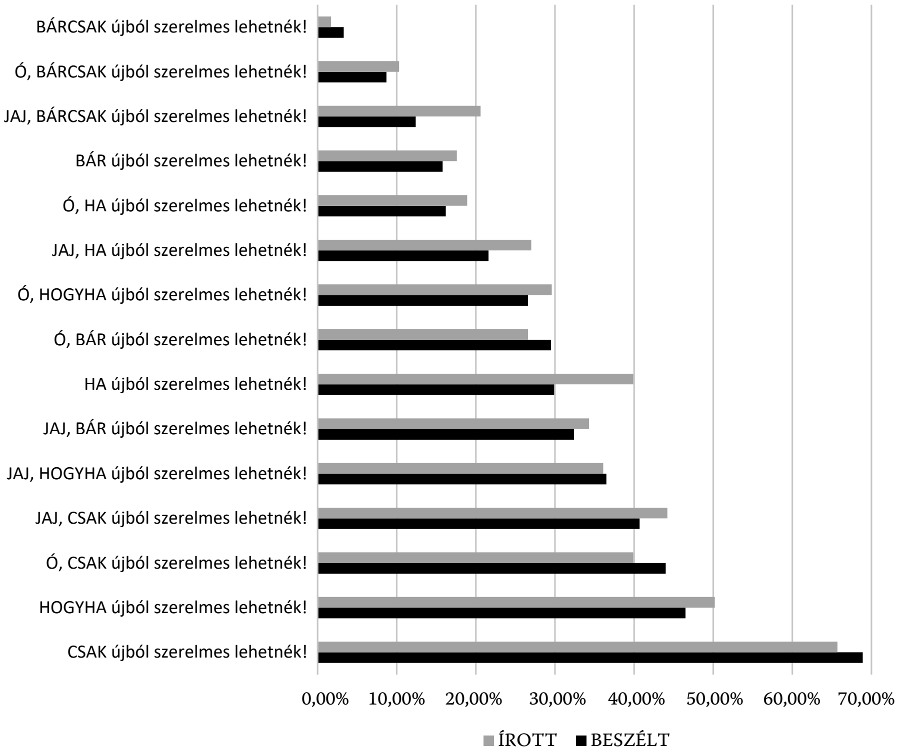

2. ábra. A vizsgált variánsok „nem létező" formái a kérdőíves vizsgálat adatközlői szerinti az írott, illetve a beszélt magyar nyelvben (db).

A 3. ábra korosztályos bontásban mutatja az adatközlők válaszait a beszélt magyar nyelvre vonatkozóan (érdeklődésünk fókuszában ez állt, lásd fentebb is). Mivel a fiatalok csaknem kétszer annyian voltak, mint a középkorúak (196 vs. 100 fő), arányosítottuk az előbbiek adta válaszok számát (100 főre), így érdemben összevethetőkké váltak a kapott adatok.

Egyrészt azt látjuk, hogy a fiatalabb nyelvhasználók a variánsok kétharmada esetében jelöltek be kevésbé létezőnek egyes változatokat, mint a középkorúak (variánsok egyharmada), közülük is kiemelkedik az *ó csak* kezdetű óhajtó variáns, amelyet a fiatalok több mint kétszer annyian utasítottak el, mint a másik korcsoport tagjai. Az is kitűnik, hogy a *bár*-os változatokat a középkorúak tartják

inkább nem létezőnek. A középkorúak tehát ritkábban utasítottak el egyes változatokat, de a tendenciák hasonlóak: a *csak* és a *hogyha* a leginkább „vitatott" státusú elemek. Az összképet tekintve nem látszik mintázat az indulatszót illetően egyik korcsoportban sem (tehát hogy a *jaj*-jal vagy az *ó*-val álló variánsok preferáltabbak vagy elutasítottabbak lennének).

3. ábra. A vizsgált (indulatszó +) kötőszó-/partikulaváltozatokkal induló mondatoknak a fiatal és középkorú adatközlők szerinti „nem létező" formái (a beszélt magyar nyelvben) (%).

Khí-négyzet-próbát végeztünk annak kiderítésére, hogy van-e kapcsolat a korcsoportok és a vizsgált variánsok között, de nem találtunk szignifikáns összefüggést ($X^2 = 18{,}86$, $df = 14$, $p > 0{,}1$).

A 3. kérdés esetében, amely a bizonytalannak érzett formákra kérdezett rá, tehát azokra, amely esetében az adatközlők nehezen tudtak dönteni, a válaszadók bő fele, összesen 165 fő (55,20%) nem írt semmit, további 18 fő (6%) pedig „nem"-mel felelt (pl. „Nem, szerintem mindegyik rendben volt." – 36 éves, budapesti

férfi). Az adatközlők összesen 39%-a (116 fő) nem tudta biztosan megítélni az egyes formák létezését a mai magyar írott és beszélt nyelvhasználatban. Közülük 35 fő (a 116 bizonytalan 30%-a) a *hogyha* kötőszós eseteket említette, 31 fő (27%) a *csak*-ot, 20 fő (17%) a *ha* kötőszóval álló mondatvariánsokat (vegyesen az indulatszóval vagy a nélkül kezdődőket), 11 fő (9%) a *bár*-t, 5-en (4%) pedig a *bárcsak*-ot tartották nehezen megítélhetőnek. Nézzünk néhány indoklást ezekkel kapcsolatban:

- „Mivel elég érdekes korfával rendelkezik országunk (több idős, kevesebb fiatal) ezért bármit elképzelhetőnek tartok, hogy még használatban van. Inkább azt mondanám, hogy a frissebb generációk kevésbé használják az „ó" „jaj" „bárcsak" kifejezéseket." (22 éves, vidéki nő)
- „A mai magyar beszélt nyelvben nekem furcsán hangzik az, hogyha óhajtó mondatokban szerepel a „csak". Régiesnek hangzik." (23 éves, vidéki férfi)
- „Igen. A hogyha szóval kezdődőek nem tudom írott vagy akár beszélt nyelvben használjuk e még." (21 éves, vidéki nő)
- „Valószínűleg mindegyik létezik, hiszen hallja az ember. Ez pedig validálja szociolingvisztikailag a szó «létezését». Inkább, hogy jobban «magyartalannak" éreztem a hogyhás formula írásbeliségét, illetve a csak-forma beszédbeliségét." (23 éves, budapesti nő)
- „Nem igazán tudtam magam elé képzelni egy szituációt ahol valaki a "Ha" szóval kezdi az alábbi óhajtását. Valahogy a beszédben is és az írásban is rögtön Hogyha lesz számomra a Ha-ból." (20 éves, városi nő)

Ebből a néhány véleményből is látszik, hogy erősen szórtak az adatközlői vélekedések, volt, aki a *hogyhá*-t tartja nem létezőnek, más éppen azt preferálja a *ha*-val szemben. Olyanok is akadtak, akik minden (!) változat esetében bizonytalannak érezték magukat:

- „Szinte mindegyik, kivéve a bárcsak-osak" (22 éves, budapesti nő)
- „Nagyjából mindben bizonytalan voltam. Olyan sokféleképpen használják az emberek a magyar nyelvet, hogy nem tudom biztosra megmondani melyik lehet olyan forma ami nem létezik valaki használatában." (23 éves, nemét nem kívánta megadni)

Az indulatszós variánsokat csak kevesen említették a bizonytalan megítélhetőségű elemek között, de azért arra is akadt példa, hogy valaki az indulatszó nélküli változatokról való döntést érezte nehéznek. Az indulatszók közül a *jaj*-t érezték a legtöbben problematikusnak (23 fő, 20%), főként azért, mert az óhajtáshoz az *ó*-t passzolóbbnak érezték:

- „Több is volt: a jaj indulatszóval kezdődő mondatok esetén volt nehéz a döntés." (29 éves, vidéki nő)
- „Ha újból szerelmes lehetnék...meg az „Ó"-val kezdődőek, mivel az számomra inkább beszélt nyelvi talán, illetve a jaj-jal kezdődőek számomra nem igazán férnek össze az óhajtó mondattal, bár beszélt nyelvben el tudom képzelni sóhajtás közben" (43 éves, budapesti nő)
- „Azok a mondatok, amelyek csak-ot, illetve hogyhá-t tartalmaztak, és azok, amelyek előtt nem volt ó, vagy jaj." (18 éves, budapesti nő)
- „1. Az indulatszó nélküli formáknál bizonytalan voltam a beszélt nyelv esetében. **Nemigen hallottam indulatszó/sóhajtás nélküli óhajtást**. 2. Szerintem a „ha" kezdetű, indulatszó nélküli forma nagyon gyakori a beszélt nyelvben – kijelentő hangsúllyal („ha újrakezdhetném", „ha másként csinálhatnám", „ha most tíz évvel fiatalabb lennék"), de ezek attól még óhajtó mondatok. 3. Írásban viszont nem biztos, h. ki szokták tenni az indulatszót, illetve a felkiáltójelet. (A felkiáltójel egyre jobban kikopik az írott nyelvből [a szakfordításokból különösen], nagymértékben az angol nyelv hatására.)" (45 éves, budapesti nő, a saját kiemelésem, D. Cs. I.)

Az utolsó válasz azt tükrözi, hogy az óhajtás és az indulatszók „összekapcsolódása" természetesnek érződik a beszélt nyelvben, de a *ha* ezek nélkül is megjelenhet óhajtásokban (mint azt az adatközlő említette példák is mutatják).

Konklúzió

A korpusz- és a kérdőíves vizsgálat eredményei a feltételes függetlenedett mellékmondatok esetében egyértelműen egybevágnak: mindkettő a *hogyha* kötőszóval álló változatok rendkívül ritka, gyakorlatilag kihalt voltát tükrözi, ugyanakkor azt mutatják, hogy a *ha* kötőszós inszubordinált mellékmondatok léteznek, illetve létezőnek érzékelt variánsok. Az attitűdvizsgálat tanúsága szerint az inszubordinált feltételes mellékmondatok az óhajtó partikulával álló óhajtó mondatokhoz képest nem kevésbé elfogadottak, hanem „esetük válogatja": bár a *hogyha* kötőszóval kezdődő függetlenedett mellékmondatok nem(igen) érződnek használatban lenni a mai magyarban, ugyanez a *csak* óhajtó partikulás változatokra is igaznak látszik. Az óhajtó mondatok esetében ezért az indulatszókkal, illetve egyes inszubordinált módon megjelenő változatokat is célszerű használatban lévő(nek érzett) formákként bemutatni.

Köszönetnyilvánítás

Köszönetemet szeretném kifejezni Krepsz Valériának a BEA-val kapcsolatos segítségéért, valamint a kérdőívet kitöltőknek, hogy válaszaikkal segítették a kutatást.

Irodalomjegyzék

BEA = Magyar Spontán Beszéd Adatbázis. http://www.nytud.hu/adatb/bea/index.html

Brdarné Szabó, Rita: Stand-alone dependent clauses functioning as independent speech acts: A crosslinguistic comparison, in Réka Benczes – Szilvia Csábi (eds.): *The metaphors of sixty: Papers presented on the occasion of the 60th birthday of Zoltán Kövecses,* Budapest, Eötvös Loránd University, Department of American Studies, 2006, 84–95.

Dér Csilla Ilona: *Ó, hogy azt tsak a' Szerelmek 'S a' lágy szellök hajtsák!* Az indulatszókat követő, illetve a nélkülük álló *hogy* kötőszós inszubordinált mondatok megjelenéséről, in Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei XI.,* Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 2022, 45–57.

Dér, Csilla Ilona: Types and functions of insubordinate complement clauses with hogy 'that' in Hungarian, *Journal of Pragmatics,* 2023/208, 115–137. https://doi.org/10.1016/j.pragma.2023.02.007

D'Hertefelt, Sarah: *Insubordination in Germanic. A typology of complement and conditional constructions,* Berlin–Boston, Mouton De Gruyter, 2018. https://doi.org/10.1515/9783110548686

Evans, Nicholas: Insubordination and its uses, in Irina Nikolaeva (ed.): *Finiteness. Theoretical and empirical foundations,* Oxford, Oxford University Press, 2007, 366–431.

Gallasy Magdolna: Az indulatszók, in Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. kötet. A kései ómagyar kor. Morfematika,* Budapest, Akadémiai, 1992, 839–852.

Kas Bence: Az óhajtó mondatok kategóriája, *Nyelvtudományi Közlemények,* 2005/102, 136–174.

Kaltenböck, Gunther: Delimiting the class: A typology of English insubordination, in Karin Beijering – Gunther Kaltenböck – María Sol Sansiñena (eds.): *Insubordination*, Berlin–Boston, De Gruyter, 2019, 167–198. https://doi.org/10.1515/9783110638288-006

Stirling, Leslie: Isolated *if*-clauses in Australian English, in David Lee – Peter Collins (eds.): *The clause in English. In honour of Rodney Huddleston,* Amsterdam, John Benjamins, 1999, 275–297.

MNSz2 = Magyar Nemzeti Szövegtár 2. változat. http://clara.nytud.hu/mnsz2-dev/

ABSTRACTS

Opportunities for congregational life in the 1950s – The example of the Reformed Congregation in Szőny

Anna Bokor

Research of the Hungarian churches after the second world war has yet been focused primarily on the leadership of the churches. Nevertheless, the nationalisation of church property and schools, the replacement of church leaders and growing state control over churches all affected the lives of the congregations and believers. The history of the Reformed Congregation in Szőny in the 1950s offers a basis for comparison for the research of congregations during this era. Tackling mental and financial difficulties and keeping church members together in spite of all these obstacles can be well demonstrated through the example of this congregation. The thriving youth ministry that was extraordinary in the fifties displays the cohesive strength of the congregation.

Folk Theology of the Hidden Appearance of Disease-demons

Viktor Holló Csanádi

In my study, I present the exploration of the disease-demonic manifestations hidden in Hungarian folk narrative memories, but no longer uttered, and the theological context of the exorcist methods associated with them. The roots of the associated folk beliefs can be traced back to ancient cultures, and the folk customs that emerged from them have evolved into their present form through a number of mediating channels. In these processes, there is an eruption from the church and a transformed infiltration into it, through a close and reciprocal relationship. Understanding these phenomena and their manifestations today, linked to the disease-demon images, is of little studied but verifiable importance in the pastoral care of small town churches.

The human intelligence activities of Hunagiran Military Reconnaissance in the 1968 Czechoslovakia intervention

Ádám Lajos Csík

Intelligence gathering was as crucial a factor in the decades of the Cold War as the economy, technology, or the ability to project military force. As part of my research conducted within the framework of the 2022/23 UNKP program, I have chosen to present the topic of intelligence gathering carried out by personnel on the ground, which is part of the activities of the 2nd Group Command of the Hungarian People's Army General Staff, as the main theme of my study. Through summarizing the activities, tasks, and operations of human intelligence, my aim is to illustrate, using a practical example, the environment and possibilities through which military intelligence attempted to expand its operations into a friendly country. Of particular interest is the type of information collection deemed important by the leaders of Hungarian military reconnaissance. I believe that this aspect, which has received less attention so far, can provide a further contribution to the history of Hungarian military involvement in the 1968 intervention.

Conditional insubordinate (independent) clauses in Hungarian

Csilla Ilona Dér

The study investigates the occurrence of insubordinate conditional clauses in Hungarian through a corpus analysis and a questionnaire survey. On the one hand, the results show that, although they are very rare, they do exist, especially in the language of fiction. On the other hand, the questionnaire study shows that variants of the insubordinate conditional clauses with the ha 'if' conjunction combined with interjections are accepted as optative sentences, while those with the hogyha 'if' conjunction are not. Native Hungarian speakers do not consider some instances of the optative particles (csak '(if) only') as already existing in spoken and written language. Statistical analysis shows that there is no significant difference between young and middle-aged respondents in terms of the variables examined.

Our Image of Japanese Theatre between 1844 and 1900

Petra Doma

Although the Hungarian audience could read about Japanese theatre for the first time in 1844, it was not before 1868 that it could see a Japanese troup on stage. This essay examines what possibilities the people living in the territory of Hungary had at their disposal to learn about the traditional Japanese theatre between 1844 and 1900. I explored the image Hungarians had about Japanese theatre at the end of the 19th century. Based on the first Japanese theatrical troup's visit in Hungary I will provide a textual analysis of written sources and a comparative examination of their performances. As I will argue, there is a serious contrast between contemporary reviews about the performances of these first troups and the essays and articles on traditional Japanese theatre published during the same decades. Despite having the opportunity to read about authentic Japanese theatre already in the second half of the 19th century, the Hungarian audience could clearly not experience it until 1900. They could only enjoy the performances of acrobat companies which primarily offered ethnic curiosities.

Additions to the border protection role of the Red Guard in the area of the Somogy County Directorate

Péter Farkas

The area of Somogy, which is under the jurisdiction of the Somogy County Directorate, and partially Baranya, in terms of defense tasks, was first protected by the troops of the 44th Somogy-Baranya Red Brigade of the demarcation line from possible Serbian attacks. The Red Guard took over the defense of the demarcation line with the departure of the Red Army units for the northern campaign against the Czechoslovak troops. It can be concluded that in the area of the Somogy County Directorate, the Red Guard of Somogy, reinforced with units from Tolna County. The Red Guard has been assigned a large number of tasks, the frequent staffing and significant logistical problems, and primarily the conflicts with the Red Army, disciplinary issues and those living along the demarcation line due to the constant conflictual relationship with the local population, the effective implementation of its border protection tasks certainly exceeded the capabilities of the law enforcement organization. It is an edited variant of a conference lecture.

The outbreak of a pandemic in Baranya

Eszter Hosszú

The Spanish flu was one of the most devastating pandemics in human history. Baranya County was hit by 3 waves of this epidemic between 1918 and 1920. In my study, I aim to investigate how the people of Baranya County, local doctors, and political and administrative leaders reacted to the appearance of the Spanish flu. I would also like to analyse to what extent they took international experience into account and if they had a concept for averting the epidemic threat when they organised the defense. Today we can say that the goal of avoiding the Spanish flu epidemic in Baranya was not achieved. During my research, I also tried to reveal why this goal could not be realized under the conditions of that time.

The Relationship of Literature and Society: Natsume Sōseki

Márk Marsal

This article focuses on the relationship between literature and society. Besides, it attempts to provide a literary-theoretical foundation for the use of the novel as a source for social and historical studies. In this endeavour, it is necessary to turn to hermeneutics and the relationship between fiction and reality, which in this case, includes the theories of Hans-Georg Gadamer, E. D. Hirsch, Wolfgang Iser, and Hayden White as the backbone of this paper. The role of literature (or the novel) and society can be examined in several ways, and the relationship between fiction and reality is not so straightforward, as it has been the subject of debate for centuries, if not longer. Lastly, there is a discussion about the concept of literature applicable to the works and era of the Japanese writer Natsume Sōseki (1867–1916), since the aim of engaging in literary theory was to examine how the analysis of Sōseki's novels can be applied to fields such as sociology, history, or anthropology.

Contraposition and Interlacement – the role of „betweenness" in Péter Nádas's novel The End of a Family Story

Boglárka Puskásné Imre

This paper would like to extend the so far existing and also grandiose hermeneutical background of Péter Nádas' novel The End of a Family Story in a way that focuses on the concept of betweenness. The german words dazwischen and inzwischen signpost the many complex phenomena and the dichotomy that appear in the novel such as history and myth, judaism and Christianity, the questions of continuation of tradition and identity, etc. Betweenness also helps the reader to describe that general uncertainty which pervades the novel to a great extent. In this way the ideas of dazwischen offers answers paradoxically by awake new questions about identity, narratives and one's role and place in the world.

Regulatory issues of artificial intelligence in the light of standards

Gergely Rideg

In this paper, I seek to answer the question to what extent the use of standards can be a means to regulate AI systems in a proportionate and justified way. Through normative analysis, taxonomic interpretation, and contextual analysis, I investigate whether standards allow for the incorporation of appropriate safeguards in the development of AI. I expect that through the use of standards, the legislator may be able to adequately address the risks posed by the use of AI. Significant points in the design of the legislation are that the standard adoption process should be transparent, fair, reasonable and non-discriminatory. The research focuses on the draft AI legislation envisioned by the European legislator and analyses its intended provisions. Among other considerations, the study also addresses the impact of the enactment of detailed technological rules on market players. To what extent do these regulatory techniques make the use of AI flexible or inflexible.

The State's Expectations Of The Judical Profession In Respect Of The Hungarian Disciplinary Legislation (1944–1954)

Boglárka Lilla Schlachta

Fulfilling my pledge related to ÚNKP, I observe the changes in the judicial profession between 1944 and 1954 in this study. Within the scope of this topic there are still questions waiting for answers that are related to the regulation of the disciplinary cases of the judges. Following the methodical requirements of the dogmatical analysis applied in Legal science, I collected the norms of the current legislation during my research and compared the most significant ones to the disciplinary cases retrieved from the Capital Archives of Budapest. I observed the subject-matter of the norms and their enforcement by applying case law and inductive analysis. In addition, the study also contains resources deriving from the Historical Archives of the State Security Services. Through these documents we can obtain an insight into the history of judicial profession after 1945 from a new perspective that reveals the bizarre expectations of the state based on the ideology in respect of the judicial profession. In the Capital Archives of Budapest, I collected the disciplinary cases of the judges, while in the Historical Archives of the State Security Services I observed the personal files of judges accused of embezzlement, war crimes and crimes against people. As for the results of my research, we can conclude that until 1945 the regulations related to the judicial profession, more specifically to the liability of judges, were meant to prevail the dignity of the jurisdiction. At the same time, the disciplinary proceedings provided a guarantee for the meticulous scrutiny of the cases and the defence of the rights of the judge submitted to these proceedings. After 1945 and even after 1948, the change of regime used the professional pragmatics of jurisdiction to select its personnel and considered the disciplinary proceedings as the tool of the new socialist courts.

Postmodern trends in north american protestant homiletics

Ábel Tikász

This study examines North American postmodern homiletical trends after New Homiletics and Postliberal Homiletics. For these tendencies philosophy is the primary source of homiletics. The conversational homiletic (Lucy Rose, John McClure) uses the deconstruction theory of Jacques Derrida to promote the

deconstruction of the authority of the sermon, the preacher, and the Scriptures as a response to the crisis of authority in postmodernity. The "other-wised" (John McClure) homiletics uses the ethics of Emmanuel Levinas and rejects traditional ontology. The marginalized homiletic (Kathy Black, Anna Carter Florence) focus is on the disabled, the homeless and women, responding to the local tendencies of postmodernity with the understanding of Paul Ricoeur's testimony.

A Phonetic Analysis of the Notation of the Ainu Words in the Ainu Dictionary Manuscript of Benedek Baráthosi Balogh

Dóra Anna Varga

This paper presents an analysis the phonetic notation of the Ainu Dictionary manuscript of Benedek Baráthosi Balogh. Regarding the vowels, it concludes that Baráthosi's short vowels denote phonemes known in the Ainu language. The accented vowels presumably refer to stress and sound length, as in the work of Bronisław Piłsudski. With regards to the consonants, Baráthosi often uses a separate grapheme to indicate the different allophones. However, in many instances, Baráthosi follows the notation of other dictionaries, so in those particular cases, it is useful to take into account the notation of the work in question and the variant of the language it describes. At the end of the paper, Baráthosi's notations are presented in tabular form according to the IPA notation system.

A KÖTET SZERZŐI

Bokor Anna, egyetemi hallgató, KRE BTK, ÚNKP osztatlan mesterszakos ösztöndíjas, témavezető: Dr. Rigó Róbert, bokor.anna.egyetemi@gmail.com

Csanádi Viktor Holló, doktorandusz, KRE HTK HDI, ÚNKP doktori ösztöndíjas, témavezető: Szabóné Dr. László Lilla, csanadi.viktor@gmail.com

Csík Ádám Lajos, doktorandusz, KRE BTK TDI, ÚNKP doktori ösztöndíjas, témavezető: Prof. Dr. Horváth Miklós, csikadam4@gmail.com

Dér Csilla Ilona, egyetemi docens, KRE BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszék, ÚNKP Bolyai+ ösztöndíjas, csillader@gmail.com

Doma Petra, egyetemi adjunktus, KRE BTK Keleti Nyelvek és Kultúrák Intézete, ÚNKP „Tudománnyal fel!” posztdoktori ösztöndíjas, doma.petra@kre.hu

Farkas Péter, doktorandusz, KRE BTK TDI, ÚNKP doktori ösztöndíjas, témavezető: Dr. habil. Bertalan Péter Tamás, farkasp1984@gmail.com

Hosszú Eszter, egyetemi hallgató, KRE ÁJK, ÚNKP „Tehetséggel fel!” ösztöndíjas, témavezető: Prof. Dr. habil. Szávai Ferenc Tibor, eszter.hosszu@gmail.com

Marsal Márk, egyetemi hallgató, KRE BTK, ÚNKP mesterszakos ösztöndíjas, témavezető: Dr. Farkas Mária Ildikó, markmarsal94@gmail.com

Puskásné Imre Boglárka, egyetemi hallgató, KRE BTK, ÚNKP mesterszakos ösztöndíjas, témavezető: Prof. Dr. Boros Gábor, iboglarka17@gmail.com

Rideg Gergely, doktorandusz, KRE ÁJK ÁJDI, ÚNKP doktori ösztöndíjas, témavezető: Dr. Tóth András, rideg.gergely@gmail.com

Schlachta Boglárka Lilla, doktorandusz, KRE ÁJK ÁJDI, ÚNKP doktori ösztöndíjas, témavezető: Prof. Dr. Stipta István, schlachta.boglarka@gmail.com

Tikász Ábel, egyetemi hallgató, KRE HTK, ÚNKP osztatlan mesterszakos ösztöndíjas, témavezető: Dr. habil. Literáty Zoltán, tikasz.abel@gmail.com

Varga Dóra Anna, egyetemi hallgató, KRE BTK, ÚNKP mesterszakos ösztöndíjas, témavezető: Dr. Gergely Miklós Attila, vargadoraanna@gmail.com

AZ ALSOROZATBAN EDDIG MEGJELENT

Tanulmánykötet

Császár-Nagy Noémi, Demetrovics Zsolt, Vargha András (szerk.): *A klinikai pszichológia horizontja. Tisztelgő kötet Bagdy Emőke 70. születésnapjára*

Szávay László (szerk.): *„Vidimus enim stellam eius…”*

Petrőczi Éva, Szabó András (szerk.): *A zsoltár a régi magyar irodalomban*

Horváth Erzsébet, Literáty Zoltán (szerk.): *Történelmet írunk. Tisztelgő kötet Ladányi Sándor 75. születésnapja alkalmából*

Anita Czeglédy, József Fülöp, Szilvia Ritz (Hg.): *Inspirationen*

Gudor Botond, Kurucz György, Sepsi Enikő (szerk.): *Egyház, társadalom és művelődés Bod Péter korában*

Ittzés Gábor, Péti Miklós (eds.): *Milton Through the Centuries*

Kendeffy Gábor, Kopeczky Rita (szerk.): *Vallásfogalmak sokfélesége*

Zsengellér József, Trajtler Dóra Ágnes (szerk.): *„A Szentek megismerése ad értelmet.” Conferentia Rerum Divinarum 1–2.*

Trajtler Dóra Ágnes (szerk.): *Tan és módszertan. Conferentia Rerum Divinarum 3.*

Pap Ferenc, Szetey Szabolcs (szerk.): *Illés lelkével. Tanulmányok Báthori Gábor és Dobos János lelkipásztori működéséről*

Somodi Ildikó (szerk.): *A mindennapos művészeti nevelés megvalósulásának lehetőségei. Értékközvetítés a művészeti nevelésben*

Dávid István (szerk.): *Merre tovább kántorképzés? Gondolatok egy konferencián – Nagykőrös, 2012. október 5.*

Hansági Ágnes, Hermann Zoltán (szerk.): *Jókai & Jókai*

Dringó-Horváth Ida, N. Császi Ildikó (szerk.): *Digitális tananyagok – oktatásinformatikai kompetencia a tanárképzésben*

Erdélyi Ágnes, Yannick François (szerk.): *Pszichoanalitikus a társadalomban*

Fülöp József, Mirnics Zsuzsanna, Vassányi Miklós (szerk.): *Kapcsolatban – Istennel és emberrel. Pszichológiai és bölcsészeti tanulmányok*

Pap Ferenc (szerk.): *Dicsőség tükre. Művészeti és teológiai tanulmányok*

Sára Tóth, Tibor Fabiny, János Kenyeres, Péter Pásztor (eds.): *Northrop Frye 100: A Danubian Perspective*

Spannraft Marcellina, Sepsi Enikő, Bagdy Emőke, Komlósi Piroska, Grezsa Ferenc (szerk.): *Ki látott engem? Buda Béla 75*

Komlósi Piroska (szerk.): *Családi életre és kapcsolati kultúrára felkészítés*

Ida Dringó-Horváth, József Fülöp, Zita Hollós, Petra Szatmári, Anita Szentpétery-Czeglédy, Emese Zakariás (Hg.): *Das Wort – ein weites Feld*

Fülöp József (szerk.): *A zenei hallás*

József Fülöp, Szilvia Ritz (Hg.): *Inspirationen II*

Tóth Sára, Kókai Nagy Viktor, Marjai Éva, Mudriczki Judit, Turi Zita, Arday-Janka Judit (szerk.): *Szólító szavak. The Power of Words. Tanulmányok Fabiny Tibor hatvanadik születésnapjára. Papers in Honor of Tibor Fabiny's sitxtieth Birthday*

Lázár Imre, Szenczi Árpád (szerk.): *A nevelés kozmológusai. Kodály Zoltán, Karácsony Sándor és Németh László megújuló öröksége*

Erdélyi Erzsébet, Szabó Attila (szerk.): *A hit erejével. Pedagógiai tanulmányok*

Makkai Béla (szerk.): *A Felvidék krónikása. Tanulmányok a 70 éves Popély Gyula tiszteletére*

Farkas Ildikó, Sági Attila (szerk.): *Kortárs Japanológia I.*

Gér András László, Jenei Péter, Zila Gábor (szerk.): *Hiszek, hogy megértsem*

Simon-Székely Attila (szerk.): *Lélekenciklopédia. A lélek szerepe az emberiség szellemi fejlődésében*

Papp Ágnes Klára, Sebők Melinda, Zsávolya Zoltán (szerk.): *Nemzet – sors – identitás*

Vassányi Miklós, Sepsi Enikő, Voigt Vilmos (szerk.): *A spirituális közvetítő*

Julianna Borbély, Katalin G. Kállay, Judit Nagy, Dan H. Popescu (eds.): *English Language & Literatures in English 2014*

Sepsi Enikő, Lovász Irén, Kiss Gabriella, Faludy Judit (szerk.): *Vallás és művészet*

Bubnó Hedvig, Horváth Emőke, Szeljak György (szerk.): *Mítosz, vallás és egyház Latin-Amerikában. A Boglár Lajos emlékkonferencia tanulmánykötete*

Czeglédy Anita, Sepsi Enikő, Szummer Csaba (szerk.): *Tükör által. Tanulmányok a nyelv, kultúra, identitás témaköréből*

Méhes Balázs (szerk.): *Lelki arcunk. Tanulmányok Szenczi Árpád hatvanadik születésnapja alkalmából*

Spannraft Marcellina, Korpics Márta, Németh László (szerk.): *A család és a közösség szolgálatában. Tanulmányok Komlósi Piroska tiszteletére*

Horváth Csaba, Papp Ágnes Klára, Török Lajos (szerk.): *Párhuzamok, történetek. Tanulmányok a kortárs közép-európai regényről*

Anka László, Kovács Kálmán Árpád, Ligeti Dávid, Makkai Béla, Schwarczwölder Ádám (szerk.): *Natio est semper reformanda. Tanulmányok a 70 éves Gergely András tiszteletére*

Fülöp József, Mészáros Márton, Tóth Dóra (szerk.): *A szél fúj, ahová akar. Bölcsészettudományi dolgozatok*

Zsengellér József, Kodácsy Tamás, Ablonczy Tamás (szerk.): *Felelet a mondolatra. Tanulmányok a 60 éves Bogárdi Szabó István tiszteletére*

Borgulya Ágnes, Konczosné Szombathelyi Márta (szerk.): *Vállalati kommunikációmenedzsment*

Szávay László, Gér András László, Jenei Péter (szerk.): *Hegyen épült város. Válogatás a Fiatal Kutatók és Doktoranduszok Nemzetközi Teológuskonferencián elhangzott előadások anyagából.*

Wakai Seiji, Sági Attila (szerk.): *Kortárs Japanológia II.*

Sepsi Enikő, Tóth Sára (szerk.): *Mellékzörej. Background noise. Essays and Papers in Hungarian, English, and French, in Honor of András Visky's Sixtieth Birthday*
Írások Visky András hatvanadik születésnapjára

Erdélyi Erzsébet, Szabó Attila (szerk.): *Az üzenetjét, azt kell megbecsülni. Tanulmányok Barabás László hetvenedik születésnapja alkalmából*

Kendeffy Gábor, Vassányi Miklós (szerk.): *Istenfogalmak és istenérvek a világ filozófiai hagyományaiban*

Bárdi Nándor, Éger György (szerk.): Magyarok Romániában 1990–2015. Tanulmányok az erdélyi magyarságról

Zila Gábor (szerk.): Hitetek mellé tudományt

Kiss Paszkál, Tóth Dóra (szerk.): *Ubi dubium, ibi libertas. Tudományos diákköri dolgozatok*

Julianna Borbély, Borbála Bökös, Katalin G. Kállay, Judit Nagy, Ottilia Veres, Mátyás Bánhegyi, Granville Pillar (eds.): *English Language & Literatures in English 2016*

Spannraft Marcellina, Tari János (szerk.): *A kultúraátörökítés médiumai. Tanulmányok Tari János tiszteletére*

László Emőke (szerk.): *A szolgálat ékessége. Tanulmányok Fruttus István Levente hetvenedik születésnapja alkalmából*

Spannraft Marcellina (szerk.): *Tertium datur. Tanulmányok Lázár Imre tiszteletére*

Bárdi Árpád, Gombos Norbert, Tóth Etelka (szerk.): *Kisgyermeknevelés a 21. században*

Lányi Gábor János (szerk.): *A reformáció örökségében élve. A reformáció hatása a teológiai oktatásra*

Dróth Júlia (szerk.): *Gépiesség és kreativitás a fordítási piacon és a fordításoktatásban*

Lator László Iván (szerk.): *Sorsok és missziók a politikai változások tükrében*

Literáty Zoltán (szerk.): *Quoniam tecum est fons vitae in lumine tuo videbimus lumen. Teológiai témák a 65 éves Kocsev Miklós tiszteletére*

Fehér Pálma Virág, Kövesdy Andrea, Szemerey Márton (szerk.): *Testképek a gyógyításban. A test mint eszköz és referenciapont*

Fóris Ágota, Bölcskei Andrea (szerk.): *A szabványosítás fordítási és terminológiai vonatkozásai*

Kövi Zsuzsanna, Mirnics Zsuzsanna, Reinhardt Melinda (szerk.): *Lélek(sz)árnyak*

Czentnár Simon, Nagy József, Nagy Levente (szerk.): *Beszéljétek el dicsőségét. Conferentia Rerum Divinarum 6.*

Kovács Tibor Attila (szerk.): *Tehetségek hite. Hallgatói tanulmánykötet*

Zalatnay István: *Félúton. A liturgia erőterében született írások*

Farkas Ildikó, Sági Attila (szerk.): *Kortárs Japanológia III.*

Furkó Péter (szerk.): *Az önképtől és tudásreprezentációtól a hatalommegosztásig. Tanulmányok a bölcsészettudomány, a hittudomány és a jogtudomány területeiről*

Olay Csaba, Schmal Dániel (szerk.): *Értelem és érzelem az európai gondolkodásban. Tanulmányok a 60 éves Boros Gábor tiszteletére*

Fóris Ágota, Bölcskei Andrea (szerk.): *Dokumentáció, tartalomfejlesztés és szakírás*

Dróth Júlia (szerk.): *Korpusz és kontrasztivitás a szakfordítás oktatásában és gyakorlatában*

Zonda Tamás, Bozsonyi Károly, Moksony Ferenc (szerk.): *Az öngyilkosság szociológiája*

Bölcskei Andrea (szerk.): *Protestantizmus, identitás és hagyomány a nyelvben*

Papp Ágnes Klára, Sebők Melinda, Török Lajos (szerk.): *Kötelezők emelt szinten Balassitól Borbély Szilárdig*

Béres István, Korpics Márta (szerk.): *Ha kiderül az alkony. Tanulmányok Spannraft Marcellina tiszteletére*

Lázár Imre (szerk.): *A társas–lelki és művészeti folyamatok pszichofiziológiája*

Németh István: *El Grecóról és más mesterekről. Stíluskritika – ikonográfia – műgyűjtéstörténet*

Karasszon István: *Az ószövetségi teológia történetéhez*

Czeglédi Sándor: *Történelem és önismeret*

Literáty Zoltán (szerk.): *Száz év után Ravasz László* Homiletiká*járól*

Bányai Éva, Horváth Csaba, Pataki Viktor, Vincze Ferenc (szerk.): *Valóság és módszer. Test, történelem, elbeszélhetőség*

Domokos Johanna (szerk.): *Alkotni csodára vágyva. Kortárs számi művészeti fejlemények*

Adorján Mária, Kovács Tímea (szerk.): *Korpusznyelvészet és nyelvi közvetítés*

Korpics Márta, Spannraft Marcellina (szerk.): *Társadalmi kommunikáció és szakralitás. Közelítések és mélymerülések*

Hermann Zoltán, Lovász Andrea, Mészáros Márton, Pataki Viktor, Vincze Ferenc (szerk.): *Medialitás és gyerekirodalom*

Ordasi Zsuzsanna (szerk.): *Református templomok, 2010–2020*

Gulyás Adrienn, Mudriczki Judit, Sepsi Enikő, Horváth Géza (szerk.): *Klasszikus művek újrafordítása*

Csízy Katalin, Hóvári János (szerk.): *Hősök, mártírok, áldozatok, szentek*

Zsengellér József: *Az emberáldozattól az istennév kimondhatatlanságáig. Vallástörténet és teológia az Ószövetségben*

Szabó-Bartha Anett, Szondy Máté (szerk.): *Új utak a pszichoterápiában. Elfogadás, tudatos jelenlét és önegyüttérzés a kognitív viselkedésterápiában*

Gombos Norbert (szerk.): *Imre Sándor-emlékkötet. Tanulmányok a nemzetnevelő pedagógus, művelődéspolitikus halálának 75. évfordulójára*

Siba Balázs, Szabóné László Lilla, Kaszó Gyula (szerk.): *Hitben növekedni – ősi gyökerek és új hajtások. Tanulmányok Németh Dávid hatvanötödik születésnapjára*

Székely Zsófia: *A pszichológia gyakorlata a pedagógusképzésben. Tanulmányok a pedagógia és a pszichológia határvidékéről*

Korpics Márta, Spannraft Marcellina (szerk.): *Szakrális közösségek – kollektív emlékezet*

Horváth Csaba (szerk.): *Meghitt Bábelek*

Horváth Csaba (szerk.): *Közép-Európa a komparatisztikában*

Lázár Imre (szerk.): *Érzelmek élettana járvány idején*

Fóris Ágota, Bölcskei Andrea (szerk.): *Tartalomfejlesztés és dokumentáció. Nyelvészeti kutatások*

Boros Gábor, Hóvári János, Jakubovits Edit, Péti Miklós, Sepsi Enikő, Szabó-Bartha Anett (szerk.): *„Non est volentis” A Benda Kálmán Szakkollégium legjobb hallgatói munkái (2017–2021)*

L'Harmattan France
5-7 rue de l'École Polytechnique
75005 Paris
T.: 33.1.40.46.79.20
diffusion.harmattan@wanadoo.fr

L'Harmattan Italia SRL
Via Degli Artisti 15
10124 Torino
Tél: (39) 011 817 13 88 / (39) 348 39 89 198
harmattan.italia@agora.it

Nyomdai előkészítés: Károli Könyvműhely
Műszaki szerkesztő: Kardos Gábor
Szakmai koordinátor: Krizsai Fruzsina
Borító: Kára László
Nyomdai kivitelezés: Prime Rate Kft.
Felelős vezető: Tomcsányi Péter